

**ARAPÇA'DA FİİL TÜRETİMİ VE FİİL
KALİPLERİNİN MORFOSEMANTİĞİ**

Murat ÇİFTLİ

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Doç. Dr. Mustafa KAYA
2017
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARAP DİLİ VE BELÂGATI ANABİLİM DALI**

Murat ÇİFTLİ

**ARAPÇA'DA FİİL TÜRETİMİ ve FİİL KALİPLERİNİN
MORFOSEMANTİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Mustafa KAYA**

ERZURUM - 2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

07.07.2017

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Arapça'da Fiil Türetimi ve Fiil Kalıplarının Morfosemantiği " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

07.07.2017

[Tarih ve İmza]
Murat ÇİFTLİ

[Öğrencinin Adı Soyadı]

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç Dr. Mustafa KAYA danışmanlığında, Murat ÇİFTLİ tarafından hazırlanan bu çalışma 07.07.2017. tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mustafa KAYA

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Yakup KIZILKAYA

İmza:

İmza:

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK

Enstitü Müdürü

F-85/01/21.10.2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ.....	3
III. SARF İLMİ VE KONUNUN KAYNAKLARI	5

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE FİİL TÜRETİMİ

1.1. MORFOLOJİK AÇIDAN DİLLERİN TASNİFİ VE ARAP DİLİ MORFOLOJİSİ	9
1.2. ARAP DİLİNİN FİİL VARLIĞINI ZENGİNLEŞTİREN UNSURLAR	13
1.2.1. Ta‘rîb	14
1.2.2. İlhâk	16
1.2.3. Naht	18
1.2.4. İştikâk	20
1.3. KENDİSİNDEN FİİL TÜRETİLEBİLEN UNSURLAR.....	22
1.3.1. İsim	22
1.3.2. Harf.....	23
1.3.3. Cümle	23
1.3.4. Ses.....	23
1.3.5. Fiil.....	24
1.4. ARAPÇA’DA KELİME KÖK VE GÖVDELERİNDEN HARF ZİYADESİYLE FİİL TÜRETİMİ	24
1.5. FİİL KALIPLARININ ANLAMLARI	29
1.5.1. Türkçe’de Kavramsal Karşılığı Olan Terimler.....	30
1.5.1.1. Nesne Alıp Almaması itibarıyla Arapça’da Fiiller: Müte‘addî-Lâzım	30
1.5.1.1.1. Müte‘addî Fiil	30
1.5.1.1.2. Lâzım Fiil	33

1.5.1.2. Öznesi itibariyle Arapça'da Fiiller: Mutâva‘at (İradî-Dönüşlü)- Müşâreket	34
1.5.1.2.1. Mutâva‘at (İradî - Dönüşlü Fiiller)	34
1.5.1.2.2. Müşâreket.....	37
1.5.2. Arapça'ya Özgü Anlamlar (Türkçe'de Karşılığı Olmayan Anlamlar)	39

İKİNCİ BÖLÜM

FİİL KALIPLARININ ANLAM VE FONKSİYONLARI

2.1. SÜLÂSÎ FİİL KALIPLARININ ANLAM VE FONKSİYONLARI	41
2.1.1. Sülâsî Mücerret Fiil Kalıpları (الْأَفْعَالُ التَّلَاتِيَّةُ الْمُجَرَّدَةُ).....	41
2.1.2. Sülâsî Mezîd Fiil Kalıpları	45
2.1.2.1. İf‘âl (إِفْعَالٌ) Kalıbı.....	46
2.1.2.2. Tef‘îl (تَفْعِيلٌ) Kalıbı.....	57
2.1.2.3. Müfâ‘ale (مُفَاعَلَةٌ) Kalıbı.....	64
2.1.2.4. İnfi‘âl (إِنْفِعَالٌ) Kalıbı.....	68
2.1.2.5. İfti‘âl (إِفْتِعَالٌ) Kalıbı.....	71
2.1.2.6. Tefe‘‘ül (تَفَعُّلٌ) Kalıbı	76
2.1.2.7. Tefâ‘ül (تَفَاعُلٌ) Kalıbı	81
2.1.2.8. İf‘ilâl (إِفْعِلَالٌ) Kalıbı	84
2.1.2.9. İstif‘âl (إِسْتِفْعَالٌ) Kalıbı	84
2.1.2.10. İf‘îl‘âl (إِفْعِيلَالٌ) Kalıbı	88
2.1.2.11. İf‘î‘âl (إِفْعِيْعَالٌ) Kalıbı	89
2.1.2.12. İfivvâl (إِفْعَوَالٌ) Kalıbı.....	90
2.2. RUBÂÎ FİİL KALIPLARININ ANLAM VE FONKSİYONLARI.....	90
2.2.1. Rübâî Mücerred Fiil Kalıbı	90
2.2.1.1. Fa‘lele (فَعْلَلَةٌ) Kalıbı	90
2.2.1.2. Rübâî Mücerrede Mülhak Fiil Kalıpları:	93
2.2.2. Rübâî Mezîd Hümâsî Fiil Kalıpları	94
2.2.2.1. Tefa‘lele (تَفَعَّلَلَةٌ)	94
2.2.2.2. Tefa‘lele Kalıbına Mülhak Kalıplar.....	94
2.2.3. Rübâî Mezîd Sûdâsî Kalıplar.....	95
2.2.3.1. İf‘inlâl (إِفْعِنَالٌ) Kalıbı	95

2.2.3.2. İf'illâl (إفْعِلَّالٌ) Kalıbı.....	95
2.2.3.3. Rubâî Mücerred Südâsî Fiillere Mülhak Kalıplar	95
SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA	101
ÖZGEÇMİŞ.....	110

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARAPÇA'DA FİİL TÜRETİMİ VE FİİL KALIPLARININ MORFOSEMANTİĞİ

Murat ÇİFTLİ

Danışman: Doç. Dr. Mustafa KAYA

2017, Sayfa: 100

Jüri: Doç. Dr. Mustafa KAYA (Danışman)

Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

Yrd. Doç. Dr. Yakup KIZILKAYA

İnsana özgü bir kabiliyet olan dilin anlam ve kavramları ifade etme gücü kelime türetme kabiliyeti ile doğru orantılıdır. Dillerin kelime varlığının önemli bir kısmını fiiller teşkil etmekte olup fiil türetimi, dilin kelime varlığını besleyen önemli bir unsurdur. Bu çalışma, kadîm bir dil olan Arapça'nın morfolojik yapısını, fiil varlığını besleyen kanalları, Arapça'da fiil türetimini ve geçmişten günümüze konunun nasıl çalışıldığını ele almakta, Arap dilinin bir zenginliği olmakla birlikte Türkçe dilbilgisi perspektifinden bakıldığında oldukça karmaşık olan *fiil kalıplarının* anlam ve fonksiyonlarını açıklamaya çalışmaktadır. Ayrıca *fiil kalıplarının* fonksiyonlarıyla ilgili olan Mute'addî, lâzım mutâva'at, müşâreket gibi kavramların Türkçe karşılıklarını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Fiil Kalıpları, Fiil Türetimi, İştikâk, Mute'addî, Lâzım, Mutâva'at, Müşâreket, Morfem.

ABSTRACT**MASTER THESIS****VERB DERIVATION AND MORPHO-SEMANTIC OF VERB FORMS IN ARABIC****Murat ÇİFTLİ****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Mustafa KAYA****2017, Page: 100****Jury: Assoc. Prof. Dr. Mustafa KAYA (Advisor)
Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ
Assist. Prof. Dr. Yakup KIZILKAYA**

The power of expressing the meaning and concepts of the language which is a human-specific ability is directly proportional to the ability to derive words. The significant part of words of languages consists of verbs and verb derivation is an important element that feeds the vocabulary. This study addresses the morphological structure of Arabic which is an old language, channels which feed the verb existence, verb derivation in Arabic and how it was studied from past to present, tries to explain the meaning and functions of Arabic language verb patterns which are highly complex and richness of Arabic from the perspective of Turkish grammar. In addition, the study also examines the Turkish equivalents of concepts like transitive, intransitive, compliance, partaking which are related functions of verb forms.

Keywords: Verb Forms, Verb derivation, Derivations, Transitive, Intransitive, Compliance, Morpheme.

KISALTMALAR

a.y.	: Aynı yer.
b.	: İbn.
bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
fak.	: Fakülte.
h.	: Hicrî.
hz.	: Hazreti.
M.E.B.	: Millî Eğitim Bakanlığı.
nşr.	: Neşreden.
ö.	: Ölümü.
s.	: Sayfa.
sy.	: Sayı.
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
tsz.	: Tarihsiz.
üni.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri.
yy.	: yüzyıl.

ÖNSÖZ

Dil, insanoğluna bahşedilen bir kabiliyet, onu diğer canlılardan ayıran temel bir özelliktir. Kâinatta insan idrakine konu olan her şey, dilde kendine ikinci bir varlık alanı bulur. Bu yönüyle dil, evrenin ve hayatın aynasıdır.

Evrende meydana gelen hareket, aktivite ve durumlar, dilde kendini *fiil* olarak gösterir. Kelime türlerinden biri olan fiil; canlıların, somut-soyut eylem ve aktivitelerini, canlı-cansız bütün varlıkların hareket ve pozisyonlarını karşılar. İnsanın, kâinatta gerçekleşen yeni eylemleri veya şahit olduğu yeni aktiviteleri ve durumları ifade etme isteği, yeni bir fiilin vaz edilmesi, bir fiilin türetimi veya başka bir dilden fiil ödünç alınmasıyla sonuçlanır. Böylece hayattaki keşfin ve değişimin hızına paralel olarak dilde yeni fiillere olan ihtiyaç ve bu ihtiyacı karşılama çabası sürer.

Oldukça geniş bir coğrafyada konuşulan, müslüman ve gayri müslim birçok toplumun dilini etkileyen, bir din, kültür ve medeniyet dili olan ve bu alanlara ait kelime ve kavramların yoğun bir biçimde kullanıldığı Arapça’da kelime türetimi büyük ölçüde fiillerden yapılmaktadır. Bu sebeple Arap dilinin anlam ve kavramları ifade kudreti, onun fiil türetme kabiliyeti ile doğru orantılıdır diyebiliriz. Bu bağlamda Arap dilinde fiil kalıpları, bu jufiil kalıplarının anlam ve fiil türetme fonksiyonları ve Arap dilinin fiil varlığını besleyen kanallar önemlidir. Bu çalışma, Arapça’ya fiil kök veya gövdesi kazandıran kaynakları, Arapça’da fiil türetimini, fiil kalıplarının anlam boyutunu ve işlevlerini, fiil kalıplarının fonksiyonlarıyla ilgili sık kullanılan müte‘addî, lâzım, mutâva‘at, müşâreket terimlerinin Türkçe karşılıklarını incelemektedir.

Çalışma, bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşacaktır. Giriş bölümünde çalışmanın konusundan, amaç, yöntem ve kaynaklarından söz edilecektir. Birinci bölümde; Arapça’nın morfolojik yapısı, Arapça’ya fiil kazandırma yolları, fiilde ziyade ve sebepleri, anlam boyutunun geçmişten günümüze nasıl ele alındığı, konuyla ilgili müte‘addî, lâzım, mutâva‘at ve müşâreket gibi kavramların Türkçe karşılıkları incelenecektir.

İkinci bölümde, sülâsî mücerred ve mezîd fiil kalıplarıyla rubâî mücerred ve mezîd fiil kalıplarının anlamları ve fonksiyonları ele alınacaktır.

Çalışmamda bana yol gösteren kıymetli hocam, danışmanım Doç. Dr. Mustafa KAYA'ya, kendilerinden istifade etmeye devam ettiğim Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalındaki bütün hocalarıma, tez hazırlama sürecinde desteğini esirgemeyen kıymetli arkadaşım araştırma görevlisi İsa GUCEYÜZ'e ve diğer mesaî arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Erzurum-2017

Murat ÇİFTLİ

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve ÖNEMİ

Dil, insanı diğer canlılardan ayıran temel bir vasıf, insanoğlunun kültür ve medeniyet inşa etmesini sağlayan bir araçtır.¹ Dillerin ana malzemesi kelime olup bir dilin kelime yekûnunun önemli bir kısmını ise fiiller teşkil eder.

Bir dilin fiil varlığı, iç bünyesinde çeşitli yollarla artırılabilceği gibi diğer dillerden ödünç alınarak da zenginleştirilebilir.² Arapça'nın fiil varlığı da dilin bünyesinde *naht*, *iştikâk*, *ilhâk* gibi yollarla ve diğer dillerdeki fiillerin arapçalaştırılması (*Ta'rib*) yoluyla artırılabilir.³ Bu kavramları, Arap diline fiil kök ve gövdesi kazandıran unsurlar olarak nitelemek mümkündür.

Arap dilinin fiil varlığı, dildeki fiil kök ve gövdelerine ekler getirilmek suretiyle de zenginleştirilebilir. Bu işlem daha ziyade *iştikâk* kavramının bir türü olan “*iştikâk-ı sağîr*” terimi kapsamına girer. Bu türden fiil türetiminde, *الزِّيَادَةُ فِي الْمَبْنَى تَدُلُّ عَلَى الزِّيَادَةِ فِي الْمَعْنَى*⁴ esası gereğince *mezîd* fiil kalıplarındaki harf ziyadesi anlam ziyadesine sebep olur. Konu günümüz sarf kitaplarında genellikle “*fiil kalıplarının anlamları*” başlığı altında ele alınmaktadır. “*fiil kalıplarının anlamları*” ifadesiyle sözü edilen şey, fiillerin sözlük anlamı değil fiilin harflerinden bağımsız olarak hareke, sükûn ve zaid harflerin şekillendirdiği veznin fiile kattığı anlamdır.⁵

Arap dilinde fiil türetimi, fiil köklerinden yapılabildiği gibi isim, harf ve cümlelerden de yapılabilmekte, dahası seslerden de fiil kök ve gövdeleri oluşturulabilmektedir. Son yüzyılda isimden fiil türetme artış gösterse de Arapça'da fiil türetimi büyük ölçüde hâlâ fiile dayalı olarak yapılmaktadır.⁶

Arapça'da fiil, kelime türlerinden biri olup dilin morfolojik yapısı sebebiyle belirli *vezin/kalıplar*la ifade edilir. Bütün fiillerin belirli kalıplarla ifade edilmesinin zorunlu

¹ Mahmut Fehmî Hicâzî, *Medhal ilâ ilmi'l-Lüğâ*, 9.

² Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, III, 33.

³ Geniş bilgi için bkz. Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk*, 298.

⁴ Necât Abdulazîm el-Kûfî, *Ebniyetü'l-Ef'âl Dirâse Lügaviyye Kur'âniyye*, 24

⁵ Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Ebniyetü'l-Fi'l Delâlatühâ ve 'Alâkâtühâ*, 7.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Reym Yûsuf Benî Selmân, *el-İştikâk fî İsmi'z-Zât Dirâse fî'l-Mu'cemi'l-Vasît*; Fuâd Hannâ Terzî, 228-230.

oluşu, dilin yapısını geçmişten günümüze korumuştur.⁷ Ancak bu durum, Türkçe dilbilgisi açısından fiil kalıplarının fiil türetimi noktasındaki işlevlerini izah etmeyi ve fiil kalıplarının yukarıda geçen kavramlarla ilişkilerini ortaya koymayı gerektirmektedir.

Konunun; fiillerin kalıplarının sık kullanılan üst anlamları, az kullanılan üst anlamları, fiil kalıplarının anlam ilişkileri, fiil kalıplarının kıyâsî anlamları, sık kullanılan üst anlamları ifade için kullanılan “*mutâva‘at, Mûte‘addî, lâzım, müşâreket*” gibi terimlerin Türkçe dilbilgisindeki karşılıkları ve eş anlamlı görülen kalıplar arasındaki nüanslar gibi birçok boyutu vardır.

Arap dilinde fiiller, daha ziyâde sarf ilmi içerisinde yer alır. Bu alanla ilgili Arapça eserlerde fiilin çekimi üzerinde daha çok durulmuş,⁸ benzer şekilde Türkçe çalışmalarda da konu, kalıpların anlamından daha çok fiil türetimi esnasında kalıplarda gerçekleşen idğâm, i‘lâl, hazif gibi kavramlar açısından ele alınmıştır. Ayrıca konuya, Türkçe dilbilgisi perspektifinden yaklaşan herhangi bir eser de bulunmamaktadır. Konunun, gerekli ve uygun olan bölümlerinin Türkçe terimlerle karşılaştırmak suretiyle ele alınmasına ihtiyaç vardır.

Sarf ilminin bütünüyle çalışıldığını ve olgunlaştığını ifade edenler olmakla birlikte alanla ilgili yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğu yaygın bir kanaattir.⁹ Sarfın temel konularından biri olan fiil kalıplarının anlamları ise ilk dönemlerden itibaren ele alınmış olsa da günümüzde özellikle konunun, babların anlam ilişkileri ve anlam farkları bağlamında araştırmaya ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Arapça’da isim vezinlerinin arasındaki anlam farklarını ele alan çalışmaların olmasına karşın fiil kalıplarının arasındaki anlam farklarını ele alan çalışmalar makale düzeyinde mevcuttur.¹⁰

İlk dönem sarf kitaplarında fiil kalıplarının anlamlarının kullanım sıklığını ortaya koyan, sayısal verilere dayalı bilgiler yoktur. Bu eserlerde, her bir fiil kalıbının sadece sık kullanılan anlamına işaret edilmiştir. Bu durum, o gün için istatistiki çalışmaları mümkün kılacak teknik araçların olmamasına bağlanabilir. Bugün ise bu tür çalışmalar

⁷ Muhammed Muhammed Dâvud, *el-‘Arabiyye ve İlmi‘l-Lugati‘l-Hadis*, 23; Ali Mahmud Kurd, “Ef‘âl li‘l-İsti‘mâl”, *Mecelletü Mecma‘i‘l-Lügati‘l-‘Arabiyye bi‘l-Kâhire*, III, 277-289.

⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, *Ezvânü‘l-Ef‘âl ve Me‘ânihâ*, 2.

⁹ İmâd Yûnus Lâfi, “Vakfe inde Me‘ânî Evzânî‘l-Ef‘âlî‘l-Mezîde”, *Mecelletü Külliyyeti‘t-Terbiye li‘l-Benât*, XXI, sy. 2 (2010), 13.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Half ‘Âyid el-Cerâdât, “et-Terâdüfü‘d-Delâli Beyne Sîğatey ifte‘ale ve tefâ‘ale”, *el-Mecelletü‘l-Ürdüniyye fi‘l-Lügati‘l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ*, IX, sy. 4 (2013), Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Ebniyetü‘l-Fi‘l Delâlatühâ ve ‘Alâkâtühâ*.

mümkün olup eski ve yeni metinlerdeki sülâsî mezîd fiillerin ve anlamlarının kullanılma sıklığını sayısal verilerle ortaya koyan bir çalışma bulunmaktadır.¹¹ Bu çalışmanın verilerinden hareketle kalıpların anlamlarını sık kullanılma açısından sıralamak mümkün olduğu gibi kalıpların anlamlarının eski ve yeni metinlerdeki kullanım oranlarındaki değişimi de görmek mümkündür. Fiil kalıplarının anlam boyutunun sayısal verilerle sunumu konuyu daha açıklayıcı bir katkı sunacaktır.

Gerek İmam Hatip Liselerinde¹² gerekse İlâhiyat Fakülte'lerinde okutulan kitaplara göz atıldığında müfredatta fiillerin anlam boyutuna hiç yer verilmediği veya çok az yer verildiği görülür. Bu durum, fiillerin anlam boyutunun öğrenilmesinin, metin okuma sürecinde öğrenciye havale edildiğini ortaya koymaktadır. Fiil kalıplarının anlam yönüne vakıf olmayan birey, dil öğrenme sürecinde tümevarım yoluyla, öğrendiği birçok fiilde ortak anlam özelliklerini görerek bu bilgiye ulaşır. Fiil kalıplarının anlam inceliklerine ise ancak dil gelişiminin ileri aşamalarında sahip olabilir. Tezimiz, bu bağlamda konunun dil öğretimindeki yerini ve işleniş yöntemini belirlemesi açısından önemlidir.

Arapça, birçok dili etkilemiş, Arap alfabesi 37 dilin alfabesi olarak kullanılmıştır. Türkçe, Arapça'dan en çok etkilenen diller arasındadır.¹³ Arapça'dan Türkçeye kelimeler, çoğunlukla mezîd fiillerin umumiyetle masdarları ve bazı isim kalıplarıyla geçmiştir. Bu durum fiil kalıplarının anlam boyutunun bazı eski Türkçe dilbilgisi kitaplarında kısa da olsa ele alınmasına sebep olmuştur.¹⁴ Türkçe dilbilgisi açısından da ehemmiyeti olan bir konuyu ele alan çalışmamızda, özetle, Arap dilinde fiil türetimi, fiil kalıplarının anlam ve fonksiyonları ve dile fiil kök ve gövdesi kazandıran unsurlar incelenerek konuyla ilgili ortak terimlerin karşılaştırması yapılacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI ve YÖNTEMİ

Araştırmamız, Arapça'ya yeni fiiller kazandırma yolları, fiil türetimi, fiil kalıplarının anlam boyutu ve fonksiyonları, konunun geçmişte günümüze ele alınış

¹¹ Hannân İsmail 'Amâyire, "Meâni'z-Ziyâde fi'l-Fi'li's-Sülâsî fi'l-Lügati'l-Arabiyye", *Mecelletü Câmîati'l-İslâmiyye li'l-Bühûsi'l-İslâmiyye*, XX (2012), sy.2, 295-326.

¹² Bkz. (<http://www.meb.gov.tr/2016-2017-egitim-ogretim-yilinda-okutulacak-ilk-ve-orta-ogretim-ders-kitaplari/duyuru/11971/tr> Erişim Tarihi: 19.01.2017).

¹³ Refâil Nahle el-Yesûî, *Ğarâibü'l-Lügati'l-'Arabiyye*, 130.

¹⁴ Bilgegil, M. Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, 256-257.

biçimi ve Türkçe dilbilgisinde karşılığı olan kavramların karşılaştırılması ile sınırlıdır. Az bilinen veya yaygın kullanılmayan fiil kalıpları çalışmanın kapsamı dışındadır. Ayrıca çalışmamızda, Arapça'da kök nazariyelerine ve dil ekollerinin, kelimenin kökü ile ilgili görüşlerine ve ilgili tartışmalara girilmeyecektir.

Araştırmamızda takip edilen yöntem, ağırlıklı olarak betimleme yöntemi (*الْمُنْهَجُ الوَصْفِيُّ* - Descriptive method) olmakla birlikte fiilin türetimi ve ilgili temel kavramlar ele alınırken karşılaştırmalı yöntem (*الْمُنْهَجُ التَّعَابُلِيُّ* - contrastive method) kullanılacaktır.¹⁵

Türkiye'de orta öğretim ve yüksek öğretimde Arapça öğretiminde ana dil pek dikkate alınmamakta dil karşılaştırmasına çok gidilmemekte, Arapça öğretimi neredeyse bütünüyle Arapça'nın kendi kavramları üzerinden yapılmaktadır.¹⁶ Ne var ki anadilindeki kavramların hedef dilde karşılığını bulan öğrenci hedef dili daha kolay kavrar.¹⁷ Türkçe'nin eklemeli, Arapça'nın ise bükümlü dil grubunda yer alması aralarındaki farklılıkların fazla, morfolojik yapılarındaki benzerliklerin az olması sonucunu doğurmuştur.¹⁸ Bu durum iki dilin karşılaştırılmasını güç kılarsa da çalışmada gerekli ve mümkün olan yerlerde karşılaştırmalar yapılacak veya Türkçe kavramlar üzerinden bir anlatıma gidilecektir. Bu bağlamda Türkçe'de fiil türetimi, yapım ekleri, fiillerin çatısı ve fiil çeşitlerine atıflar yapılacaktır. Çalışmada amaç, Türkçe ve Arapça'nın fiil yapısını morfolojik açıdan derinliğine karşılaştırmak değil fiiller bağlamında iki dilin benzerliklerini ortaya koyarak kavramların izahını kolaylaştırmaktır.

Dilde değişim kaçınılmazdır. Bu değişim, kullanılan kelimelerle sınırlı kalmaz, dilin morfolojik ve gramer yapısını da belirli ölçüde etkileyebilir.¹⁹ Sarf konuları ve fiil kalıpları da bu değişimden müstağni değildir. Geçmişten günümüze Arapça'da fiil kalıplarının anlam boyutunda da değişimlerin olduğu söylenebilir. Çalışmada bu noktalara da dikkat çekilecektir.

¹⁵ Dilde araştırma yöntemleri için bkz. Muhammed Muhammed Dâvud, *el-'Arabiyye ve 'İlmü'l-Lugati'l-Hadis*, 95; Mahmud Fehmî Hicâzî, *Medhal ilâ 'İlmi'l-Lüga*, 20-26.

¹⁶ Işık, Cemal, *Kelime ve Cümle Yapıları Bakımından Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması*, Atatürk Üni. Erzurum 2014, 2, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

¹⁷ Soyuppek, Hasan, *İkinci Meşrutiyetten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, S. Demirel Üni. Isparta 2004, 6, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

¹⁸ Soyuppek, 3.

¹⁹ Hannân İsmail 'Amâyire, *Me 'âni'z-Ziyâde fi'l-Fi'li's-Sülâsiyy fi'l-Lügati'l-Arabiyye*, 295-326.

Fiil kalıplarının daha çok yaygın kullanılan anlamları verilecek, çok az kullanılan anlamlar dikkate alınmayacaktır. Ayrıca kalıpların diğer kalıplarla anlam ilişkileri ve farklarına da değinilecektir. Maddelerle alâkalı verilen örneklerin Arapça karşılıkları verileceğinden ayrıca Türkçe tercümeleri yapılmayacaktır. Fiil kalıplarının anlamlarını ifade etmek için kaynaklarda kullanılan terimler, okurun, terimlerin orijinal biçimini görebilmesi için Arapça olarak verilecektir.

III. SARF İLMİ ve KONUNUN KAYNAKLARI

Araştırma konumuzun kaynaklarının önemli bir kısmı sarf ilminin kaynaklarıdır. Konunun bu kaynaklarda ele alınış biçimi ise sarfın gelişim seyriyle yakından ilişkilidir. Bunun için kaynakları sarfın gelişim seyriyle birlikte ele almak gerekir.

Sarf ve nahiv ilminin esasları hicri ikinci yüzyılın başlarından itibaren daha çok Kur'an'ı hatalardan koruma gayesiyle vaz edilmeye başlanmış ve karışık bir biçimde tedvin edilmiştir. Hataların her iki alanda da eş zamanlı olarak ortaya çıkmış olma ihtimali güçlü olsa da ilk eserler sarf konularını da içeren nahiv kitabı özelliği gösterir. O dönemde nahiv ilmi, hem kelime hem cümle yapısından bahseden bir ilim olarak görülmüştür. Ancak sarf ve tasrif terimleri o dönemdeki eserler de sarf ilminin konularına işaret edecek biçimde kullanılmıştır.²⁰ Sarf, sonraki süreçte müstakil ilim hâline gelse de sarfın nahivden bütünüyle ayrı ele alınması mümkün değildir.²¹

Sarf ilminin kurucusunun kim olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Hz. Ali'nin yanı sıra, Nasr b. Âsım (ö. 89/107), Abdurrahman b. Hüzmüz (ö. 117/ 735), Ebû İshâk el-Hadramî (ö. 117/735) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129/747) gibi bilginlerin isimleri sarf ilminin kurucuları arasında zikredilir.²² Bu konuda ismi zikredilen diğer bir bilgin Ebû Müslim Muâz el-Herrâ'dır. Kendisi Kûfe ulemasından olup Abdu'l-Melik b. Mervân döneminde dünyaya gelmiştir. Sarfı, müstakil bir alan olarak ilk ele aldığı kaynaklarda belirtilir. Ne var ki eseri günümüze ulaşmamıştır.²³

²⁰ Necât Abdu'lazîm el-Kûfî, *Ebniyetü'l-Ef'âl Dirase Lügaviyye Kur'aniyye*, 1-5; Küçükcalay, Hüseyin, *Kur'an Dili Arapça*, 51; Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Dürûs fi't-Tasrif*, 9-10 el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 1995, 8; el-Hemlâvî, 29.

²¹ Küçükcalay, 51.

²² el-Hemlâvî, 32-34.

²³ Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, 8.

Günümüze ulaşan ilk müstakil sarf kitabı Ebû Osman el-Mâzinî'ye (ö. 249/863) aittir. Bu sebeple Mâzinî, sarf ilminin kurucusu olarak kabul edilir. Mâzinî, eserinde sarf konularını ibdâl, i'lâl, taz'îf kavramları veçhesinden ele almış, günümüz sarf kitaplarında olduğu gibi fiil ve ismi ayrı bölümlerde işlememiştir. Dolayısıyla kitabının sistematığı günümüz sarf kitaplarından farklılık arzeder.²⁴

İlimlerin ortaya çıkmalarıyla tekamül etmeleri bir süreç gerektirdiğinden sarf alanında, ilk tespit ve çalışmaları yapanın Hz Ali, ilk müstakil eser te'lif edenin Ebû Osman el-Mâzinî olduğunu ve bu ilme bunların dışında birçok ismin katkıda bulunduğunu söylemek daha doğru olur.²⁵ Mâzinî ile müstakil bir ilim hüviyetini kazanan sarf ilminin, İbn Cinnî (ö. 392/1001) ile konuları genişlemiş ve bu ilim bir sistematığe kavuşmuştur. Zemahşerî (ö.538/1144), sarf konularını Sîbeveyh'le (ö. 180/796) başlayan ve kendisine uzanan sürecin birikiminden istifade ederek daha sistematik bir yapıya kavuşturmuştur. Sarf, İbn Hâcib (ö. 646/1249) ve İbn Mâlik'le (ö.672/1274) olgunluk evresini yakalamış, sonraki çalışmalar genellikle bu iki alimin eserlerini dikkate almışlardır.²⁶

Sarf ilmi ilk dönemlerde nahiv ilminin bir alt dalı gibi görüldüğü ve sonradan müstakil bir ilim hüviyetine kavuştuğu için konuyu ele alan ilk kaynaklar nahiv eserleri olmuştur. Bu eserlerden bir kısmının isimleri kaynaklarda zikredilmekle birlikte günümüze ulaşmamıştır. Sarfın nahiv içinde telif edildiği eserler içinde; Sibeveyh'in *el-Kitab*'ı, İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *Leyse fî Kelâmi'l-Arab*'ı, Ebu Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-Cümel*'i, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı gibi eserler zikredilebilir.²⁷

Ebû Osman el-Mâzinî ile sarf alanında müstakil ilk çalışma ortaya çıkmış ve daha sonra başka müellifler de müstakil telifler ortaya koymuşlardır. İbn Cinnî'nin "*el-Munsif*"i ve *et-Tasrifü'l-Mülûkî*'si, Abdu'l-Kâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078) *el-Miftâh fî's-Sarf* adlı eseri, el-Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Nüzhetü't-Tarf fî İlmi's-Sarf* adlı eserleri bunlardandır.²⁸

²⁴ Kılıç, Hulûsi, "Sarf", *DİA*, c. XXXVI, 136-137; Mümin b. Sabrî Gannâm, *Menhecü'l-Kûfiyyîn fî's-Sarf*, 19.

²⁵ el-Hemlâvî, 32-34.

²⁶ Hâlid b. Abdülkerîm Besendî, *es-Sarf ve't-Tasrif ve Tedâhulü'l-Mustalâhât*, 48-19.

²⁷ el-Hemlâvî, 35.

²⁸ el-Hemlâvî, 36.

Konu, ilk eserlerde birbinin tekrarı mahiyetinde yer alır. Konuyla ilgili detaylı, kapsamlı bilgiler ise şerhlerde bulunur. İbn Hacib'in “Şâfiye” adlı eserinin şerhlerinde, özellikle Radî el-Esterâbâdî'nin (ö. 686/1287) şerhinde tafsilatlı bilgiler vardır.²⁹ İbn Hacib'in Şâfiye adlı eserinin etkisi altında kaleme alınan başka eserler de vardır. İzzüddîn ez-Zencânî'nin (ö. 655/1258) *et-Tasrîfü'l-İzzî'si*, Ebu'l-Hasan el-İşbîlî'nin (ö. 669/1272) *el-Mümtiu fi's-Sarf* adlı eseri, İsmâil b. Muhammed el-Hudarî el-Yemenî'nin (ö. 676/1279) *Tasrîfü İbn Mâlik ve Esâsü't-Tasrîf* adlı eserleri, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 836/1433) *Tasrîfu Seyyid Şerif el-Cürcânî'si* sarf alanındaki müstakil ve konuya kaynaklık eden eserlerdendir.³⁰

Fiillerin anlamlarıyla ilgili az sayıda müstakil eser bulunmakta olup bunların ilki if'âl kalıbı ile sülâsî mücerred kalıplar arasındaki ilişkileri ele alan fealtü ve efa'ltü ismiyle maruf eserlerdir. Bunlar; Zecâc'ın (ö. 337/949) *fe'altü ve ef'altü*, Kutrub'un (ö. 206/821) *Fe'ale ve Ef'ale*, Ferrâ'nın (ö. 207/823) *Fe'ale ve Ef'ale*, Ebu Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *Fe'altü ve Ef'altü*, Ebu Ubeyde'nin (ö. 210/825) *Fe'ale ve Ef'ale* adlı eserleridir.³¹

Şeza'l- 'Urf, *et-Tatbîku's-Sarfî* gibi eserlerde konu, klasik eserlerde olduğu gibi maddeler halinde özetle ve fiil kalıplarının öne çıkan anlamları zikredilerek verilmiştir. Konuyla ilgili müstakil ve en kapsamlı çalışma Hâşim Tâhâ Şelâş'ın “*Evzânu'l-fi'l ve Me'ânîhâ*” adlı eseridir. Müellif, fiil kalıplarıyla ilgili hemen her konuyu ele almakta ve kalıpların anlamlarıyla ilgili geniş malumatlar vermektedir. Günümüzde yazılan konuyla ilgili eserlerde ve makalelerde bu esere çokça atıf vardır. Diğer bir müstakil çalışma ise Hafîce el-Hadîsî'nin “*Ebniyetü's-Sarfî Kitâbi Sibeveyh*” adlı eseridir.

Ayrıca günümüzde Kur'an-ı Kerim'in bazı surelerinde veya Kur'an'ın bütününde yer alan fiillerin anlam boyutunu, ayrıca bir hadis kitabındaki veya önemli bir edebi eserdeki fiil kalıplarının anlam yönünü ele alan çalışmaların olduğu görülür.³² Herhangi

²⁹ Bkz. el-Esterâbâdî, Radiyyü'd-Din Muhammed, *Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib*, 83-113.

³⁰ a.y.

³¹ Necât Abdu'lazîm el-Kûfî, *Ebniyetü'l-Ef'âl Dirase Lügaviyye Kur'anîyye*, 8.

³² Bkz. Lütfî Azîze el-Emîn, *el-Morfîm l'il-Ef'âli's-Sülâsiyyeti'l-Mücerrede ve'l-Mezîde fi Mecmû'ati Kısasiyyeti “E'z-Zevcetü'l-Ezrâ” li Kumâşe el- 'Ulyân*, Mevlânâ Mâlik İbrahâm Devlet Üniversitesi, Malanc 2010, (Y. Lisans Tezi).

bir fiil kalıbının anlamlarını, fiil kalıplarının anlam ilişkilerini, mutâva‘at, t‘adiye gibi kavramları ele alan Arapça makalelerin olduğu da görülmektedir.³³

Son birkaç asırda bilim dünyasında yaşanan gelişmelerle birlikte ortaya çıkan kavramları Arapça’da karşılamak için kalıpların anlam hususiyetleri kullanılmış, bu konuda Mısır Dil Kurumunun dergilerinde makaleler kaleme alınmıştır. Bu makaleler ve Kurumun konuyla ilgili kararları da çalışmanın kaynaklarındandır.

Türkçe’de bu konuda yazılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak Türkçe kaleme alınan sarf ile ilgili eserlerde, kalıpların öne çıkan anlamları özet bir biçimde verilmektedir. Cemal Işık’ın “*Kelime ve Cümle Yapıları Bakımından Arapça ile Türkçe’nin Karşılaştırılması*” adlı doktora tezinde kelime karşılaştırmaları yapılmış ancak fiillerin anlam yönüne ait bir karşılaştırmaya yer verilmemiştir.³⁴

³³ Half “‘Âyid el-Cerâdât, “et-Terâdüfû’d-Delâli Beyne Sîgatey ifte‘ale ve tefâ‘ale”, *el-Mecelletü’l-Ürdûniyye fî’l-Lügati’l-Arabiyye ve Âdâbihâ*; Hâdi Şendûh Hamîd, “Sîgatü İnfe‘ale fî’t-Ta‘bîri’l-Kur’ânî Dirâse fî’l-Mebnâ ve’l-Ma‘nâ”, *Mecelletü Âdâb Zî Kâr*.

³⁴ Bkz. Işık, Cemal, *Kelime ve Cümle Yapıları Bakımından Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması*, Atatürk Üni. Erzurum 2014 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE FİİL TÜRETİMİ

1.1. MORFOLOJİK AÇIDAN DİLLERİN TASNİFİ ve ARAP DİLİ MORFOLOJİSİ

Arapça’da fiil, kelime çeşitlerinden biridir.³⁵ Kelime; dilin, kavramları yansıtabilen en küçük birimidir.³⁶ Kelime yapısını ele alan bilim dalına morfoloji denir. Dilbilimin temel alanlarından biri olan morfoloji, Grekçe form, şekil anlamına gelen *morph* kelimesi ile *logy* kelimelerinden mürekkep bir terim olup şekil bilgisi anlamına gelmektedir. Morfoloji, kelimelerin yapısını, oluşumunu inceler. Ayrıca kökler, ekler, eklerin görevleri, kelime türetimi, çekim kuralları ve kelime yapısıyla alakalı muhtelif konuları ele alır.³⁷

Arapça’da fiil türetimine girmeden önce morfolojik açıdan Arap dilinin yapısını ve dünya dilleri içindeki yerini izah etmek gerekir. İnsanlık tarihi boyunca konuşulan bütün dillerin sayısı ile ilgili net bilgiler elde olmasa da çokca dilin hayat bulup konuşulduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde ise yeryüzünde konuşulan dillerin sayısı ile ilgili çeşitli nedenlerle kesin bir sayı verilemese de kabaca 3000-3500 arası bir rakamdan söz edilir.³⁸

Anlamların, beşerî ve evrensel olmalarına karşın dillerin kelime yapıları kendine özgü ve millîdir.³⁹ Bir dilin morfolojik yapısını belirleyen şey, morfemlerin sözcüklerle birleşme biçimidir.⁴⁰ Yaşayan diller, değişik açılardan birçok kısma ayrılmıştır.⁴¹ Çalışmamız, Arapça’nın kelime türlerinden biri olan fiille ilgili olduğu için dillerin kelime açısından tasnifini kısaca izah etmek Arapça’nın kelime yapısını ortaya koymak bakımından gerekli görünmektedir. Diller morfolojik olarak üç kısma ayrılır.

³⁵ Muhammed Muhammed Dâvud, 164; İbn Akîl, Bahâü’-d-dîn Abdullah, *Şerhu İbn ‘Akîl*, I, 16; Rahmânî İshâk, *el-Murfîm Beyne’l- ‘Arabîyye ve’l-Fârisiyye*.

http://www.alarabiahconference.org/uploads/conference_research-619467816-1409223880-683.pdf.

³⁶ Aksan, I, 61; Muhammed Muhammed Dâvud, 227.

³⁷ Aksan, I, 29.

³⁸ Aksan, I, 101; Kaya, Mustafa, *Dilbilim ve Anlama Etkisi Açısından Arap Dilinin Başlıca Özellikleri*, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), Ata. Üni. Erzurum, 2000, 1.

³⁹ Bilgegil, 5.

⁴⁰ Bilgegil, 6-9.

⁴¹ Muhammed Muhammed Dâvud, 237.

1-Yalınlayan, tek heceli diller (İsolating, Monosyllabiques) (الْفَاصِلَةُ، الْعَازِلَةُ، غَيْرُ) (الْمُتَصَرِّفَةُ): Bu dillerde çekim yoktur. Sözcük kökleri ek almadan, büküme uğramadan ve değişmeden kalır. Kelimeler, cümle içinde beraber kullanıldıkları sözcüklere göre çeşitli anlam ve görevlere girerler. Bu dillerde vurgu çok önemlidir. Sözcük, vurgularla farklı anlamlara gelir. Amerika yerlilerinin dilleri, Güney Afrika’da bazı kabile dilleri ve Çince bu gruba girer. Örneğin Çince’de; “*Wo shiye.*” (ben yazmak) cümlesinde kelimeler yalın halde ek almadan bulunurlar ancak cümle “*ben yazıyorum*” anlamına gelir.⁴²

2-Bağlantılı diller (eklemeli, iltisaki) (الْإِلْصَاقِيَّةُ، اللَّاصِقَةُ، لُغَاتُ النَّحْتِ) : Bağlantı veya iltisak; biçimbirimlerin diğer adıyla morfemlerin sözcüklere eklenebilmesini ifade eder. Bu dillerde yetenek, işteşlik, olumsuzluk, zaman ve kişi morfemleri sözcüğe, bağlantı yeri belli olmayacak biçimde eklenirken sözcük kökü değişime uğramaz. Türkçe, bu grupta yer alan bir dil olup eklerin çeşitliliği ve eklerin farklı görevler yüklenerek yeni sözcükler oluşturabilmesi onu, çok geniş anlatım olanaklarına kavuşturmuştur. Örneğin; “*gez-dir-il-e-bil-me-si*” sözcüğünde morfemler sözcüğün sonuna gelerek sözcüğün türetilmesini ve çekimlenebilmesini sağlamıştır.⁴³ Yabancı dillerden Türkçe’ye giren sözcüklere ekler getirilerek yeni sözcüklerin türetilmesi mümkündür. Altay dilleri (Moğolca, Mancu-Tunguz), küçük farklılıklarla Japonca bu grupta yer alır.⁴⁴

3-Bükümlü diller (Inflexional, Analytiques) (الْإِشْتِقَاقِيَّةُ، الْمُتَصَرِّفَةُ، التَّحْلِيلِيَّةُ): Bükümlü dillerde kök harfler değişmezken kökün baş, orta ve sonuna getirilen eklerle kelimeler türetilir. Dolayısıyla büküm tabiri, köke getirilen ünlü ve ünsüz ekleriyle birlikte farklı kelime yapılarının elde edilmesini ifade eder. Arapça, kök bükümlü dillere en iyi örnektir. Örneğin; جَهْل kelimesine ilk harften sonra elif eklendiğinde kelime, جَاهِل olmakta, farklı yeni bir kelime elde edilmektedir.⁴⁵

Hâmî-Sâmî (أَفْرُو أَسْيَوِيَّة) dil ailesinin Sâmî koluna mensub olan Arapça’nın da içinde olduğu dillerin morfolojik hususiyetleri şunlardır: Genel kabule göre kelime kökleri (الْجَذْر) üç veya dört harfli olur ve kök sessiz harflerden (الْحُرُوفُ الصَّامِتَةُ) oluşur. Arapça’da hareke ve med harfleri olan sesliler (الصَّائِتَةُ) ise kelimeye biçim kazandırır.

⁴² Aksan, I, 107; Abdulgaffâr Hamîd Hilâl, *Aslu’l- ‘Arab ve Lügatühüm beyne’l-Hakâik ve’l-Ebâdil*, s. 163; Muhammed Muhammed Dâvud, 232.

⁴³ Aksan, I, 107; Hilâl, 165.

⁴⁴ Işık, 9; Muhammed Muhammed Dâvud, 231.

⁴⁵ Abdulgaffâr Hamîd Hilâl, 167; Muhammed Muhammed Dâvud, 230.

Böylece ortaya çıkan kelime hem kelimenin kök anlamını taşıırken hem de kalıbın anlamını ifade eder.⁴⁶

Kök; kelimenin, bütün ekler çıkarıldıktan sonra geriye kalan ve daha küçük parçalara ayrılamayan kısmına denir. Türkçe'deki “iç, ye, piş” sözcükleri gibi.⁴⁷ Ek alan dillerde kelime türetimi, sözcük köküne “*affix*” denen ses veya ses dizisinin eklenmesiyle gerçekleşir. Biçimbirim (morfem) de denen bu ses veya ses dizgeleri sözcüğe üç şekilde getirilebilir:

1-Sözcüğün önüne getirilir. Buna prefix (السَّابِقَةُ, ön ek) denir. Hint-Avrupa dillerinde bunun örnekleri çoktur. Almanca'da “*führen*” sevk etmek götürmek anlamına gelirken “*abführen*” tutuklamak anlamına gelir. “*ab*” eki görüldüğü üzere sözcüğün başına gelmiş ve anlamını değiştirmiştir.⁴⁸

2-Sözcüklerin sonuna gelen eke *suffix*, (اللاحقة, son ek) denir. Türkçe, bu ekin kullanıldığı dillerdendir.⁴⁹ Türkçe'de hem fiil çekim ekleri hem de fiil yapım ekleri bu tür eklerle yapılmaktadır.

3-Sözcük kök veya gövdesinin içine konan eklere ise *infix* (içek), (الوسيطَةُ, الأوسط) denmektedir. Bu tür ekler Türkçe'de bulunmamaktadır. Arapça gibi bükümlü dillere özgüdür.⁵⁰ Arapça'da ekler, kelimelerin baş, orta veya sonuna getirilebilmektedir.

Arap dilinde morfolojinin karşılığı olarak sarf veya tasrîf kavramları kullanılır. Sarf ve tasrîf kelimelerinin her ikisi de masdar olup sözlükte değiştirmek dönüştürmek anlamlarına gelir.⁵¹ Değiştirmek anlamı, sarfa nisbetle tasrifte daha baskındır. İlk Arap filologları, bu ilim dalı için tasrîf kavramını, teksîr ifade eden tef'îl kalıbında olması sebebiyle tercih etmişlerken günümüzde, vezninin nahiv kavramıyla da aynı olması

⁴⁶ Muhammed Muhammed Dâvud, 238; Mahmud Fehmî Hicâzî, 168.

⁴⁷ Aksan, I, 81-82.

⁴⁸ Aksan, I, 82; Râdiye Hacıbâr, *el-Elfâzû'l-Hadâriyye ve Hasâisu Tevlîdihâ fi'l-Mu'cemi'l-'Arabiyyi'l-Esâsî*, Câmi'atü Mevlûd Ma'merî, 2014, 62; Mark Aronoff ve Kirsten Fudeman, *What is Morphology*, Blackwell Publishing, <http://www.ucd.ie/artspgs/introling/Aronoffmorphology.pdf> Erişim Tarihi: 02.07.2016, 161.

⁴⁹ Aksan, I, 82; Râdiye Hacıbâr, 62; Mark Aronoff ve Kirsten Fudeman, 5; Muhammed Muhammed Dâvud, 161.

⁵⁰ Râdiye Hacıbâr, s. 62; Muhammed Muhammed Dâvud, s. 16.

⁵¹ İbn Manzûr, Cemâlû'd-Dîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, c. IX, s. 189; el-Hemlâvî, s. 39; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, s. 4.

sebebiyle sarf kavramı daha çok tercih edilmekte ve genellikle tasrifle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁵²

Sarf veya tasrîf, ıstılah olarak özetle “*İrab durumları hariç olmak üzere kelime yapılarını (بِنَاء-أَنْبِيَاءُ) ve bu yapılarla ilgili kuralları ele alan ilim.*” olarak tarif edilmiştir.⁵³ Kelimelerin kök harflerine o kelimenin *maddesi* denir. “بِنَاء” kavramı, aslî ve zâid harflerinin sayısı ve dizimi ile hareke ve sükunları itibarıyla aynı dizime sahip olan kelimelerin ortak suretini ifade eder. Örneğin رَجُلٌ - ve عَصْدٌ kelimelerinin harf sayısı ve hareke dizimi aynıdır. Dolayısıyla bu iki kelimenin binası (kalıbı) فَعْلٌ’dür. *Kelimelerin i’rab durumları* nahvin konusu olduğu için tarifte dışarıda bırakılmıştır. *Kelime yapılarıyla ilgili kurallardan* maksat kelimelerde gerçekleşen “i’lal, idğâm, ibdâl, hazf” gibi işlemlerdir.⁵⁴ Başka bir tarife göre sarf; bir kökten, çeşitli anlamlar elde etmek için muhtelif kelimeler türetmeyi ve türetme işlemiyle ilgili kuralları ele alan ilimdir.⁵⁵ Bu yönüyle sarf, kelimelerin yapılarını ve kelime köklerini bilmeyi, kelimeyle alakalı hatalardan korunmayı sağlar.⁵⁶

Arap filologlarının, kelime yapılarını belirlemek üzere geliştirdikleri yukarıda açıklanan sisteme (الْمِيزَانُ الصَّرْفِيُّ) denir.⁵⁷ Mîzan-i sarfî sayesinde kelime yapıları, kelimelerin kök harfleri, zâid harfler, i’lâl, ibdâl, hazif, teksîr ve tasğîr gibi durumlar bilinir.⁵⁸ Bu sistemde basit ve türemiş kelimelerin yapılarını göstermek üzere فَعْلٌ fiili model fiil olarak kullanmıştır. Bu fiilin tercih edilmesinin temel gerekçesi, harflerinin sahih olması sebebiyle illetli fiillerde görülen idğâm, i’lal ve hazif gibi işlemlerde gerçekleşen ses dönüşüm ve ses düşmelerinin bu fiilde gerçekleşmemesi, dolayısıyla, bu fiilin kelime yapılarını göstermeye daha elverişli olmasıdır. Aynı gerekçeyle, kelime yapılarını göstermek üzere İbranice’de قَطْلٌ fiili tercih edildiği söylenir. Ayrıca فَعْلٌ fiilinin, bütün harfleri temsil edecek biçimde üç mahreçten birer harf içermesi, anlamının ise bütün fiilleri temsil edecek bir anlam içeriğine (yapmak, eylemek) sahip

⁵² Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, s.4; Mümin b. Sabrî Ğannâm, s. 24; Hâlid b. Abdulkerîm Besendî, s. 2; el-Hemlâvî, s. 36;

⁵³ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, s. 5.

⁵⁴ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, s. 6; Abdussabûr Şâhîn, *el-Menhecû’s-Savtî li’l-Bünyeti’l- ‘Arabî*, s. 67

⁵⁵ Taftazânî, Mesûd b. Ömer Sadüddin, *Muhtasarü Tasrîfü’l- ‘İzzî fî Fenni’s-Sarf*, s. 24-25.

⁵⁶ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, s. 7.

⁵⁷ Mahmud Fehmî Hicâzî, s. 96.

⁵⁸ Cemâl Abdulazîz Ahmed , *Kavâ ‘idü’s-Sarf*, 12-15.

olması da bu fiilin tercih edilmesinin sebepleri arasında sayılır.⁵⁹ Arapça’da fiillerin de mîzani sarfî sistemine uygun belirli kalıpları vardır.

Bütün diller ses, kelime veya söz dizimi düzleminde değişime tabidir. Arapça, tarihi boyunca ses, kelime ve söz dizimi düzleminde kendine özgü yapısını büyük ölçüde mîzani sarfî sayesinde koruyabilmiştir. İngilizce gibi köklü bazı dillerin, tarihî ve güncel metinleri arasında uçurum varken Klasik Arapça metinlerini günümüz Arapları anlayabilmektedir. Arapça’da mevcut isim kalıplarına uymayan bazı isimlerin dilde varlığı bir ölçüde müsamaha ile karşılanırken fiil kalıplarında değişim cari değildir. Fiiller konusundaki bu katı kuralın, Arapça’nın morfolojik yapısının korunmasında payı oldukça büyüktür. Zîrâ Arapça fiil tabanlı bir dil olup kelimeler çoğunlukla fiilden türetilir.⁶⁰

Arapça’da fiil türetimine geçmeden önce Arap dilinin fiil varlığını besleyen kavramlardan kısaca bahsetmek gerekir. Zira Arapça’da fiil türetimi dilde mevcut olan kelimelere getirilen eklerle gerçekleşir.

1.2. ARAP DİLİNİN FİİL VARLIĞINI ZENGİNLEŞTİREN UNSURLAR

Arap dilinin kelime açısından zenginleştirilmesi “*et-tevlîdü’s-sarfî*” (التَّوْلِيدُ الصَّرْفِيُّ) ve “*et-tevlîdü’d-dilâlî*” (التَّوْلِيدُ الدَّلَالِيُّ) olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleşir. “*et-tevlîdü’s-sarfî*”; istikâk, ta’rîb, naht ve ilhâk gibi yollarla Arap diline kelime kök ve gövdesi kazandırmaktır. “*et-tevlîdü’d-dilâlî*” ise Arap dilinde mevcut olan kelimelere mecâz, istiâre, kinâye yoluyla yeni anlamlar yüklenmesi biçiminde gerçekleşir.⁶¹

Çalışmamızla doğrudan ilgili olduğu için Arapça’ya fiil kök ve gövdesi kazandıran (التَّوْلِيدُ الصَّرْفِيُّ) terimler üzerinde durulacaktır. Amaç, ilgili kavramlar hakkında detaylı bilgi vermekten çok kavramları genel hatlarıyla izah ederek bunların, fiil kalıplarıyla ilişkilerini ortaya koymaktır. Bu kavramları ikiye ayırmak mümkündür.

1-Yabancı dillere ait fiillerin Arapça’ya girişini ifade eden kavram: “*Ta’rîb*”.⁶²

⁵⁹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 30; Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Ebnîyetü’l-Ef’âl ‘Alâkâtühâ ve Delâlatühâ*, 8.

⁶⁰ Muhammed Muhammed Dâvud, 23; Ali Mahmud Kurd, 277-289.

⁶¹ Kemâl Ahmed Ğanîm, “Âliyyetü’t-Ta’rîb ve Sînâ’etü’l-Mustalâhâtî’l- Cedîde”, *Mecma’u’l-Lügati’l-‘Arabîyyeti’l-Filistînî*, Gazze 2014, 12; Râdiye Hacıbâr, 36.

⁶² Râdiye Hacıbâr, 50-70.

2- Dilin iç yapısında gerçekleştirilen kelime türetimi: “*ıştikak, naht ve ilhak*”.

Yukarıda geçen kavramların tamamı Arapça’ya fiil kök ve gövdeleri kazandırır. Ancak konuyla ilgili istatistiki bir çalışma kelimelerin % 90 oranında ıstikak yoluyla türetildiğini ortaya koymuştur.⁶³ Bu oranın fiiller için de geçerli olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

1.2.1. Ta‘rîb

Değişim, hızı ve niteliği dönemden döneme farklılık gösterse de bütün diller için değişmez bir kanundur. Dil, toplumun aynasıdır ve toplumdaki değişim doğrudan dile yansır.⁶⁴

Sosyologlar ve antropologların tespitlerine göre, izole bölgelerde yaşayan az sayıda kabile hariç dünyada saf bir ırk olmadığı gibi kültürel etkileşim içinde olmayan toplum da yoktur. Bu etkileşimden, toplumların ve milletlerin dilleri de payını alır.⁶⁵ Medenî toplumların diğer toplumlarla ilişkisi ve etkileşimi ise daha fazla olur ve dile yansır.

Kendi bünyesindeki kelimelerle yetinen, diğer halklarla etkileşime girmeyen, kültür ve bilgi alışverişi yapmayan bir halkın dilinin gelişimi zamanla durur. Toplumların sadece kendi dillerindeki kelimelerle yetinmeleri ve yabancı kelimelerden bütünüyle müstağni kalmaları mümkün değildir. Millî gâyelerle Rusya, Almanya ve Türkiye’de yapılan dilde sadeleştirme ve saf dil çalışmaları sonuç vermemiştir.⁶⁶

Araplar, tarihlerinde bütünüyle içlerine kapalı bir toplum olmasalar da Cahiliye döneminde diğer kültürlerle etkileşimleri sonraki dönemlere nisbetle daha sınırlı kalmıştır.⁶⁷ Nübüvvetten sonra özellikle Emeviler ve Abbasiler döneminde, fetih hareketleri, ilmî çalışmalar ve tercüme faaliyetleriyle birlikte diğer toplum ve kültürlerle olan etkileşimlerinin artışına paralel olarak Arapça’nın diğer dillerle etkileşimi artmıştır.⁶⁸ Bu süreçte Arapça’ya çokça yabancı kelime girmiştir. Ayrıca

⁶³ Râdiye Hacıbâr, 82.

⁶⁴ Muhammed Muhammed Dâvud, 52.

⁶⁵ Mesûd Bûbû, *Eserü’ d-Dahîl ale’l- ‘Arabiyyeti’l-Fushâ fî ‘Asri’l-İhticâc*, 5.

⁶⁶ İbrâhîm Enîs, *Min Esrari’l-Lüga*, 122.

⁶⁷ Sefâ Sâbir Mucîd el-Beyâtî, *el-Mu ‘arrab ve’ d-Dehîl fî Kitâbi Tehzîbi’l-Lüga li’l-Ezherî*, 16.

⁶⁸ Fuâd Hannâ Terzî, 300.

tercüme asrı kabul edilen 19. yy. başından itibaren Arapça'yla diğer diller arasındaki etkileşim ve buna bağlı olarak Arapça'ya kelime girişi hızlanmıştır.⁶⁹

Diğer dillerden Arapça'ya giren kelimeler için birçok terim kullanılmakla birlikte bunlardan en sık kullanılanı *Ta'rib* (التَّغْرِيب) ve *dahîl* (الدَّخِيل).⁷⁰ Bu iki kavramla ilgili birçok tanım yapılmıştır. Ta'ribi, daha çok ihticâc döneminde Arapça'ya giren kelimeler için, dahîli ise günümüzde Arapça'ya giren yabancı kelimeler için kullananlar olmuştur. Öte yandan dahîli, أُكْسِجِن (oksijen) gibi değişim geçirmeden Arapça'ya giren kelimelere hasredenler de vardır.⁷¹ Konuyla ilgili diğer bir terim *müvelled* olup Arapça kökenli olmakla birlikte ihticâc döneminden sonra ortaya çıkan kelimeler için kullanılır.⁷² Kaynaklarda konuyla ilgili “*a'cemî, istiâre, iktibâs ve iktirâz*” terimleri de geçmektedir.⁷³ Kavramların açıklamasına girmeden Mısır Dil Kurumu'nun Ta'rib ile ilgili tarifini vererek kavramı bu çerçevede ele almak istiyoruz. Kuruma göre: “*Muarreb, gerek Arapça kalıplarla gerekse doğrudan Arapça'ya giren bütün yabancı kelimelerdir.*”⁷⁴

Kelimelerin, yabancı dillerden Arapça'ya geçişi esnasında ses düşmesi, ses ilavesi, harflerin yer değiştirmesi (*el-kalbu'l-mekânî*), harekeli bazı harflerin sakin kılınması veya sakin harflerin harekelenmesi gibi birçok işlem gerçekleşir. Ses değişimleri, yabancı kelimelerdeki morfemlerin nasıl taşınacağı v.b. konular ilgili eserlerde açıklanmaktadır.⁷⁵

Ta'ribi, mutlak olarak tecvîz edenler olduğu gibi kesin olarak reddedenler de vardır.⁷⁶ Mısır Dil Kurumu, aşırı kullanılarak Arapça'nın kendine özgü kelime yapısını

⁶⁹ Kemâl Ahmed Ğanîm, 5; Tâşîdâ Tuşyûkî, “en-Naht fî'l-Lügati'l-Arabiyye Beyne'l-Hadâse ve'l-Asâle”, *Mecelletü Dirâsâti'l-Âlemi'l-İslâmî*, Mart 2011, 10-21.

⁷⁰ el-Hafacî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Şifâü'l-Ğalîl fîmâ fî Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl*, 33.

⁷¹ Sefâ Sâbır Mucîd el-Beyâtî, 20; Abdilmucîd b. Muhammed b. Alî el-Ğaylî, *el-Elfâzü'd-Dahîle ve İşkâliyyetü't-Tercemeti'l-Lügaviyye ve'l-Hadâriyye*, 16-17.

⁷² Abdilmucîd b. Muhammed b. Alî el-Ğaylî, 33-35; Mesûd Bûbû, 55.

⁷³ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Şevkî Emîn, *Mecmû'atü-Karârâti'l-İlmiyye fî Hamsîne 'Âmen*, el-Heyetü'l-'Âmme li'ş-Şuûni'l-Metâbi', Kâhire 1984, 30; Abdilmucîd b. Muhammed b. Alî el-Ğaylî, *el-Elfâzü'd-Dahîle ve İşkâliyyetü't-Tercemeti'l-Lügaviyye ve'l-Hadâriyye*, Kahire 2008.

⁷⁴ Muhammed Şevkî Emîn, 30; İbrâhîm Enis, 133.

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Hafacî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Şifâü'l-Ğalîl fîmâ fî Kelâmi'l-'Arabî mine'd-Dahîl*; İbrâhîm Enis, *Min Esrari'l-Lüga*; el-Cevâlikî, Ebû Mansûr, *el-Mu'arreb min Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem*; Abdilmucîd b. Muhammed b. Alî el-Ğaylî, *el-Elfâzü'd-Dahîle ve İşkâliyyetü't-Tercemeti'l-Lügaviyye ve'l-Hadâriyye*; Râdiye Hacıbâr, *el-Elfâzü'l-Hadâriyye ve Hasâisu Tevlîdihâ fî'l-Mu'cemi'l-'Arabîyyi'l-Esâsî*.

⁷⁶ Kemâl Ahmed Ğanîm, 17.

bozacak ölçüde olmaması şartıyla özellikle bilimsel terimler için ta'rîbin yararlı olacağı yönünde karar almıştır.⁷⁷

Ta'rîb yoluyla Arapça'ya giren kelimeler Arapça kabul edilir. Dolayısıyla mua'rreb kelimenin tesniyesi, cemisi, tezkîri, te'nîsi yapılabilir. Ayrıca bu kelimeler, fiil çekimi gibi türetme (iştikak) ve çekim kurallarına tabi olur.⁷⁸

Konuyla ilgili Mısır Dil Kurumu'nun kararı şöyledir: “*Mu ‘arreb fiiller, üç harfli iseler Müte‘addîleri تفعيل, lâzımları ise تفعّل kalıbıyla yapılır. Bu fiiller dört harfli iseler Müte‘addîleri فعلة, lâzımları ise تفعلة kalıbıyla yapılır.*”⁷⁹

1.2.2. İlhâk

Arap dilinin kelime varlığını zenginleştirmenin diğer bir yolu ilhaktır. Farklı vezinde yeni kelimeler elde etmenin bir yolu olan ilhakta amaç, dili kelime açısından zenginleştirmek,⁸⁰ kelimeyi yeni bir vezne sokarak nesirde seci' ve şiirde kafiye için imkan oluşturmaktır. İlhakta; mülhak, mülhakun bih ve ilhak harfleri olmak üzere üç unsur vardır.⁸¹ İlhak fiil ve isimlerde olur, harflerde olmaz. Mülhak kelimenin aslının, sülâsî mücerred veya rubâî mücerred olarak bulunması gerekir. İlhâkta harfin ziyadesinin mananın ziyadesine delâleti şart değildir.⁸²

Mülhak olan kelime fiil ise ilhak olduğu fiil kalıbının sarf ve iştikak kurallarına tabi olur. Mülhak olan kelime isim ise ilhak olduğu ismin tesniye, cemi, teksir, ve tasğir kurallarına tâbi olur.⁸³ Mülhak fiiller, kendilerine harf ilâvesi yapılmış olmakla birlikte mücerred kabul edilir.⁸⁴ فَيْصَلٌ، جَهْوَرٌ.

İlhak işlemi için kullanılan harfler, daha çok zâid harflerden vav, ya, elif, bazen mim ve nun harfleridir. Bu harfler dışında mulhakın lâmü'l-fiili de kullanılır. İlhak

⁷⁷ Muhammed Şevkî Emîn, 30 İbrâhîm Enis, 133; Kemâl Ahmed Ğanîm, 20.

⁷⁸ Sadîk Leylâ, “Tarâiku Kudemâi'l-Lügaviyyine'l-'Arab fi't-Ta'rîbi'l-Lafzî”, *el-Akâdemiyetü li'd-Dirâsâti'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye*, 138, http://www.univ-chlef.dz/ratsh/Article_Revue_Academique_N_05_2011/article_13.pdf, Erişim Tarihi: 01.05.2016.

⁷⁹ Abdumucîd b. Muhammed b. Alî el-Ğaylî, 276.

⁸⁰ Melhân el-Karnî Mehdî b. Ali Âl, *Ebnîyetü'l-İlhâk fi's-Sihâh*, 81; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “Zâhîretü'l-İlhâk fi's-Sarfî'l-'Arabî”, 483; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 36-37; Fuâd Hannâ Terzî, 212.

⁸¹ el-Esterâbâdî, Radiyyü'd-Din Muhammed, *Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib*, s. 52; Fuâd Hannâ Terzî, 213.

⁸² Diğer şartlar için bkz. Melhân el-Karnî, Mehdî b. Ali Âl, *Ebnîyetü'l-İlhâk fi's-Sihâh*, 23-60.

⁸³ el-Esterâbâdî, 491.

⁸⁴ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “Zâhîretü'l-İlhâk fi's-Sarfî'l-'Arabî”, 482.

harflerinden olan med harfi elif, kelimenin sadece sonunda bulunur, ortasında bulunmaz. Bu sebeple قَرَطَ، قَرَطَ gibi kelimelerde elif ilhâk için değildir.⁸⁵

İlhak çoğunlukla semâî olmakla birlikte⁸⁶ kıyâsî çeşidinden de söz edilir. Semâî olan; بَيَّطَرَ، شَرَّفَ، سَلَّى، هَزَلَ gibi vav, ya ve elif gibi zâid harflerin ilave edilmesiyle yapılanlardır. Kıyâsî olanlar ise، صَعَزَ، شَمَلَ fiillerinde olduğu gibi kelimenin sülâsî köküne lâmü'l-fiili cinsinden bir harf eklenerek yapılır. Kıyâsî türünde ilhâk edilen harf zâid değil aslîdir⁸⁷ ve bu harf idğam edilmez.⁸⁸

Zâid harfler genellikle anlamda ziyadeye sebep olur. Nadiren، اَصْطَفَ - اَلْتَقَطَ / اَلْتَقَطَ fiillerindeki gibi zâid harflerin anlamda ziyadeye sebep olmadığı kaynaklarda belirtilse de konu tartışmalı olup müterâdif gibi görünen fiillerin arasında esasında bir nüansın olduğundan söz edilir. İlhâk da ise asıl olan anlamda ziyâde değil farklı bir kalıpta yeni bir kelime elde etmektir.⁸⁹ İlhâkta ziyâde, anlam ziyadesi için olmasa da⁹⁰ ve kelimenin anlamı genellikle dönüştükten sonra korunsun da kelimenin anlamının bütünüyle değiştiği örnekler de vardır. Örneğin; حَقَلَ - حَوَّلَ / شَمَلَ - شَمَلَ fiilleri anlam olarak birbirinden bağımsızdır. Bazen, kullanımı olmayan bir kök ilhâk işlemiyle anlamlı bir kelimeye dönüşür. Örneğin; كَكَب kelimesinin kökü olan كَب'nin anlamı ve kullanımı yok iken ilhaktan sonra kelime anlam kazanmıştır. Genellikle rubâî fiillerin sülâsî fiillere ircâsı mümkün olup harf ilavesiyle mülhak oldukları vaki ise de bazı rubâî fiiller mürtecel olup onları sülâsîye ircâ etmek mümkün değildir. Örneğin; دَهَرَ، هَزَلَ، حَزَبَ fiillerinin حَزَبَ fiillerinde kökleri bulunmamaktadır. Bu kökler fiilleri sözlüklere yerleştirmek için farazi kökler olarak kabul edilmiştir.⁹¹ Diğer taraftan، بَيَّطَرَ - بَيَّطَرَ / صَوَّعَ - صَوَّعَ / قَلَّسُوا - قَلَّسُوا gibi rubâî fiillerin birçoğu mülhâk kabul edilse de gerçekte isimlerin fiilleştirildiği görülür.⁹²

⁸⁵ Muhammed Sâlih Saîd Rabî'el-Ğâmidî, , Mefhûmu'l-İlhâk fî'n-Nassi'l-'Arabî, *Mecelletü Külliyyeti Lügatül-Arabiyye bi Câmi'ati'l-Ezher*, <http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?t=2809>; Erişim Tarihi: 13.07.2016 Diğer şartlar için bkz. Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "Zâhîretü'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî", 480.

⁸⁶ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "Zâhîretü'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî", 485.

⁸⁷ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 38-36; Fuâd Hannâ Terzî, 212; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "Zâhîretü'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî", 480.

⁸⁸ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 36-37

⁸⁹ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "Zâhîretü'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî", 484.

⁹⁰ Muhammed Sâlih Saîd Rabî'el-Ğâmidî, "Mefhûmu'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî".

⁹¹ Fuâd Hannâ Terzî, 214; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 36-37.

⁹² Fuâd Hannâ Terzî, 214.

İlhak için birçok isim kalıbı vardır. Fiiller için olanlar ise şu kalıplardır: *فَعَّلَ- جَهَّزَ* / *تَفَعَّلَ: تَرَهَّوْكَ / إِفْعَلَّ- إِفْعَلَّسَ*⁹³

Mülhak fiil kalıpları, ittifak edilenler ve edilmeyenler olmak üzere iki kısma ayrılır. İttifak edilenler: *فَعَّلَ- سَمَّلَ / فَوَّعَلَ- حَوَّقَلَ / فَعَّوَلَ- هَرَّوَلَ / فَيَعَلَ- سَيَكَّرَ / فَعَّلَ- قَلَّنَسَ / فَعَّلَى- سَلَّقَى* dır. İhtilaf edilenler ise *فَعَّلَ- هَلَّقَمَ / فَعَّلَ- بَرَّأَلَ / فَعَّلَمَ- قَصَّلَمَ / فَعَّلَ- دَنَّقَعَ / فَعَّلَ- قَلَّنَسَ / فَعَّلَ- قَرَّصَنَ / هَفَّلَ- هَلَّقَمَ / فَعَّلَ- بَرَّأَلَ / فَعَّلَمَ- قَصَّلَمَ* dır. İhtilaf edilenler ise *فَعَّلَ- حَمَّطَلَ / مَفَّعَلَ- مَدَّرَعَ / تَفَعَّلَ- تَرَمَّسَ / فَعَّلَ- حَذَلَقَ* kalıbına mülhak olanlar *إِفْعَلَّ- إِفْعَلَّى- إِسَلَّقَى / إِفْعَلَّمَلَ- إِهَرَّمَعَ / إِفْعَلَّلَ- إِجْلَنْظَأَ / إِفْعَلَّلَ- إِفْعَلَّسَ* kalıplarıdır. Ayrıca *إِفْعَلَّ* kalıbına mülhak olarak ise *إِفْعَلَّ- إِفْعَلَّ / إِفْعَلَّ- إِفْعَلَّ / إِفْعَلَّ- إِفْعَلَّ / إِفْعَلَّ- إِفْعَلَّ* kalıpları zikredilmektedir.⁹⁴ Muhtelif fiil olanlardan *فَعَّلَ* kalıbı hariç diğerleri *دَحْرَجَ* gibidir. Mülhak değil aslıdır.⁹⁵

1.2.3. Naht

Naht; sözlükte yontmak, kesmek anlamlarına gelir.⁹⁶ Terim olarak ise, iki veya daha fazla kelimedenden veya bir cümleden seçilen harflerle yeni bir kelime oluşturmaktır. Menhut kelime, kendisinden elde edilen kelimelerin veya cümlelerin anlamını taşır.⁹⁷

Naht, ihtisar yoluyla kelime türetme yöntemidir.⁹⁸ Naht, iştikak çeşitlerinden biri olarak kabul edilir ve ona *istikak-ı kübbâr* adı verilir.⁹⁹

Naht, gerek geçmişte gerekse günümüzde kendisine ihtiyaç duyulan bir olgu olup kelime türetme yöntemi olarak kullanılmış olsa da bu yolla türetilen kelimelerin sayısı çok değildir. Klasik eserlerde bu yolla elde edilen kelimeler genellikle *عَبَسَمِيٌّ* gibi nisbet ifade etmekte veya *حَمْدَلَةٌ* gibi dînî hayat, alışkanlık veya adabla ilgili olduğu görülmektedir. Son yüzyılda naht, daha çok bilimsel terimlerin Arapça'ya kazandırılması için kullanılmış, Mısır Dil Kurumu da bu yöntemi ilmî zaruretlere

⁹³ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 36.

⁹⁴ Muhammed Sâlih Saîd Rabî' el-Ğâmîdî, *Mefhûmu'l-İlhâk fî Nassi'l-'Arabî*; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "Zâhîretü'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî", 489-491.

⁹⁵ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "Zâhîretü'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî", 491.

⁹⁶ el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Münîr*, I, 227.

⁹⁷ Kemâl Ahmed Ğanîm, 19; İbrâhim Enîs, 88.

⁹⁸ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Lügati'l-'Arabîyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-'Arab fî Kelamihâ*, 120; es-Suyûtî, Abdurrahman Celâlî'd-Dîn, *el-Müzhîr fî 'Ulûmi'l-Lügati ve Envâ'ihâ*, 1, 482; Fuâd Hannâ Terzî, 297.

⁹⁹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 25; Kemâl Ahmed Ğanîm, 19; Râdiye Hacıbâr, 40.

2- Naht-ı Nisbî (النَّحْتُ النَّسَبِيُّ): İki isimden oluşturulur ve nisbet ifade eder. طَبْرَسْتَان ve خوارزم kelimelerinden elde edilen طَبْرَحَزِي kelimesi gibi.¹⁰⁷

3- Naht-ı İsmî (النَّحْتُ الْإِسْمِيُّ): İki kelimededen elde edilen isimlere naht-ı ismî denir. فَرَزْدَق ve جَلَد kelimelerinden elde edilmiş olan جَلْمُود kelimesi buna örnek verilebilir. فَرَزْدَق kelimesi ise فَرَز ile دَق kelimelerinden menhut olup hamur parçası (الْقِطْعَةُ مِنَ الْعَجِين) anlamına gelmektedir.¹⁰⁸

4- Naht-ı Vasfî (النَّحْتُ الْوَصْفِيُّ): İki isimden elde edilen sıfat özelliğine sahip menhut isimlere denir. ضَبَّط ve ضَبَّر kelimelerinden elde edilmiş olan, sert adam anlamındaki ضَبْطَر kelimesi buna örnek olarak verilebilir.¹⁰⁹

Menhut kelimeyi elde etmek için seçilen harfler, zâid değil aslî olmalıdır. Naht usulüyle elde edilen menhut kelime isim ise isim vezninde olmalıdır. Konunun, çalışmamızla doğrudan ilgili olan tarafı fiil kalıplarıyla ilgilidir. Menhut kelime fiil ise daha çok فَعَّلَ veya تَفَعَّلَ kalıbında olur. Bununla birlikte تَفَعَّلَ ve اسْتَفْعَلَ kalıpları da menhut fiil elde etmek için kullanılır.¹¹⁰

1.2.4. İştikâk

İştikâk; sözlükte, birşeyin yarısını almak demektir.¹¹¹ Terim anlamı ise mecaz ilişkisi de olsa aralarındaki anlam ilişkisi sebebiyle bir kelimedenden başka bir kelime türetmektir.¹¹² İştikâk, dili geliştiren en önemli unsurdur.¹¹³

İstilahlaştığı döneme dâir kesin bir bilgi olmasa da kavramın ilk nesil nahivciler tarafından kullanıldığı, h. 4. yüzyılın ortalarına kadar sadece iştikâk-ı sağîr çeşidinin kaynaklarda yer aldığı, İbn Cinnî'nin *iştikâk-ı kebîri* (el-kalbu'l-luğavî)'yi, el-Hatimî'nin ise *iştikâk-ı ekber* ve *naht* kavramlarını Arap dilbilimine kazandırdığı bilinmektedir.¹¹⁴ İştikâk üçe ayrılır.

¹⁰⁷ Fuâd Hannâ Terzî, 292; Kemâl Ahmed Ğanîm, 18-19.

¹⁰⁸ Fuâd Hannâ Terzî, 292; Kemâl Ahmed Ğanîm, 18-19.

¹⁰⁹ Kemâl Ahmed Ğanîm, 18-19; Fuâd Hannâ Terzî, 297.

¹¹⁰ Fuâd Hannâ Terzî, 293-4; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 24.

¹¹¹ Fîruzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005, 898.

¹¹² Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 10.

¹¹³ Üde Halîl Ebû Üde, *et-Tetavvuru'd-Delâli Beyne Lügati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Lügati'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 2009, 62.

¹¹⁴ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân, *el-Hasâis*, 134; Fuâd Hannâ Terzî, 298;.

a- İştikâk-ı kebîr: Buna aynı zamanda “*el-kalbu’l- mekânî* veya *el-kalbu’l-lügavî*” de denmiştir. Mekânî kaydı, bu kavramı i’lal kavramı olan “*kalp*” den ayırmak için eklenmiştir. Kök harfleri aynı kalmakla birlikte harf sırası değişen kelime türetme işlemidir. Sülâsî bir fiilin kök harflerinin tertibinin değiştirilmesiyle altı fiil oluşturulabilir. Ortaya çıkan altı fiilin anlamları birbirinden farklı olsa da fiillerde ortak bir anlam unsuru bulunur. Örneğin: ¹¹⁵ سمل، سلم، مسل، ملس، لمس، لسم fiilleri aynı harflere sahip olmakla birlikte harf tertibinin değişmesiyle elde edilmiştir. Bu fiillerin herbirinin ayrı anlamları olmakla birlikte “mülayenet” bunların tamamında ortak bir anlamdır.¹¹⁶ Bu türetme yöntemi güncel olmayıp daha çok tarihseldir. Harfleri aynı olmakla birlikte harf tertibi değişen ve yakın anlamlı fiillerin aynı kökten türetilmiş olduğu kabul edilir.¹¹⁷

b- İştikâk-ı Ekber: Buna “*el-ibdâlû’l-lügavî*” de denmiştir. Luğavî kaydı, bu kavramı yaygın olan ibdâl kavramından ayırmak için eklenmiştir. Bu, harflerinin çoğu aynı olan, bir veya ikisi yakın mahreçten ancak farklı harflerden olan kelime türetme işlemidir. Örneğin; نَعَق، نَهَق- تَلَب، تَلَم fiillerinin ikişer harfleri aynı üçüncü harfleri ise farklı olmakla birlikte yakın mahreçlidir. Bu fiillerin birinin diğerinden türediği kabul edilir. Her bir fiilin kendi anlamı olmakla birlikte anlamda yakınlıkları söz konusudur.¹¹⁸

İştikâkın ikinci ve üçüncü çeşidinde kelimelerin hangisinin asıl olduğunu belirlemek için açık bir işaret yoktur ve çoğunlukla belirlemek zordur. Ancak masdarı veya türevleri yaygın olan fiilin asıl olduğu ve kök olduğu değerlendirilir. Örneğin وَجَّه ve جَاء kelimelerinden وَجَّه fiilinin türevleri daha fazladır. Dolayısıyla birincisi kök olarak değerlendirilir.¹¹⁹

¹¹⁵ Abdurrahman Celâlû’d-Dîn, *el-Müzhir fî ‘Ulûmi’l-Lüga ve Envâ ‘ihâ*, I, 347; Râdiye Hacbâr, 38; Fuâd Hannâ Terzî, 262.

¹¹⁶ Kemâl Ahmed Ğanîm, 11; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 10.

¹¹⁷ Kemâl Ahmed Ğanîm, 8; Corci Zeydân, *el-Elfâzü’l- ‘Arabiyye ve ‘l-Felsefetü’l-Lügaviyye*, Matbaatü’l-Kıddîs, Beyrût 1886, 18.

¹¹⁸ Kemâl Ahmed Ğanîm, 11; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 10; Hacbâr, 38; Fuâd Hannâ Terzî, 278. Buradaki ibdâlden maksat ibdâlî sarfî değildir. İbdâlî sarfî, kelime türetmek için değil kelimenin söylenişini kolaylaştırmak için yapılan harf değişikliğidir. Örneğin; ifti’âl kalıbında te(ت) harfinin belli şartlarda dı (ط) harfine dönüşmesi gibi. İbdâlî sarfî harflerinin hangileri olduğunda ittifak yoktur. Farklı bilgiler yer almaktadır. Bkz. Fuâd Hannâ Terzî, Fuâd Hannâ, *el-İştikâk*, 275.

¹¹⁹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 10.

a- İştikâk-ı Sağîr: Buna *ıştikak-ı esğar* veya *ıştikâk-ı âm* da denmektedir.¹²⁰ Harfleri, harflerinin sırası ve kökün anlamı aynı kalmak üzere yapılan kelime türetme işlemidir.¹²¹ İştikâk mutlak olarak zikredildiğinde bu çeşidi kastedilir.¹²² İştikâk-ı suğrâ yoluyla yapılan kelime türetimi çağımızda artmıştır. Bu yolla kelime türetimi ta'rib, ilhak ve naht gibi yollara nisbetle daha fazla yapılır.¹²³ Fiillerde ziyâde konusu ıştikak-ı suğrâ kavramıyla ilgilidir. İştikak-ı sağîr, bir köke harf ekleyerek birçok fiil ve isim türetme işlemidir.¹²⁴

Arapça'da mevcut olan kelimelerden ıştikâk-ı sağîr esasına uygun olarak diğer bir ifadeyle zâid harfler kullanılarak fiil türetimi yapılır. Bu bağlamda fiil türetimine kaynaklık eden unsurları beş madde olarak ele almak mümkündür.¹²⁵

1.3. KENDİSİNDEN FİİL TÜRETİLEBİLEN UNSURLAR

1.3.1. İsim

Arapça'da, isimden fiil türetme, fiilden fiil türetmeye nisbetle az olmakla birlikte bu yolla türetilen fiiller toplamda büyük yekun tutar. Klasik eserlerde konuya çok yer verilmeyişini, dilde böyle bir olgunun olmadığı anlamında almamak fiile nisbetle daha az oluşuna bağlamak gerekir. Nitekim günümüzdeki eserlerin konu üzerinde daha çok durdukları görülür. Mısır Dil Kurumu'nun da konuyla ilgili kararı bulunmaktadır.¹²⁶

İsimlerden türetilen fiiller, zâid harfler atılarak ve isim sülâsiye ircâ edilerek sülâsi mücerred kalıplarla yapılabildiği gibi doğrudan rübâi mücerred kalıpla ve isim köklerine harf eklenerek mezîd kalıplarla da yapılabilir. İsmi fiilleştirilmesinde hangi fiil kalıbının kullanılacağı ile ilgili kat'î bir kural olmayıp sema' esas alınır. Bu tür fiiller için daha çok / أَفْعَلَ: أَبْقَلَ / فَاعَلَ: يَأْوَمَ / تَفَعَّلَ: تَكْهَفَ / افْتَعَلَ: اسْتَأْكَ / فَعَلَ: بَرَقَ / فَعَلَ: دَقَنَ / فَعَلَ: تَوَجَّ / أَفْعَلَ: أَبْقَلَ / فَاعَلَ: يَأْوَمَ / تَفَعَّلَ: تَكْهَفَ / افْتَعَلَ: اسْتَأْكَ kalıpları kullanılır. Bu fiil kalıplarının dışındaki kalıplar çok kullanılmaz. Bu kalıplardan sülâsi kalıplar, if'âl ve tef'îl kalıpları isimden fiil türetmede daha çok

¹²⁰ İbrâhîm Enis, 65.

¹²¹ Suyûtî, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Lüga ve Envâ'ihâ*, I, 346.

¹²² Ahmed Gânim, Kemâl, 7; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 10; Râdiye Hacbâr, 37.

¹²³ Râdiye Hacbâr, 39.

¹²⁴ Küçükkalay, 186-269.

¹²⁵ Fuâd Hannâ Terzî, 201.

¹²⁶ Suyûtî, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Lüğati ve Envâ'ihâ*, I, 350; Mahmud Fehmî Hicâzî, 100; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 20-21; Refâil Nahle el-Yesûî, 48-49.

kullanılır. Sülâsîye ircâ edilemeyen fiil kalıpları için عَرَبَلْ/مَسْكِينُ : مَسْكَنُ örneklerinde olduğu gibi rübâî mücerred kalıp tercih edilir.¹²⁷

1.3.2. Harf

Harflerden fiil türetimi, harflerin sayısının sınırlı olması sebebiyle oldukça azdır. Türetme işlemi, (سَوَفَ- سَوَفَ: سَوَفَ أَفْعَلُ) gibi hurûfu'l-meânîden yapılabilir. Ayrıca إِذَا تَرَدَّدَ فُأْفَأُ: إِذَا تَرَدَّدَ جَيِّمَتْ جِيْمًا: إِذَا كَتَبَتْهَا فِي الْفَاءِ وَهُوَ يَتَكَلَّمُ ve فَاعِلٌ kalıbı tercih edilir.¹²⁸

1.3.3. Cümle

Cümlelerden fiil türetimi tef'îl, istif'âl ve Fa'lele kalıbında yapılabilir. Fiili yapılacak cümlelerin, önce تَفْعِيلٌ, اِسْتِفْعَالٌ veya فَعْلَلَةٌ kalıbında masdarı yapılarak daha sonra istenen fiil veya isim türetilir. Fiil, tef'îl kalıbından yapılacaksa cümleden üç harf, fa'lele kalıbından yapılacaksa dört harf seçilir. Bu tür fiil türetme işlemi naht ile ilgili olup naht başlığı altında daha detaylı bilgi verilmiştir.¹²⁹

1.3.4. Ses

Fiil türetimi seslerden de yapılabilir. Seslerin fiilleştirilmesi عَوَى fiilinde olduğu gibi sülâsî fiil kalıplarıyla yapılabilir. Ancak daha çok جَاجًا بِإِيلِهِ، ضَوْضًا الرَّجُلُ، فَهَقَهُ الرَّجُلُ gibi rübâî mücerred kalıpla yapılır.¹³⁰

Fiil kalıpları içerisinde فَعْلَلَةٌ kalıbı, kullanım alanı en geniş kalıptır. Bu kalıp, بِسْمَلْ، جَوْرَبْ، فُأْفَأُ örneklerinde olduğu gibi hem isim, hem ses, hem harf, hem de cümleden fiil türetmek için kullanılır.¹³¹

¹²⁷ el-Esterâbâdî, 85; Fuâd Hannâ Terzî, 228-230; Refâîl Nahle el-Yesûî, 48-49.

¹²⁸ Fuâd Hannâ Terzî, 234; Refâîl Nahle el-Yesûî, 48-49.

¹²⁹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 24.

¹³⁰ a.y.

¹³¹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 23; Refâîl Nahle el-Yesûî, 48-49.

1.3.5. Fiil

Arapça’da fiil türetimi, daha çok mücerred veya mezîd fiil kalıplarına yapılan harf ziyadeleriyle yapılır. Mezîd fiil kalıpları, ekseriyetle, bu tür fiil türetimi için kullanılır.¹³²

1.4. ARAPÇA’DA KELİME KÖK ve GÖVDELERİNDEN HARF ZİYADESİYLE FİİL TÜRETİMİ

Arapça’da kelime, klasik kaynaklarda “ (müfret) bir anlam için vaz’olunan lafız” olarak tarif edilmiştir. “Vaz’ olunmuş” tabiri mühmel kelimeleri, “müfret anlam” ise terkipleri dışarda bırakır. Kelime; isim, harf ve fiil olmak üzere üç kısma ayrılır.¹³³

Arapça’da fiil, “üç zamandan biriyle ilişkili olarak müstakil anlamı olan lafız”¹³⁴ olarak tarif edilir. Fiil; “çizmek”, “kırmak” gibi bir eylem, “gevşemek”, “ekşimek” gibi bir oluş veya “bulunmak”, “durmak” gibi bir durum ifade eder. Doğadaki varlıkların dilde karşılığı isim, hareketlerin karşılığı fiildir. Eylemde kişi, zaman, sayı, soru, olumlu, olumsuz, cinsiyet gibi birçok kavram devreye girer. Fiil, her dilin kendi yapısına uygun biçimde bu kavramların gerektirdiği çekim işlemine tabi olur. Fiil türetimi de, her dilin kendine özgü morfolojik yapısına uygun biçimde gerçekleşir.¹³⁵

Klasik kaynaklarda Arap dilinde fiil köklerinin üç veya dört harf olduğu, fiil türetiminin kelime köküne “zâid harflerin” eklenmesi suretiyle yapıldığı belirtilir.

Zâid harflerin sayısı on olup وَأَنَّهُ سَلِيمٌ، سَأَلْتُمُونِيهَا، أَلْيَوْمَ تَنْسَاهُ، gibi birçok cümleyle formüleleştirilmiştir.¹³⁶ Bu harfler dâima zâid olmayıp kelimelerin kök harfi olarak da kullanılır. Ancak kelime türetiminde bu harflerin dışındaki harfler kullanılmaz.¹³⁷

Fiil türetiminde zâid harflerden olan *elif*, *vâv* ve *yâ* harfleri, diğer zâid harflere göre daha çok kullanılır. Elifin teleffuzunun vâv ve yâ harflerine nisbetle daha kolay olduğu belirtilse de bu üçü zâid harfler grubunun teleffuzu en kolay harfleri olarak

¹³² Küçükcalay, 18.

¹³³ Muhammed Muhammed Dâvud, s.164; İbn Akîl, Bahâü’-d-dîn Abdullah, *Şerhu İbn Akîl*, I, 16; Rahmâni İshâk, *el-Murfîm Beyne’l- ‘Arabiyye ve’l-Fârisiyye*.
http://www.alarabiahconference.org/uploads/conference_research-619467816-1409223880-683.pdf.

¹³⁴ Mustafa el-Ğelâyînî, *Cami ‘u’-d-Durûsi’l- ‘Arabiyye*, 11.

¹³⁵ Aksan, I, 98-99; Hepçilingirler, 187-192.

¹³⁶ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, V, 314.

¹³⁷ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, V, 317.

kabul edilir. Bu üç harf hareke yerine de kullanılır. Zâid harfler grubundaki diğer harfler bu harflere hamledilerek zâid kabul edilmiştir.¹³⁸

Fiil kalıplarındaki şeddelerden dolayı ziyâde edilen harfler zâid harf grubundan sayılmaz. Ayrıca mülhak fiil kalıplarındaki harfler de zâid harfler grubundan sayılmaz. Mülhak fiil kalıplarındaki harfler her ne kadar sonradan eklenseler de kalıplar mücerred olarak telakki edilmiş, dolayısıyla mülhak harfler de aslî harfler olarak değerlendirilmiştir. Örneğin; جَلَبَ شَمَلَّ fiilindeki *lam* ve *be* harfleri mülhak harfler olup zâid harf olarak kabul edilmemiştir.¹³⁹

Gerek yukarıda bahsedilen zâid harflerin kelimelere eklenmesi ve gerekse zâid harfler dışındaki harflerin kelimelere eklenme sebepleri klasik kaynaklarda ele alınmış ve birçok sebep zikredilmiştir. Konumuzla ilgili olanlar şunlardır.

1- (لِلْإِحَاقِ) İlhâk: Kelimeye, kökünde olmayan bir harfi ilave etmektir. Bu işlemde amaç kelimenin anlamına ekstra bir anlam katmak değil harf ilavesiyle farklı bir kalıpta yeni bir kelime elde etmektir. Bu işlem dili kelime açısından zenginleştirir.¹⁴⁰ Bu tür ziyadenin, lâmu'l-fiili cinsinden yapılmasının عِلْمٌ، عِلْمٌ örneğinde olduğu gibi kıyâsî olduğu belirtilir. Fâu'l-fiil veya aynu'l-fiil cinsinden ziyâde yapılmasının ise semâî olduğu ifade edilir. Bu tür ziyâdede genellikle vav, ya, elif harfleri kullanılırken nadiren nun harfi de kullanılır. Örnek: جَهَرَ kelimesine vav ilavesiyle جَهْوَر kelimesi elde edilmiştir.¹⁴¹

2- İlhak için olmayan, anlama da bir katkısı olmayan harf ziyade işlemidir.¹⁴² Anlama katkısı olmayan harf ziyade işlemi tartışmalıdır. Örneğin; أَقَالَ fiili أَقَالَ ile aynı anlamı taşıırken أَقَالَ fiilinin ne için türetildiğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları, amacın sadece yeni kelime ortaya koymak olduğunu belirtirmiş, bazıları ise eş anlamlı gibi görünseler de ikincisinin harf ziyadesi sebebiyle tekit veya mübâlağa ifade ettiğini belirtmişlerdir. مَا مِنْ إِلَهٍ ، كَفَى بِاللَّهِ cümlelerindeki zâid harflerin

¹³⁸ Bu üç harfin zâid oluşu teleffuzlarının kolaylığına ve yaygın kullanımlarına bağlanmıştır. Diğer harflerin zâid harf olarak kullanılmalarının sebepleri, tafsilatlı bir şekilde kaynaklarda izah edilmiştir. Ayrıntılar için bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, V, 315-317.

¹³⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 55.

¹⁴⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, V, 317; İbrâhîm Hüseyin Dayfullâh el-Fîfî, *el-Hulâsatü'l-Mustahlasât min Mutavvelâti'n-Nuhât*, 245.

¹⁴¹ Necât Abdulazim, el-Kûfî, 20.

¹⁴² İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, V, 317.

cümleye kattığı te'kîdin anlamının benzer bir anlamının أقال de olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴³

3-(لِلدَّلَالَةِ عَلَى مَعْنَى) Harf ziyadesi, yeni bir anlamı ortaya koymak için yapılabilir. Örneğin ذَهَبَ fiili ek harf alarak اذْهَبْ، اذْهَبْ، اذْهَبْ gibi muhtelif kelimelere dönüşerek farklı anlamlar kazanır.¹⁴⁴ Bu işlem, dildeki ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleştirilir. Bu yolla türetilen kelimeler dili geliştirir ve zenginleştirir.¹⁴⁵ Arapça'da var olan bir kök veya gövdeye yapılan bu türden bir ziyadeyle fiilden isim türetmek, fiilden fiil türetmek, isimden fiil türetmek ve isimden isim türetmek mümkündür. Araştırma konumuzun önemli bir kısmını teşkil eden mezîd fiil kalıplarındaki fiiller, yeni bir anlam elde etmek için fiil kök ve gövdelerine yapılan harf ilave işlemi sonucunda elde edilmektedir. Fiil kalıplarının türetilmesiyle ilgili olarak kaynaklarda şu esaslar zikredilir:

a- Mücerred bir fiilin hangi mezîd kalıplara dönüştürüleceği konusu genel olarak semâya tabidir. Az sayıda kıyâsî olanları da vardır. Örneğin; نَصَرَ kökünden أَنْصَرَ، نَصَرَ، نَصَرَ nin kullanımı، دَخَلَ kökünden دَخَلَ nin kullanımı yoktur.

b- Harf eklenerek yeni bir baba dönüştürülen mücerred bir fiil sözlüklerdeki anlamıyla kullanılabilir. Diğer bir ifadeyle fiilin yeni kazandığı anlam da semâya bağlıdır. Örneğin; ذَهَبَ fiilinin if'âl kalıbından kullanımı vardır. Ancak bu kullanım، mute'addilik ifade eder. İzâle veya arz anlamında أزالَ الذَّهَبَ veya عَرَضَ الذَّهَبَ anlamında kullanılamaz.¹⁴⁶ Çünkü fiilin bu anlamları sözlüklerde bulunmamaktadır.

c- Mezîd bir fiilin mücerredinin kullanılıyor olması şart değildir. Ayrıca bir fiilin mezîdi mücerredinden daha fazla kullanılıyor olabilir. Örneğin أَفْسَمَ، أَفْلَحَ fiillerinin sülâsîsi kullanılmazken if'âl babları kullanılır.¹⁴⁷

d- Mücerred bir fiilin mezîd kalıbının olması veya mücerred bir fiilin mezîd kalıplarının tamamının olması şart değildir. Bir fiilin، mezîd bir kalıptan kullanımının

¹⁴³ el-Esterâbâdî, 83; İmâd Yûnus Lâfî, 11. Diğer ziyâde sebepleri için bakınız. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 38-39; Necât Abdulazim el-Kûfî, 21; İbrâhîm Hüseyin Dayfullâh el-Fîfî, 245.

¹⁴⁴ İbn Yaîş, Şerhu 'l-Mufasssal, V, 317; İbrâhîm Hüseyin Dayfullâh el-Fîfî, 245.

¹⁴⁵ Hâşim Tâhâ Şelâş, 51; Necât Abdulazim, el-Kûfî, 22.

¹⁴⁶ el-Esterâbâdî, 83-84.

¹⁴⁷ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 38-39.

olması bize, o fiilin diğer mezîd kalıplarını da yapma imkanını vermez. Babların kıyâsî anlamları hariç fiil türetmede esas olan semâdır.¹⁴⁸

e-Fiil kalıplarının anlamları tespit edilenlerle sınırlı olmayıp klasik sözlük ve eserlerin incelenmesiyle yeni anlamlar belirlenebilir.¹⁴⁹

f-Bazı mezîd fiiller, mücerred kökleri olmayan, herhangi bir sülâsî kökten türetilmemiş fiillerdir. Bu fiillere mürtecel/ muktadab denir.¹⁵⁰ Muktadab/mürtecel fiiller, mülhak harfî ve sülâsî olmayan fiillerdir.¹⁵¹

g-Kelimeler dolayısıyla fiiller, önce hissî, somut anlamlarda kullanılır daha sonra mecâz yoluyla soyut anlamlar kazanır.¹⁵²

Fiil türetimi klasik kaynaklarda yukarıdaki şekilde ele alınır. Günümüzde Arap Filologları Batı’da yapılan dil çalışmalarının etkisiyle çeşitli nedenlerle klasik eserlerde yapılan kelime tarifinden, sarfın temel bir terimi ve kelimenin tahlilinde temel bir kavram olarak gördükleri morfeme yönelmişlerdir. Dolayısıyla günümüzde kelime kavramı ve zâid harfler, yerini morfeme bırakmış görünmektedir.¹⁵³

Morfem, Latince bir kelime olup şekil, form, sûret anlamlarına gelir. Terim olarak ise “*dilin anlamlı en küçük birimi*” olarak tarif edilir.¹⁵⁴ Bu terim, tar’ib yoluyla مُرْفِيم olarak Arapça’laştırılmıştır. Ayrıca *morfem* ve *sarf* kelimelerinden naht yoluyla elde edilen صَرْفِيم kelimesi de kavramı ifade etmek için kullanılır. Klasik kaynaklarda zâid harfler olarak anlatılan harfler, günümüzde, morfem olarak da isimlendirilir.¹⁵⁵

Klasik dönem nahiv bilginleri, modern dil bilimindeki morfem kavramından bahsetmeseler de buna karşılık gelen açıklamalar yapmışlardır.¹⁵⁶ Örneğin; klasik kaynaklarda kelime, “müfret bir manaya delalet eden lafız” olarak tanımlanmış, müfret anlamdan kastın, “cüz’ü bütününün manasına delalet etmeyen şey” olduğu belirtilmiştir.

¹⁴⁸ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 38-39; el-Hemlâvî, 75.

¹⁴⁹ Bkz. Hâşim Tâhâ Şelâş, Hâşim Tâhâ, 56; el-Esterâbâdî 92; Hannân İsmail ‘Amâyire, Hannân İsmail, “Meâni’z-Ziyâde fi’l-Fi’li’s-Sülâsî fi’l-Lügati’l-Arabiyye”, (2012), sy. 2, 20.

¹⁵⁰ el-Esterâbâdî, 113; Hadîce el- Hadîsi, 400.

¹⁵¹ et-Tâî el-Ceyyânî el-Endelûsî, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullah, *Şerhu’t-Teshîl li’bn-i Mâlik*, III, 461.

¹⁵² Corci Zeydan, 75.

¹⁵³ Klasik eserlerde yapılan kelime tarifine dönük çeşitli eleştiriler yapılmaktadır. Bkz. Muhammed Muhammed Dâvud, *İlmü’l-Lugati’l-Hadis*, 164; Hâlit Osmân Yusuf ve Zekeriyâ Ömer, “Morfmâtü’l-Lügatü’l-‘Arabiyye: Tertîbuhâ ve Tanzîmuhâ fi’d-Dersi’l-Lügaviyyi’l-‘Arabî, 38.

¹⁵⁴ Rahmânî, İshâk, 4; Yusuf Hâlit Osmân ve Ömer, Zekeriyâ, 35; Lütîfî Azîze el-Emîn, 44.

¹⁵⁵ Muhammed Muhammed Dâvud, 106.

¹⁵⁶ Yusuf Hâlit Osmân ve Ömer, Zekeriyâ, 32.

Bu tanım, günümüzde en küçük anlamlı birim diye tarif edilen, Arapça’da ise “*hür morfem*” olarak isimlendirilen kavrama tekâbül eder. Ayrıca *mukayyet morfeme* karşılık gelen *lâm-ı ta’rif* gibi sarf ve nahiv fonksiyonu olan unsurları açıklamışlardır.¹⁵⁷

Morfemlerin sarf ve nahve ait olmak üzere iki tür işlevi vardır. Burada nahvî fonksiyonlarına girilmeyecek konuyla ilgisi ölçüsünde bu kavramdan kısaca bahsedilecektir.¹⁵⁸

Morfemler; uzunlukları, teleffuzunun olup olmaması gibi birçok açıdan çeşitli kısımlara ayrılır.¹⁵⁹ Konumuzla daha çok ilgili olan sınıflandırma mukayyed ve hür morfemlerdir. Hür morfem (Free Morpheme), tek başlarına anlamı olan zamirler, ism-i işaretler, harf-i cerler, ef’âl-i şurû, أَفٍّ kelimesi gibi isim-fiiller, رَجُلٌ ve قَلَمٌ kelimelerinin kökleri gibi morfemlerdir. Mukayyed morfemler (Bond Morpheme) ise tek başlarına anlamları olmayan ancak eklendikleri anlamlı birimlere anlam katan morfemlerdir. Tesniye elifi, cemi vavı gibi harfler mukayyed morfem sayılır. Dolayısıyla fiil kökleri hür morfem, zâid harfler ise (Affixation) mukayyed morfemlerdir. Fiil kalıplarının türetiminde mukayyed morfemlerden iki tanesi çok kullanılır. Bunlar, أَفْعَلْ kelimesinin başındaki *elif* harfi gibi kelimelerin başına eklenen ve السَّوَابِقُ olarak isimlendirilenler ile الدَّوَاخِلُ kelimesindeki *sin* harfi gibi kelimenin ortasına eklenen ve الْأَحْشَاءُ veya الدَّوَاخِلُ denilen morfemlerdir. تَبَاعَدٌ، تَكْسَرُ (عَالِيَةً) ise kelimenin sonlarına getirilen, diğerlerine nisbetle daha az kullanılan eklere verilen isimdir. Sperfix- confix (عَالِيَةً) ise kelimenin birkaç yerine getirilen morfemlere denir.¹⁶⁰

Ayrıca kelimelerin kalıbından bağımsız olarak kök harflerine الْمُرْفِيعُ الْجَذْرِيُّ (root morpheme), kelimelerin harekeleri ve harekelerin tertibini belirtenlere الْمُرْفِيعُ الْمُغَايِرَةُ (structure morpheme), أَوْلَادُ kelimesinin başındaki ve sondan bir önceki elif harfi gibi kelimelerin baş orta ve sonunda birden fazla yerde bulunanlarına ise الْمُرْفِيعُ الْمُتَقَطِّعٌ denir.¹⁶¹ Fiil kalıplarıyla ilgili olan morfem terimleri tesbit edebildiğimiz kadarıyla bunlarla sınırlıdır.

¹⁵⁷ İbn Hişâm, Cemâluddîn b. Yûsuf. b. Ahmed b. Abdullah, *Şerhu Şüzûri’z-Zeheb fî Ma’rifeti Kelâmi’l-Arab*, 32.

¹⁵⁸ Muhammed Muhammed Dâvud, 166.

¹⁵⁹ Yusuf Hâlit Osmân ve Ömer Zekeriyâ, 35; Muhammed Muhammed Dâvud, 166.

¹⁶⁰ Rahmânî, İshâk, 8-10; Yusuf, Hâlit Osmân ve Ömer Zekeriyâ, 40; Lutfî Azîze el-Emîn, 46; Muhammed Muhammed Dâvud, 166.

¹⁶¹ Yusuf, Hâlit Osmân ve Ömer Zekeriyâ, 41-43; Muhammed Muhammed Dâvud, 166.

Günümüzde mezîd fiil kalıplarına eklenen harfler morfem olarak adlandırılmakta ve anlama katkılarının olduğu değerlendirilmektedir. Klasik kaynaklarda ise sözlük anlamlarından bağımsız olarak kelime kalıplarının anlamlarının olduğu, bunun, fertlerin birbiriyle iletişimi için zarûrî olduğu değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre¹⁶² fiil kalıplarının, fiillerin sözlük anlamlarından bağımsız anlamları vardır. Kalıpların anlamları, ilk dönemlerden itibaren ele alınmıştır.¹⁶³

Kalıpların anlamlarının ele alınışı, süreç içerisinde değişmiş ve konuyla ilgili kavramlar süreç içerisinde oluşmuştur. İlk eserlerde, özellikle Sibevey'in el-Kitab'ında ve İbn Kuteybe'de konuyla ilgili bir terim kullanılmamış, fiiller sözlük yöntemiyle daha çok eş anlamlı fiillerle açıklanmıştır. Sonraki dönemlerde eş-Şâfiye adlı eserde olduğu gibi kavramlar oluşmuş, “*şu kalıp şunun içindir*” gibi ifadelerle kavramlar verilmiştir. Konuyla ilgili şerhlerde kavramların açıklandığı görülür. Ülkemizde çok okutulan *Bina* adlı kitapta konuyu ifade sadedinde kitabın ismiyle aynı olan *bina* terimi kullanılmakta “*Bu babın binası şunun içindir*” ifadeleriyle fiil kalıbının anlam özelliği anlatılır. Günümüzdeki eserlerde ise konuyla ilgili olarak “*fiil kalıplarının anlamları*” (مَعْنَى الْأَبْوَاب) başlığının kullanıldığı görülür. Bu tabir, fiil kalıplarının bütün anlam ve fonksiyonlarını içerecek biçimde kullanılır. Bize göre fiil kalıplarının, isimden harften sestene cümleden fiil türetme fonksiyonları vardır. Ayrıca fiil kalıpları ilhak, naht ve Ta'rif için kullanılır. Fiil kalıplarının anlamlarını ise farklı bir başlık altında ele almak gerekir.

1.5. FİİL KALIPLARININ ANLAMLARI

Arapça'da harf ziyadesiyle elde edilen fiil, yeni anlamlar kazanır. Bu anlamlar, “مَعْنَى” kavramıyla ifade edilir. Bu kavram, fiil kalıplarının türetilen eyleme kazandırdıkları anlamı ifade için kullanılır. Konuyla ilgili kullanılan anlam odaklı kavramlara bakıldığında bunların bir kısmının Türkçe'de karşılıklarının bulunduğu görülür. Bunlar, Müte'addî, lâzım, mutâva'at, müşâreket, ma'lûm, meçhûl kavramlarıdır. Bunların dışında talep, tekellûf, tahavvûl, müvâlat vb. kavramların ise Arapça'ya özgü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ortak kavramların Türkçe'de neye tekabül ettiğinin izahı kavramların anlaşılması açısından önem arz eder.

¹⁶² Hannân İsmail 'Amâyire, “Me'âni'z-Ziyâde fi'l-Fi'li's-Sülâsî fi'l-Lügati'l-'Arabiyye”, 297-298.

¹⁶³ Ebu Evs İbrâhîm Şemsân, *Ebniyetü'l-Fi'l Delâlatühâ ve 'Alâkâtühâ*, 8.

1.5.1. Türkçe’de Kavramsal Karşılığı Olan Terimler

Müte‘addî, lâzım, mutâva‘at, müşâreket, ma’lûm ve meçhûl gibi kavramlar Türkçe’deki çatı kavramına tekâbül eder. Çatı, eylemin özne veya nesneyle ilişkisini belirleyen bir anlam ve görev özelliğidir. Çatı bakımından fiiller, eylemin anlattığı işe öznenin katılma biçimine göre etken ve edilgen, eylemin bir nesneyi etkilemesi yönüyle geçişli-geçişsiz, eylemin anlattığı işin özneye dönüşünü ifade ediyorsa dönüşlü, eyleme birden çok öznenin katılması söz konusu ise işteş adını alır.¹⁶⁴ Diğer bir tasnife göre çatısı itibariyle fiiller Türkçe’de;

a- Nesne alıp almaması itibariyle geçişli, geçişsiz diye ikiye ayrılır. Bu kavramların Arapça’da karşılığı müte‘addî ve lâzımdır.

b- Öznesi itibariyle ise etken, edilgen, dönüşlü ve işteş olmak üzere dört kısma ayrılır. Bukavramların ma’lûm, meçhul, müşâreket ve mutâva‘at kavramlarına karşılık geldiği kanaatindeyiz.

Burada iki ayrı kavramsal kategori olduğu görülür. Bir kategoride yer alan bir fiil, başka bir açıdan diğer kategoride yer alır. Dolayısıyla mutâva‘at, müşâreket anlamındaki fiillerin aynı zamanda Müte‘addî veya lâzım olabileceği sonucu çıkmaktadır. Ma’lûm ve meçhûl kavramlarına, fiil türetimi açısından kalıplarla doğrudan ilişkili olmadıkları için girilmeyecektir. Diğer kavramların karşılaştırmalarının yapılması bir ihtiyaçtır. Bu kavramsal sınıflamadan hareketle Arapça’da fiilleri ikiye ayırmak mümkündür.

1.5.1.1. Nesne Alıp Almaması itibariyle Arapça’da Fiiller: Müte‘addî-Lâzım

1.5.1.1.1. Müte‘addî Fiil

Müte‘addî fiil, harfi cersiz olarak bir, iki veya üç mefûl alabilen fiiller olarak tarif edilir. Örnek; ¹⁶⁵أَخَذَ التَّلْمِيزُ دَرَجَةً عَالِيَةً، أُعْطِيَ التَّلْمِيزُ قَلَمًا، أَعْلَمْتُ الْمُدْرَسَ التَّلْمِيزَ غَائِبًا Müte‘addî ve lâzım kavramları, fiil kalıplarının anlamları söz konusu olduğunda en sık kullanılan iki kavramdır. Müteaddilik kavramı, genellikle geçişli olarak Türkçe’ye tercüme edilir.

¹⁶⁴ Aksan, I, 103-104.

¹⁶⁵ Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Kadâya ‘t-Te ‘addî ve ‘l-Luzûm fî ‘d-Dersi ‘n-Nahv*, 9; Abdussabûr Şâhîn, 63.

Ancak mezîd kalıplarla Mûte‘addî olan fiillerin, aşağıda yer verilen iki farklı biçiminin olduğu görülür:

a- Türkçe’deki oldurgan ve ettirgene tekabül eden türü: Türkçede geçişli fiiller; *sevdim, içtim, buldum* gibi nesne alabilen fiillerdir.¹⁶⁶ Geçişsiz fiilleri, geçişlilik ekleri olan *-dır, -t, -r,* ekleriyle geçişli yapmak mümkündür. Türkçe’de geçişsiz bir fiilin ek alarak geçişli olmasına *oldurgan*, geçişli fiilin ek alarak tekrar geçişli olmasına ise *ettirgen* denir.¹⁶⁷ Örneğin; Uyudu fiili (نَامَ), “Nihal çocuğu uyuttu. (أَنَامَ)” cümlesinde ek alarak oldurgan olmuştur.¹⁶⁸ Geçişli fiilleri ise bu ekler ettirgen yaparlar. Giydi (لَبَسَ) fiili geçişli iken “Annesi Nihal’e elbiseyi giydirdi. (أَلَبَسَ)” cümlesinde fiil ettirgen bir fiile dönüşmüştür. Bu ek Türkçe’de “açtı, açtırdı, açtırttı” örneğinde olduğu gibi birçok kez ardarda getirilebilir.¹⁶⁹ Örneklerde görüldüğü üzere Mûte‘addî terimi geçişli, oldurgan ve ettirgen terimlerinin karşılığı olarak Arapça’da kullanılır. Ne var ki ettirgenlik Arapça’da daha çok جَعَلَ fiili ile yapılır.¹⁷⁰

Oldurgan ve ettirgen anlamında fiillerin geçişli yapılabilmesi if‘âl, tef‘îl ve istif‘âl kalıplarının جَعَلَهُ قَاعِدًا : جَعَلُهُ أَفْعَدَ : جَعَلُهُ قَاعِدًا biçiminde (ca‘l anlamıyla) geçişli yapılanlarına mahsustur.

b- Fiillere, Arapça’ya özgü anlamlar kazandırarak mûte‘addî yapan kalıplar: Bu tür kalıplar ve anlamlar çoktur. Örnek: ¹⁷¹ أَبْخَلُّهُ : وَجَدْتُهُ بَخِيلًا. Bu örnekte fiilin sülâsîsi if‘âl babına dönüştürüldüğünde mûte‘addî olmaktadır. Ancak bu, Türkçe’deki oldurgana karşılık gelmez.

Lâzım fiilleri mûte‘addî yapmanın birçok yolu vardır.¹⁷² Fiilleri mûte‘addî yapan mezîd fiil kalıplar şunlardır.

1- Ta‘diye hemzesi (if‘âl kalıbı): Sülâsî fiil, if‘âl babına dönüştürüldüğünde geçişli olur.¹⁷³ Örnek: دَهَبَ - أَذْهَبْتُ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا.

¹⁶⁶ Bilgegil, 279.

¹⁶⁷ Hepçilingirler, Feyza, *Türkçe Dilbilgisi*, 346.

¹⁶⁸ Bilgegil, 279.

¹⁶⁹ Hepçilingirler, 358.

¹⁷⁰ Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, II, 11.

¹⁷¹ el-Esterâbâdî, 91.

¹⁷² Diğerleri şunlardır: 1-Tazmîn yoluyla fiil mûteaddî olur. Tazmîn, bir fiilin bir başka fiilin anlamını ifade edecek biçimde kullanılmasıdır. طَلَعَ طَلَعَ الْبُزْرُ عَلَيْنَا cümlesinde fiil lâzım iken طَلَعَ بَشَرَ الْيَمَنَ cümlesinde طَلَعَ fiili , بلغ anlamını içerecek biçimde kullanılmış ve geçişli olmuştur. 2- Semâya dayalı olmak kaydıyla harf-i cerin hazfiyle lâzım fiil mûteaddî olabilir. وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا. ayetinde اخْتَارَ fiili normalde من ile kullanılırken harf-i cersiz olarak mûteaddî kullanılmıştır. Bkz. (İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni’l-Lebib an Kütübi’l-E‘ârib*, V, 677- 693; Cemâl Abdulazîz Ahmed, 89-90)

Ta'diye hemzesinin, kıyâsî olarak, sülâsî hangi fiilleri geçişli yaptığı ile ilgili tartışma vardır. Hemze, hem sülâsî müte'addî, hem lâzım fiilleri kıyâsî olarak müte'addî yapar diyenler olduğu gibi ikisinde de semâîdir diyenler de vardır. Ayrıca, sadece lâzımda kıyâsîdir, müte'addîde semâîdir diyenler de olmuştur. Ancak *sülâsî fiilin ism-i fâili, fiil, if'âl babına dönüştürüldüğünde mefulüne dönüşen fiillerde kıyâsîdir* görüşü daha isabetli görünmektedir. Örneğin فَعَدَ fiili lâzım bir fiil olup ism-i fâili فَاعِدٌ'dür. Fiil if'âl babına dönüştürüldüğünde جَعَلْتُهُ فَاعِدًا örneğinde olduğu gibi ism-i fâili mefulê dönüşür. Mısır Dil Kurumu'nun konuyla ilgili kararı da bu doğrultuda olup bu özellikte olmayan diğer fiillerde oldurgan yapmanın semâî olduğu kararda ifade edilir¹⁷⁴ If'âl kalıbının müte'addîliği, bazı fiillerde oldurgan bazı fiillerde ise ettirgenliğe tekabül eder. Buradan hareketle if'âl babının oldurganlığı yukarıda özelliği zikredilen fiillerde kıyâsî diğer fiillerde semâîdir. Ettirgenliği ise bütünüyle semâîdir.

2-Lâzım fiil tef'îl kalıbına dönüştürüldüğünde oldurgan olabilmektedir. Az sayıda müte'addî fiil ise ettirgen olur:¹⁷⁵ Örnek: فَرَحَ خَالِدٌ، فَرَحْتُ خَالِدًا.

Bunun dışındaki anlamlarında fiil geçişli olsa da oldurgan olmaz. Örneğin; izale anlamı kazanan¹⁷⁶ أَرَاكَ الْمَرْضَ عَنْهُ fiili tefîl kalıbıyla müte'addî olsa da oldurgan değildir.

3-Lâzım fiil, mufâale kalıbına dönüştürüldüğünde zâid elif fiili güçlendirerek onun geçişli olmasını sağlar. Bu yolla fiiller, genellikle müte'addîlikle birlikte işteşlik anlamı da kazanırlar.¹⁷⁷ Ancak oldurgan olmazlar. Örnek:

Muhammet yürüdü. / سَارَ مُحَمَّدٌ.

Muhammetle yürüdüm. / سَايَرْتُ مُحَمَّدًا.

4-Sülâsî lâzım fiil, istif'âl kalıbına dönüştürüldüğünde talep ve nisbet anlamına ilaveten geçişlilik kazanabilir.¹⁷⁸ Bu kalıpta خَرَجَ- اسْتَخْرَجْتُ الْكِتَابَ مِنْ حَقِيبَتِي gibi örneklerde

¹⁷³ Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Kadâya 't-Te 'addî ve 'l-Luzûm fi 'd-Dersi 'n-Nahv*, 49.

¹⁷⁴ Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Kadâya 't-Te 'addî ve 'l-Luzûm fi 'd-Dersi 'n-Nahv*, 53.

¹⁷⁵ İbn Hişâm, *Muğni 'l-Lebîb an Kütübi 'l-E'ârib*, V, 684; Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Kadâya 't-Te 'addî ve 'l-Luzûmi fi 'd-Dersi 'n-Nahv*, 54.

¹⁷⁶ el-Hemlâvî, 78.

¹⁷⁷ İbn Hişâm, *Muğni 'l-Lebîb an Kütübi 'l-E'ârib*, V, 683; Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Kadâya 't-Te 'addî ve 'l-Luzûmi fi 'd-Dersi 'n-Nahv*, 58.

¹⁷⁸ İbn Hişâm, *Muğni 'l-Lebîb an Kütübi 'l-E'ârib*, V, 683; Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Kadâya 't-Te 'addî ve 'l-Luzûm fi 'd-Dersi 'n-Nahv*, 58.

1.5.1.2. Öznesi İtibariyle Arapça'da Fiiller: Mutâva‘at (İradî-Dönüşlü)-Müşâreket

Öznesi itibariyle Arapça'da fiiller ma'lûm meçhûl mutâva‘at müşâreket olmak üzere dörde ayrılır. Ancak ma'lûm ve meçhûl terimlerinin fiil türetimiyle ilgisi olmadığı için üzerinde durulmayacaktır.

1.5.1.2.1. Mutâva‘at (İradî - Dönüşlü Fiiller)

Mutâva‘at, طوع fiilinin mufâale kalıbından masdarı olup sözlükte طَاع لَهُ ifadesi itaat etmek, tabi olmak anlamına gelir. Bu fiilin mufâ‘ale kalıbı olan (طَوَّعَ) ise onaylamak, kabul etmek (وَأَقَى) anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁷ Terim olarak kullanmamış ve bir tarif yapmamış olsa da bu fiili konuyla ilgili olarak ilk kullanan Sîbeveyh'tir. Sonraki süreçte bu fiilin masdarı kavramlaştırılmıştır.¹⁸⁸

Mutâva‘at, terim olarak “*Mefûlün, fâilin eyleminin etkisini kabul etmesi*” olarak tarif edilir.¹⁸⁹ Geçişli eylemin etkisinde kalan meful, eylemin etkisi doğrultusunda harekete geçer ve o doğrultuda eylemde bulunur. Binaen aleyh mutâvî aslında fiilin etkisini kabul eden mefûldür ki bu mefûl mutâva‘at fiilinin fâiline dönüşür. Mutâva‘at kavramı mefûlle ilgili olmakla birlikte mûsnede (fiile) ait bir kavram olarak bilinir. Dolayısıyla mutâvî aslında fâil olan mefûlün bih olsa da bu kavramla fiiller kastedilir.¹⁹⁰

Mutâva‘at kavramının sınırları zaman içinde genişletilmiştir. Aynı kökten olmayan, aralarında etki-sonuç ilişkisi olan طَرَدْتُهُ فَذَهَبَ، أُعْطِيْتُهُ فَأَخَذَ، كَلَّمْتُهُ فَاسْتَمَعَ، أَمَرْتُهُ فَأَتَمَرَ gibi fiillerde mutâva‘at ilişkisinin var olduğu düşünülmüş ve mutâva‘atın bu türü için الْمُطَاوَعَةُ terimi kullanılmıştır. Aynı köke sahip fiiller arasındaki asıl mutâva‘at için ise المطاوعة الصرفية terimi kullanılır.¹⁹¹

Mutâva‘atın tarifini, bütün fiilleri kapsayacak biçimde genişletenler de vardır. Öyleki, أَكَلَ الطَّفْلُ الثَّقَاخَ cümlesinde fâilin eylemi kabule istekli olduğu, elmayı yediği dolayısıyla bu cümlede mutâva‘atın söz konusu olduğu iddiâ edilmiştir.¹⁹² Ne var ki mutâva‘atı, ek harflerle fiillerin yeni anlamlar kazanması ve fiil türetimi bağlamında ele

¹⁸⁷ Fîruzâbâdî, 745; el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *e's-Sihâh*, 577.

¹⁸⁸ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*Zâhiretü'l-İlhâk fi's-Sarfi'l-'Arabî*”, 3; Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, IV, 77, 65; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânühâ*”, 6, 514.

¹⁸⁹ el-Kûfî, Muhammed, *Şerhu'l-Binâ*, 60;

¹⁹⁰ el-Esterâbâdî, 103.

¹⁹¹ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*Zâhiretü'l-İlhâk fi's-Sarfi'l-'Arabî*”, 513-531.

¹⁹² İmâd Yûnus Lâfî, “*Vakfe inde Me‘âni Evzânî'l-Ef‘âlî'l-Mezîde*”, 4.

aldığımızda, etki-sonuç ilişkisi içinde olan bütün fiilleri, mutâva‘at kavramına sokarak terimin sınırlarını genişletmek gereksiz gibi görünmektedir. Diğer taraftan son dönemlerde, bu kavramın alternatifi olarak bazı yazarlar tarafından *الانعكاسية* (reflexivity) terimi kullanılsa da yaygınlık kazanmamıştır.¹⁹³

Mutâva‘atla ilgili olarak *كَسَرْتُهُ فَأَنْكَسَرَ* cümlesi yaygın biçimde kullanılır. Bu ifade örnek olarak zikredilmiş, öğretim amaçlı kurulmuş ve mutâva‘at kavramının öğretimini kolaylaştırmak için kullanılmıştır.¹⁹⁴ Zîra aslında mutâva‘at fiillerinde fâil, dışardan bir etki olmadan da eylemi gerçekleştirmeye muktedirdir. *إِنْطَلَقْتُ، أَنْصَرَفْتُ* gibi bir çok mutâva‘at fiilinin sülâsîsinin olmaması da bunu gösterir.¹⁹⁵ Ayrıca mutâva‘at-ı mu‘cemiyye türünde olduğu gibi fiilin mutâva‘atını karşılayacak kökü farklı bir fiil olduğunda fiilin kendi kökünden mutâva‘atı yapılmamaktadır.¹⁹⁶ Başka bir ifadeyle fiilin mutâva‘atını ifade edecek sülâsî bir fiil varsa o fiilin mutâva‘atı kullanılmaz. Örneğin *طَرَدْتُ*, fiilinin mutâva‘atı olarak *فَأَطْرَدَ، فَأَنْطَرَدَ* fiilleri kullanılmamıştır. Çünkü mutâva‘atı için, sülâsî olan *ذَهَبَ* fiili yeterli olmuştur.¹⁹⁷

Mutâva‘atın, sarf ve nahiv alimlerinin vehmî, uydurması ve kuruntusu olduğuna dair görüşler olsa da bu kavram, diğer Sâmi dillerde olduğu gibi Arapça’da bir olgudur. Ne var ki dil bilginleri, onun tedkikinde aşırıya kaçmışlardır.¹⁹⁸

Mutâva‘at fiillerinin ve teriminin iki kavramla yakınlığı ve benzerliği vardır. Bunlardan biri lâzımdır. Nahivcilerin bir kısmı, bu terimi lâzım kavramıyla müterâdif görürler.¹⁹⁹ Ne var ki mutâva‘at, bazı fiillerde lâzım kavramıyla örtüşse de iddiâ edildiği gibi onunla eş anlamlı değildir. Mutâva‘at fiillerinin çoğunluğu lâzım olsa da Mute‘addî olanları da vardır.²⁰⁰ Mutâva‘at, mute‘addî fiilleri bir derece geçişsiz yapar. Dolayısıyla mutâva‘at fiilleri, *عَلَّمْتُهُ فَتَعَلَّمَ* örneğindeki gibi Mute‘addî olabildiği gibi *كَسَرْتُهُ* örneğindeki gibi lâzım da olabilir.²⁰¹ Bir mefûl alan fiillerin mutâva‘atının lâzım olduğunu söyleyebiliriz. İki mefûl alan fiillerin mutâva‘atı ise mute‘addî olarak kalır.

¹⁹³ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “Zâhîretü’l-İlhâk fi’s-Sarfî’l-‘Arabî”, 4; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânühâ*”, 513-531.

¹⁹⁴ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “Zâhîretü’l-İlhâk fi’s-Sarfî’l-‘Arabî”, 513-531; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânühâ*”, 517.

¹⁹⁵ Hâşim Tâhâ Şelaş, 160

¹⁹⁶ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâvaa Ma‘nâhâ ve Evzânühâ*”, 519.

¹⁹⁷ Sîbeveyh, 66.

¹⁹⁸ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâvaa Ma‘nâhâ ve Evzânühâ*”, 518.

¹⁹⁹ Cevherî, 1255.

²⁰⁰ el-Esterâbâdî, 103.

²⁰¹ a.y.

Türkçe dilbilgisi terimleri açısından bakıldığında ise müte‘addî-lâzım kavramları ile mutâva‘at farklı kavram kategorilerinde bulunur. Dolayısıyla mutâva‘at fiilleri hem müte‘addî hem lâzım olabilir.

Mutâva‘at kavramına yakın ve ona benzer diğer bir kavram meçhûldür. Mutâva‘at fiillerinin Türkçe’ye ve İngilizce’ye tercümesi edilgen/passive olarak yapılması bu benzerliği beslemektedir. Bu noktada mutâva‘atın meçhûlden farkını ortaya koymak gerekir.

Mechûl ve mutâva‘at arasındaki en temel fark isnattadır. Mechûl fiilde isnad, nâib-i fâil ile fiil arasında, mutâva‘atta ise fâil ile fiil arasında olur.

Mechûl fiilde nâib-i fâil pasif durumdadır. Eylemin etkisi altındadır. Dolayısıyla nâib-i fâilin eylemi iradî değildir. Mutâva‘at fiillerinde ise fâil çoğunlukla hakîkaten bazen mecâzen iradî eylemler sergiler ve aktiftir. Bu sebeble mutâva‘at fiillerine iradî fiiller denmektedir. Örneğin; نُقِلَتِ الْحَقَائِبُ “çantalar taşındı.” cümlesinde nâib-i fâil gerçek fâil değildir. Pasif konumdadır. Ancak اِنْتَقَلَ جَارِي “Komşum taşındı.” cümlesinde fâil eylemi yapan kişidir.

Mutâva‘at kalıplarıyla türetilen fiillerin bir kısmı dönüşlü fiillerdir. Dolayısıyla mutâva‘atın bir işlevi de fiilleri dönüşlü yapmaktır. Arapça’da mutâva‘at kavramının dönüşlü fiilleri içermesi sebebiyle ayrıca bir terim vaz edilmemiştir. Araştırmamızda dönüşlü kavramına tekabül eden bir terim bulamadık. Ancak Şerhü’t-Teshîl’de (وَالَّذِي) (فَعَلَ الْفَاعِلُ بِنَفْسِهِ) “fâilin kendi kendine yaptığı şey” şeklinde bir tarif geçmekte verilen اِكْتَحَلَ (Sürme çekti), اِمْتَشَطَ (Tarandı)²⁰² gibi örnekler Türkçe’deki dönüşlü fiile karşılık gelmektedir.

Türkçe’de mutâva‘at fiilleri, ekseriyetle dönüşlü fiillere tekabül eder. Türkçe’de dönüşlü fiiller “kendini kuruladı” örneğinde olduğu gibi direk dönüşlü, “yıkandı” örneğinde olduğu gibi dolaylı dönüşlü ve “parçalanmak, yıkılmak, yayılmak” örneklerinde olduğu gibi dönüşlülük eğilimi gösterenler olmak üzere üçe ayrılır. Dönüşlülük eğilimi gösterenler mecaz yoluyla dönüşlü olmuşlardır.²⁰³ Arapça’da direk dönüşlü fiiller, İngilizcedeki reflexive zamirlerle yapılanlar gibi نَفْسٌ وَ عَيْنٌ kelimeleriyle yapılır. Dolaylı olanlar ise fâili canlı, gerçek fâil olan اِعْتَسَلَ ، اِمْتَشَطَ gibi

²⁰² et-Tâî el Ceyyâni el-Endelûsî, 455.

²⁰³ Yılmaz, Engin, “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler”, TDAY BELLETEN, 2001, I-II, 13-14.

mutâva‘at fiilleridir. Dönüşlülük eğilimi gösterenler diğer bir ifadeyle mecazi dönüşlüler ise اِنْسَرَّ، اِنْتَسَرَ gibi fâili nesne olan mutâva‘at fiilleridir diyebiliriz.

Türkçe’de mutâva‘at fiillerinin tam olarak karşılığı ikili çatı kavramıdır.²⁰⁴ Zira mutâva‘atta Türkçe’deki ikili çatıda olduğu gibi hem edilgen hem dönüşlü çatı bulunur.

Mutâva‘at fiillerinin türetiminde asıl olan semâdir.²⁰⁵ Ancak belirli fiil kalıpları arasında mutâva‘at ilişkisi sık görülür. Bu kalıpları ikiye ayırmak mümkündür:

1- Dâima mutâva‘at anlamında kullanılanlar. Bunlar mutâva‘at dışında başka bir anlam için kullanılmazlar. Bunlar; اِفْعَلَّ، اِفْعَلَّى kalıplarıdır.

2-Diğer anlamlarının yanısıra mutâva‘at anlamı için de kullanılanlar: Bunlar; أَفْعَلَ، اِنْفَعَلَ، اِفْتَعَلَ، تَفَاعَلَ، تَفَعَّلَ، اِسْتَفْعَلَ، تَفَعَّلَ kalıplarıdır.²⁰⁶

Mutâva‘at kalıplarının bazılarının özellikle infi‘âl kalıbının özel şartları vardır. Bu şartlar ikinci bölümde ilgili yerlerde açıklanacaktır.

1.5.1.2.2. Müşâreket

Müşareket, iki veya daha fazla kişi tarafından yapılan eylem olarak tarif edilir.²⁰⁷ Ancak bu, eylemi yapan fâillerin sadece birden çok olması anlamına gelmez. Eylemi yapan kişilerin birden çok olmasını yanısıra etkileşim halinde bulunmalarını ifade eder. Örneğin “Kuşlar uçtu.” cümlesinde fiil işteş değilken “Kuşlar uçuştular.” cümlesinde fiil işteştir. Çünkü ikincisinde kuşların birlikte takım halinde ve etkileşim halinde uçtukları anlaşılmaktadır.²⁰⁸

İşteş fiillerde mefûl, anlamı itibariyle değil î'rabı itibariyle mefûldür. Diğer bir ifade ile *ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا* cümlesindeki fiilin fâili, sarîh fâil, mefûlü ise sarîh mefuldür.

²⁰⁴ Yılmaz, 13-14.

²⁰⁵ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva ‘atu Ma ‘nâhâ ve Evzânühâ*”, 530.

²⁰⁶ Mutâvaat ilişkisi içinde olan kalıplar şunlardır:

4- فعل ، أفعُل- تفعُل: مهمته فتقهم ، أَعَدَّتْه فتقعد/ 3-فعل- فَعِل: فَرَحَتْه فرح / 2- فعل- أفعُل: أَدخلَتْه فدخل/ 1- فعل- أفعُل: كَسَرَتْه فانكسر
9- فعل- افعوعل: ثَنَيْتْه فانثوني/ 6-أفعُل، فَعِل: فَطَرَتْه فافطر / 5-فعل، أفعُل- افنعُل: عَظَمَتْه فاعظم ، أَحَرَقَتْه فاحترق/
8- ، أفعُل- استفعُل: أَرَحَتْه فاستراح ، / 7- فعل، فَعِل، فاعل- تفاعَل: بَاعَدَتْه فتابعد ، نَفَقَتْه الدراهم فتنافقت ، كَشَفَتْ الشَّيْءَ فتكاشف/
Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva’atu Ma’nâhâ ve Evzânühâ*”, c. 6, s. 528-530.

²⁰⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 82.

²⁰⁸ Özmen, Mehmet, "Türkçe'de İşteşlik",

http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/mehmet_ozmen_turkcede_isteslik.pdf, Erişim Tarihi: 22.06.2017, 5.

Aynı cümlede fâil zımnen mefûl, mefûl ise zımnen fâil olur.²⁰⁹ “Tercihe bağlı olarak ikisi de fâil veya mefûl yapılabilir”²¹⁰ denmektedir.

Arapça’da müşâreket özelliğine sahip fiiller üç kalıptan gelir. Bunlar; müfâ‘ale, tefâ‘ul ve ifti‘âl kalıplarıdır.²¹¹ Müfâ‘ale kalıbındaki işteşlik fâil ile mefûl arasındadır. *Zeyd sarâheten Amr* örneğinde *Zeyd* sarâheten *Amr* ise zımnen fâildir. Aynı şekilde *Amr sarâheten Zeyd* ise zımnen mefûldür.²¹² Tefâ‘ul ve ifti‘âl kalıbındaki işteşliğin ise iki fâil arasında olduğu belirtilir. *تَصَافَحَ مُحَمَّدٌ وَعَلِيٌّ، تَقَاتَلَ جَيْشَانِ* örneklerinde olduğu gibi tefâ‘ul kalıbında ikinci fâil, zahir bir isim olduğunda genellikle cümleye atıf harfi veya vav harfiyle bağlanır. Zarf olan *مَعَ* ile de bağlanabileceği belirtilir.²¹³ Müşareket ifade eden ifti‘âl kalıbındaki fiillerin kullanımı Tefâ‘ul kalıbıyla aynıdır. Ne varki aralarında ince bir farkın olduğu belirtilir. Tefâ‘ul kalıbının normal işteşlikler için ifti‘âl kalıbının ise kalıpta bulunan mübâlağa anlamı sebebiyle şiddetin, zorluğun olduğu eylemler için olduğu belirtilir.²¹⁴

Müfâ‘ale kalıbı için “Tercihe bağlı olarak ikisi de fâil veya mefûl yapılabilir”²¹⁵ denilmektedir. Mustafa Cevad bu durumda müfâale kalıbıyla Tefâ‘ul kalıbındaki işteşlik arasında fark kalmaz demektedir.²¹⁶ Müfâale kalıbındaki fâil ile mefûl arasında işteşlik olsa da fâil vakiya uygun olarak seçilir denilebilir. Müfâale kalıbındaki bazı fiillerde *عَاتَقَ زَيْدٌ عَمْرًا* örneğinde olduğu gibi fâil eylemi başlatandır. Bazısında ise *قَابَلَ زَيْدٌ* örneğinde olduğu gibi eylemin kimin tarafından başlatıldığı kesin olmasa da olayın fâil perspektifinden bakılarak sunulduğu anlaşılır. Tefâ‘ul kalıbında ise eylemin kimin tarafından başlatıldığı fiilden anlaşılmaz.

Müşâreket ifade eden fiil, bir tarafın “üstün gelme”si anlamını taşıyorsa fiilde muğâlebe anlamı vardır. Örneğin; *سَابَقَ رَسُولُ اللَّهِ عَائِشَةَ فَسَبَقَتْهُ* “Resulullah Hz. Aişe ile yarıştı ve o, onu (Resulullahı) geçti” cümlesindeki fiilde üstün gelme, rekâbet anlamı vardır. Bu durumda, fâilin üstün gelmek için çabalaması, buna karşın mefûlün de benzer

²⁰⁹ el-Esterâbâdî, 96; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûkî fi’t-Tasrîf*, 73; el-Hemlâvî, 78.

²¹⁰ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûkî fi’t-Tasrîf*, 73; el-Hemlâvî, 78.

²¹¹ Hannân İsmail ‘Amâyire, Hannân İsmail, *Meâni’z-Ziyâde fi’l-Fi’li’s-Sülâsiyy fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye*, 305-315.

²¹² Ebu Evs Şemsan İbrâhîm, *Ebniyetü’l-Ef‘âli ‘Alâkâtüha ve Delâlatüha*, 33.

²¹³ Sîbeveyh, IV, 69; et-Tâi el Ceyyânî, 454; el-Hemlâvî, 82; Necâtî Abdulazîm, el-Kûfî, 55;

²¹⁴ Hâşim Tâhâ Şelâş, 82.

²¹⁵ el-Hemlâvî, 78; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûkî fi’t-Tasrîf*, 73.

²¹⁶ Bkz. Half ‘Âyid el-Cerâdât, “et-Terâdüfû’d-Delâli Beyne Sîgatey ifte‘ale ve tefâ‘ale”.

bir çabası söz konusudur. Bu tür fiillerde fiilin kendisinden eylemin sonucu bilinmez.²¹⁷ Ancak müşâreket fiillerinde dâima müğâlebe anlamı olmaz. Örneğin; جَالَسْتُهُ gibi fiillerde eylem, üstün gelme değil, birlikte yapma anlamı ifade eder. هَادَنَ ، بَادَلَ gibi fiillerde de iki tarafın eylemi birlikte yapma anlamı vardır. Bazen müşareket fiilinde iki fâilin farklı yönlerde mücadelesi görülür. مَاكَسْتُكَ لِأَخْذِ جَمَالِكَ “Develerini almak için seninle pazarlık yaptım” cümlesindeki fiilde fâil fiyat kırmaya çalışırken mefûl yükseltmeye çalışır.²¹⁸

Müşâreket bazen fâil ile mefûl arasında veya birden çok fâil arasında değil iki meful arasında veya mefûlde yapılan işlemin işteşlik anlamını çağrıştırmasında görülür. Başka bir ifadeyle mefulde yapılan işlem müşareketi çağrıştırıyorsa fiil bu kalıptan kullanılmıştır. طَابَقْتُ النَّعْلَ رَاوَحْتُ بَيْنَ الْعَمَلَيْنِ örneğinde eylem iki mefûl arasında örneğinde ise mefûlde yapılan işlemin işteşliği çağrıştırmadan kaynaklı bir kullanım sözkonusudur.²¹⁹

Müşareket kavramı müte‘addî-lâzım kavramlarından farklı bir kategoride olduğu için müşareket anlamı taşıyan fiiller müte‘addî ve lâzım olabilir.

Müşareket kavramının karşılığı Türkçe’de işteşliktir. Türkçe’de işteşlik ortaklaşma bildirir. Ortaklaşma, ya karşılıklı veya birlikte yapma şeklinde iki biçimde görülür.²²⁰ Arapça’da olduğu gibi Türkçe’de de işteş fiiller geçişli ve geçişsiz olabilir. Ancak Türkçe’de birlikte yapma fiilleri “kuşlar uçuşturlar” örneğinde olduğu gibi geçişsiz olur.²²¹ Arapça’da ise birlikte yapma fiilleri جَالَسْتُهُ örneğinde olduğu gibi geçişli olabilmektedir.

1.5.2. Arapça’ya Özgü Anlamlar (Türkçe’de Karşılığı Olmayan Anlamlar)

Arapça fiil kalıplarının Türkçe’deki çatı eklerine karşılık gelen fonksiyonlarının dışında c’al, sayrûret, talep, tekellûf, içtîhât vb. başka anlamları vardır. Ne var ki bu anlamlarla Türkçe’deki fiil yapım eklerinin anlamları örtüşmediğinden bir karşılaştırma

²¹⁷ Sîbeveyh, el-Kitab, 4, 439; İbn Yaîş, Şerhu’l-Mufasssal, 431; el-Hemlâvî, Şeza’l-‘Urf, 78.

²¹⁸ Muhammed Ukmedân, Tetavvuru’l-Ebniyeti’s-Sarfiyye ve Devruhâ fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye, <https://samiabdulghaffar.wordpress.com/2015/10/20/>. Erişim Tarihi: 01.05.2016.

²¹⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 84.

²²⁰ Özmen, 3.

²²¹ Özmen, 4.

yapma imkanı bulunmamaktadır. İkinci bölümde Arapça'ya özgü anlamlara yer verilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

FİİL KALIPLARININ ANLAM ve FONKSİYONLARI

2.1. SÜLÂSÎ FİİL KALIPLARININ ANLAM ve FONKSİYONLARI

2.1.1. Sülâsî Mücerret Fiil Kalıpları (الْأَفْعَالُ الثَّلَاثِيَّةُ الْمُجَرَّرَةُ)

Sülâsî mücerret fiiller, bütün harfleri aslî olan, ek harf içermeyen üç harfli fiillerdir.²²² Türkçe’de, bu fiillere, ek almamış veya türememiş anlamında *basit* fiiller denir.²²³ Arapça’da sülâsî mücerred fiilleri tanımlamak için basit terimini, ek almamış fiiller anlamında kullanmak açıklayıcı olabilir. Ne var ki mücerred fiillerin Türkçe’deki basit fiillerden bir noktada ayrıştığını söylemek yanlış olmaz. Şöyleki; Arapça’da mücerred fiil kalıpları ek almasalar da hey’etlerinin (formlarının) morfem kabul edilmesi bu fiillere, sınırlı da olsa isim ve sesleri fiilleştirme²²⁴ işlevi kazandırmıştır.

Sülâsî mücerred fiil kalıplarının, fiilin maddesine (köküne) ilave olarak fiillere kazandırdıkları ekstra bir anlam yoktur. Kaynaklarda bu kalıplardan kullanılan fiillerin genelde çatı özellikleri diğer bir ifadeyle nesne alıp almamaları açısından (müte‘addî-lâzım) durumları açıklanmıştır.²²⁵

Arapça’da fiil kalıplarının anlam ve fonksiyonları söz konusu olduğunda sülâsî mücerred kalıplar, daha çok mâzileri esas alınarak tasnîf edilmiş, فَعَلَ ve فَعِلَ olmak üzere üç kalıba taksim edilmiştir. Mâzî ve muzâîlerinin aynu’l-fiillerinin hareketleri dikkate alındığında ise altı bab olarak sınıflandırılmıştır.²²⁶

فَعَلَ kalıbı için kaynaklarda uzunca bir anlam listesi verilse de, verilen anlamların kalıba ait olmadığı, fiillerin sözlük anlamları olduğu görülür. Bu kalıbın anlam alanı oldukça geniş olup bu kalıpta hemen her alana ait fiiller bulunmaktadır.²²⁷ Ayrıca فَعَلَ

²²² Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 54.

²²³ Hepçilingirler, 179.

²²⁴ Fuâd Hannâ Terzî, 228-230; el-Esterâbâdî, 85; Refâil Nahle el-Yesûf, 48-49.

²²⁵ Alî Nâsır Hüseyin, *es-Sîyağû’s-Sülâsiyy Mücerredeten ve Mezîdeten*. 214.

²²⁶ Fuâd Hannâ Terzî, 203; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 55.

²²⁷ Bu kalıpta aşağıdaki anlamların olduğu belirtilse de bu anlamlar fiillerin sözlük anlamı olup kalıba âit değildir. 1- أَيْ، / حبس، منع -المنع- 4 / منح، نحل، وهب -الإعطاء- 3 / بذر، قسم -التقريب- 2 / حشد، حشر، جمع -الجمع- 1 / ذهب، 10 / نقله، صرفه -التحويل- 9 / درأ، دفع، زاد -الدفع- 8 / قهر، ملك -الغلبة- 7 / لسع، لدغ -الإيذاء- 6 / جمح -الامتناع- 5 / مضى -التحول- 12 / درج، ذمل -السير- 11 / سكن ثوى -الإستقرار- / حجب، ستر، خاب -الستر- 17 / سلخن قشر، كشط -التجريد- 16 /

kalıbında, üç harfli isimlerden kıyâsî olarak aşağıdaki esaslara uygun fiil türetilmektedir.

1- Uzuv anlamı taşıyan bütün sülâsî isimlerden bu kalıpta fiil türetmek mümkündür. Türetilen fiiller, o uzva vurmayı ifade eder.²²⁸ Mısır Dil Kurumu'nun da konuyla ilgili kararı vardır.²²⁹ Örnek:

جَلَدَهُ: ضَرَبَ جِلْدَهُ - رَأَسَهُ: أَصَابَ رَأْسَهُ - قَلَبَهُ: أَصَابَ قَلْبَهُ - عَقَبَهُ: ضَرَبَ عَقِبَهُ جَنَحَهُ: أَصَابَ جَنَحَهُ - دَمَعَهُ: أَصَابَ دِمَاعَهُ - رَكِبْتُ الرَّجُلَ: ضَرَبْتُ رُكْبَتَهُ.

2- Üç harfli yiyecek ve içecek isimlerinden bu kalıpta fiil türetilir. Türetilen fiil, yiyeceğin veya içeceğin fâil tarafından mefûle verildiğini ifade eder.²³⁰ Örnek:

زَاتِ الْقَوْمِ: أَطْعَمَهُمُ الرِّيتَ - ثَمَرَ الْقَوْمِ: أَطْعَمَهُمُ الثَّمَرَ - عَظَمَ الْكَلْبَ: أَطْعَمَهُ الْعِظَامَ.

3- Âlet isimlerinden bu kalıpta fiil türetilir. Fiil, türetildiği aletle mefûle vurmayı ifade eder.²³¹ Örnek:

سَهْمَهُ: أَصَابَهُ بِالسَّهْمِ - رَمَحَهُ: أَصَابَهُ بِالرُّمْحِ - فَأَسَ الشَّجَرَةَ: ضَرَبَهُ بِالْفَأْسِ - سَاطَهُ: ضَرَبَهُ بِالسَّوْطِ.

4- Birden ona kadar olan sayı isimlerinden bu kalıpta fiil türetilir. Fâilin, fiilin türediği sayının sırasına sahip olduğunu veya fiilin türediği sayı oranında malın fâil tarafından alındığını ifade eder.²³² Örnek:

ثَلَاثُهُمْ: صَارَ ثَلَاثَهُمْ أَوْ أَخَذَ ثَلَاثَ أَمْوَالِهِمْ - سَدَسُهُمْ: صَارَ سَادِسُهُمْ أَوْ أَخَذَ سُدُسَ أَمْوَالِهِمْ.

5- İf'âl kalıbından olup duhûl anlamı taşıyan fiillerin türediği isimden bu kalıpta fiil türetilir. Fiil, “türediği ismin belirttiği vakitte ikamet etmeyi” ifade eder.²³³ Örnek:

سَنَوُا: أَقَامُوا فِي ذَلِكَ الْمَكَانِ فِي وَقْتِ السَّنَاءِ - وَأَسْتَوُا: دَخَلُوا فِي السَّنَاءِ.

6- Fiil isimden türer. Fiilin türediği ismi, fâilin edindiği ifade edilir. Örnek;

جَدَرَ، بَارَ: اِتَّخَذَ جِدَارًا وَبِنَا.

(Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 55) قذف، رمى - الرمي-15/عزل، نسج - الإصلاح-14/يكى، صرخ، صاح -التصويت-13

²²⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 212; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 64; Refâil Nahle el-Yesûî, 71.

²²⁹ Muhammed Şevkî Emîn, 112.

²³⁰ Hâşim Tâhâ Şelâş, 212; Refâil Nahle el-Yesûî, 72; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 64.

²³¹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 212; Refâil Nahle el-Yesûî, 72; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 64.

²³² Hâşim Tâhâ Şelâş, 213; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 64.

²³³ Hâşim Tâhâ Şelâş, 213.

²³⁴ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 64.

7- Sülâsî fiil kalıbı aynı zamanda seslerin fiilleştirilmesinde de kullanılır.²³⁵ عَوَى ،²³⁶ فَاَقَ gibi hayvan sesleri, طَنَّ , اَنَّ gibi nesnelere ait sesler, هَمَسَ , اَنَّ gibi insan sesleri sülâsî kalıplarla fiilleştirilebilir.²³⁶

Sülâsî mücerred fiil kalıpları, mâzi ve müzârîlerinin aynu’l-fiilleri esas alındığında altı bab olarak sınıflandırılır.

1- (فَعَلَ، يَفْعُلُ) kalıbı: Bu kalıptan olan fiillerin ekseriyeti müte‘addî az bir kısmı ise lâzımdır.²³⁷ Bu özellik dışında aşağıdaki özelliklere sahip fiiller bu kalıptan kullanılır.

a- فعل kalıbındaki gibi sıfat-ı lâzime anlamı taşıyan muda‘af ve nâkıs-ı yâî fiiller bu kalıptan kullanılır. Örnek:

²³⁸ جَلَّ قَدْرُهُ، عَزَّ شَأْنُهُ، طَابَ أَصْلُهُ، بَانَ أَمْرُهُ.

b- Arapça kökenli câmit bir isimden sülâsî lâzım bir fiil türetildiğinde bu kalıptan kullanılır. Böyle bir fiilin müte‘addîsi hemze ve şedde ile (if‘âl veya tef‘îl kalıbıyla) yapılır.²³⁹

c- Muda‘af müte‘addî fiiller daha çok bu kalıptan kullanılır: Örnek:

²⁴⁰ مَدَّ، يَمُدُّ- شَدَّ، يَشُدُّ.

d- Muğâlebe anlamı olup (سَاعَانِي سَعَيْتُهُ) gibi üçüncü baktan gelme zorunluluğu olmayan ve (قَاضَانِي قَضَيْتُهُ) gibi nâkıs-ı yâî olması sebebiyle ikinci baktan gelme gibi bir zorunluluğu olmayan fiiller birinci baktan gelir: Örnek: ²⁴¹ سَابَقَنِي فَسَبَقْتُهُ.

2- (فَعَلَ، يَفْعُلُ) kalıbı:

a- Arapça câmit bir isimden sülâsî müte‘addî bir fiil türetildiğinde bu kalıptan kullanılır.²⁴²

b- Muda‘af fiil lâzım ise ikinci baktan kullanılır. Örnek: عَفَّ يَعْفُ- خَفَّ يَخْفُ. Ancak her iki baktan okunanlar da vardır. Örnek: ²⁴³ جَدَّ يَجْدُ- شَبَّ يَشِبُّ.

²³⁵ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 24.

²³⁶ Refâîl Nahle el-Yesûî, 48-50.

²³⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 196

²³⁸ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 62-63.

²³⁹ Muhammed Şevkî Emîn, 36.

²⁴⁰ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 23.

²⁴¹ Fuâd Hannâ Terzî, 205; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 24.

²⁴² Muhammed Şevkî Emîn, 36.

²⁴³ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 23.

3- (فَعَلَ، يَفْعُلُ) kalıbı: Bu kalıptan gelen fiillerin anlamıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur.

4- (فَعَلَ، يَفْعُلُ) kalıbı: Bu kalıpta hem müte‘addî hem lâzım fiiller bulunur. Bu kalıbın fiillerinin ekseriyetinin müte‘addî olduğunu belirtenler olsa da ekseriyeti lâzımdır.²⁴⁴ Müte‘addî fiillerin anlamlarıyla ilgili her hangi bir genelleme ve kurallaştırma yapılmamıştır.²⁴⁵ Lâzım fiillerin anlamlarıyla ilgili aşağıdaki genellemeler kaynaklarda yer alır:

a- Bazı sıfât-ı lâzime anlamı içeren fiiller ile genellikle sevinç mutluluk, hastalık gibi geçici durumları ifade eden fiiller.²⁴⁶ Örnek:

Sıfat-ı lâzime: ذَرَبَ لِسَانَهُ ، يَلَجُ حَبِيئُهُ

Geçici duygular: نَشِيطٌ، فَرَحٌ، حَزَنٌ

Hastalıklar: بَكِمٌ، عَرَجٌ، فَطَسَ أَنْفُهُ

b- Renk anlamı taşıyan fiiller.²⁴⁷ Örnek: صَفِرَ ، حَمِرَ ، خَضِرَ

c- Çoğunlukla bir mefûl alan müte‘addî fiillerin mutâva‘atı. Örnek:

كَسَرَتْهُ فَكْسِرَ (انْكَسَرَ)، عَقَرَتْهُ فَعَقِرَ (انْعَقَرَ)²⁴⁸

d- Fiziki ve manevî güzellik anlamı taşıyan fiiller. Örnek: دَعَجَ، كَجَلَ، نَجَلَ.²⁴⁹

e- Kirlilik anlamı taşıyan fiiller. Örnek: قَذَرَ، وَسَخَ، دَنَسَ.²⁵⁰

f- Uzun büyüklüğüne delalet eden fiiller: Bu türden fiiller, kökü üç harfli olan uzuv isimlerinden elde edilmektedir. Örnek: رَقِبَ ، كَبِدَ، طَحَلَ، جَبَةً: كَبُرَتْ رَقَبَتُهُ، كَبِدُهُ ، طَحَالُهُ، جَبْهَتُهُ.²⁵¹

Bu anlamların dışında bu kalıpta عَهَدَ صَعِدَ gibi lâzım fiillerde bulunur.²⁵²

5- (فَعَلَ، يَفْعُلُ) kalıbı: Bu kalıbın bütün fiilleri lâzım olup anlamlarıyla ilgili aşağıdaki özellikler zikredilmektedir:

²⁴⁴ Hâşim Tâhâ Şelâş, 198; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 57.

²⁴⁵ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 58.

²⁴⁶ Hâşim Tâhâ Şelâş, 196; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 57.

²⁴⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 196; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 57.

²⁴⁸ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 57.

²⁴⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 196.

²⁵⁰ a.y.

²⁵¹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 58.

²⁵² a.y.

a- Bu kalıptan olan fiiller (طَبَّاعُ، غَرَائِرُ) anlamı taşırlar. كُبَّرَ، صَغُرَ، قَبِحَ gibi.²⁵³ Bu kalıp, sayrûret ifade eder. Başka bir ifadeyle fâilin, fiilin ifade ettiği sığata sahip olduğu anlamını taşıır.²⁵⁴ Bu kalıptaki fiillerin, kişi ve varlıkların fiziki özelliklerini, doğalarına ait vasıfları ve durumları ifade ettiğini söylemek yanlış olmaz. Dolayısıyla bu kalıptan olan fiiller, eylem değil varlık ve kavramların durum, pozisyon ve yapılarını tanımlarlar diyebiliriz. Bu sebeple fiil olarak kullanımları az, bu kalıptan türemiş olan sıfatlarının kullanımları daha fazladır. سَهْلٌ : صَارَ سَهْلًا - صَعْبٌ: صَارَ صَعْبًا gibi.

b- Teaccüb anlamına elverişli her sülâsî müte‘addî fiil فَعْل kalıbına dönüştürülebilir. Bu durumda müte‘addîler lâzım olur teaccüb ifade ederler. Örnek: فَهْمٌ ²⁵⁵ ما أفهمه، أو فهم الرجل زيدٌ

6- (فعل، يفعل) kalıbı: Bu kalıptan olan fiillerle ilgili herhangi bir kural zikredilmemektedir.

2.1.2. Sülâsî Mezîd Fiil Kalıpları

Sülâsî mezîd fiiller, sülâsî mücerred fillere bir, iki veya üç harf eklenerek elde edilen fiil kalıpları olup rubâî, humâsî, sūdâsî olmak üzere üç kısma ayrılır.²⁵⁶ Fiil kalıplarının anlam ve fonksiyonları birinci bölümde verilen perspektiften sunulacaktır. Buna göre kalıpların anlamları, Türkçe’de çatı kavramına karşılık gelen anlamlar olabildiği gibi Arapça’ya özgü anlamlar da olabilmektedir. Ayrıca anlamlarının yanısıra fiil kalıplarının isim, harf ve sesleri fiilleştirme görevleri ile naht, ta’ rîb, ilhak gibi kavramlarla ilişkileri vardır. Dolayısıyla başlıklar altındaki maddelerin bir kısmı kalıbın anlamıyla bir kısmı ise fonksiyonuyla ilgili olacaktır.

Kalıpların sıralanan anlamları dışında tespit edilmemiş anlamlarının olabileceği belirtilmektedir. Kalıpların sıralanan anlamları yaygın kullanılan anlamlarıdır.²⁵⁷ Her fiil kalıbına ait hâkim olan bir anlam ve ikincil anlamlar vardır. Kalıpların anlamları genelde semâî olsa da kıyâsî olanları da vardır. Fiil kalıplarının birbirleriyle anlam ilişkileri de söz konusudur.

²⁵³ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 55.

²⁵⁴ Hâşim Tâhâ Şelâş, 213.

²⁵⁵ İbn Hişâm el-Ensârî, 672; Hâşim Tâhâ Şelâş, 219; Hadîce el- Hadîsi, 411.

²⁵⁶ Hâşim Tâhâ Şelâş, 56.

²⁵⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 56.

2.1.2.1. İf'âl (إِفْعَال) Kalıbı

İf'âl kalıbı sülâsî fiillerin başına hemze-i katı' (prefix) getirilmek suretiyle yapılır.²⁵⁸ Araplar, dilde tasarrufu esas aldığından telaffuzu kolay ve harf sayısı az olan fiil ve isimleri kullanma temayülündedir. Bunun sonucu olarak sülâsî mezid fiil gurubu içinde harf sayısı az olan if'âl kalıbı, sülâsî mücerred fiil kalıplarından sonra en fazla kullanılan kalıp olmuştur.²⁵⁹ Bu kalıbın, sülâsî mezîd fiil kalıpları içindeki kullanım oranı %30 olarak tespit edilmiştir. Kalıbın anlam hususiyetleri oldukça fazladır.²⁶⁰ Özellikle, fiilden ve isimden fiil türetmede çok sık kullanılırken²⁶¹ naht, ta'rîb, ilhâk için ve harften fiil türetmek için kullanılmaz. İf'âl kalıbının öne çıkan anlamı %80 oranıyla ta'diye dir.²⁶² Başlangıçta, ta'diye yerine nakl kavramı kullanılırken daha sonra ta'diye kavramında karar kılınmıştır.²⁶³

İf'âl kalıbı için zikredilen anlamların sayısı Sîbeveyhten günümüze, tarihi süreç içerisinde artmıştır. Sîbeveyh, kalıpla ilgili اَلْجَعْلُ، اَلدُّعَاءُ، اَلتَّغْرِیْضُ، اَلصَّیْرُورَةُ olmak üzere dört kavram zikretmiş, İbn Kuteybe, Sîbeveyh'e ek olarak sayrûreti üçe ayırmış,²⁶⁴ Zemahşerî, ta'rîz ve selb anlamlarını ilave etmiş,²⁶⁵ İbn Usfûr، اَلْهُجُومُ، اَلضِّيَاءُ، نَفْيُ اَلْغَرِیْزَةِ،²⁶⁶ Radî, sülâsî mücerred ve if'âl kalıbı müterâdif olan fiiller için mutlak teradüf reddederek if'âl kalıbının teradüfe ilaveten te'kid ve mübâlağa ifade ettiğini belirtmiş ayrıca t'adiye kavramı yerine câmid isimden türeyen fiilleri kapsayan bir terim olarak ca'l (جعل) kavramının daha isabetli olduğunu belirtmiş,²⁶⁷ Ebû Hayyân اَلْإِسْتِقْبَالُ، اَلْمَجِيءُ بِالشَّيْءِ، اَلتَّفَرُّقُ kavramlarını, Hâşim Tâhâ Şelâş، اَلْحَمْلُ، اَلْإِظْهَارُ، وَهَب، اَلتَّمَكُّنُ مِنَ الشَّيْءِ kavramlarını

²⁵⁸ Lütî Azîze el-Emîn, 40.

²⁵⁹ Abdu's-Sabûr Şahîn, *el-Menhecû's-Savtî li'l-Bünyeti'l-'Arabiyye*, 46.

²⁶⁰ Hannân İsmail 'Amâyire, 295-326;

²⁶¹ Necât Abdulazim el-Kûfî, 43.

²⁶² Hannân İsmail 'Amâyire, Hannân İsmail, "Meâni'z-Ziyâde fi'l-Fi'li's-Sülâsiyy fi'l-Lügati'l-'Arabiyye".

²⁶³ Half 'Âyid el-Cerâdât, "Tevhîdû'd-Delaleti's-Sarfiyye li's-Sîğati'l-Fi'liyyeti Ef'ale".

²⁶⁴ Half 'Âyid el-Cerâdât, "Tevhîdû'd-Delaleti's-Sarfiyye li's-Sîğati'l-Fi'liyyeti Ef'ale", Ayrıca Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, 448-451.

²⁶⁵ Half 'Âyid el-Cerâdât, "Tevhîdû'd-Delaleti's-Sarfiyye li's-Sîğati'l-Fi'liyyeti Ef'ale", Ayrıca bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 439.

²⁶⁶ Half 'Âyid el-Cerâdât, "Tevhîdû'd-Delaleti's-Sarfiyye li's-Sîğati'l-Fi'liyyeti Ef'ale", Ayrıca bkz. İbn Usfûr, *el-Mümte'u fis'-Sarf*, I, 186-188.

²⁶⁷ Half 'Âyid el-Cerâdât, "Tevhîdû'd-Delaleti's-Sarfiyye li's-Sîğati'l-Fi'liyyeti Ef'ale", Ayrıca bkz. el-Esterâbâdî, 83-92).

ilave ederek kalıp için 26 anlam zikretmiş,²⁶⁸ Necâtî el-Kûfî, sayrûret hemzesinin genellikle câmid isimden fiil türetmek için kullanıldığını belirtmiştir.²⁶⁹ Radî ve Necâtî el-Kufî'nin görüşleri bu kalıbın isimleri fiilleştirme fonksiyonunun ca'l ve sayrûret anlamlarında öne çıktığını ortaya koymaktadır.

Half Âyid İbrâhîm el- Cerâdât ise makalesinde, if'âl kalıbının anlamının gereksiz biçimde çoğaltıldığını bütün anlamların *sayruret* (صَيَّرُوهُ) ve *ca'l* (جَعَلَ)'e indirgenebileceğini söyler. Ona göre *tadiye*, müstakil bir anlam olmayıp bu iki anlamın bir sonucudur.²⁷⁰ Sibeveyh'in, ta'diye olarak verilen örnekleri sayrûret veya ca'l başlıklarıyla açıklaması da bu fikri desteklemektedir.²⁷¹

İf'âl kalıbının hemzesine ta'diye hemzesi ismi verilse de hemze mutlak olarak ta'diye için değildir. İf'âl kalıbından birçok lâzım fiilin olması, sülâsîyle eş anlamlı birçok fiilin bulunması ve ta'diye nin bir anlam değil sonuç olması, hemzenin isimlendirmesinin bu kalıbın fiillerinin çoğunluğunun geçişli olmasına istinâden yapıldığını göstermektedir.²⁷²

Anlamları:

1- (تَغْيِيَةً)²⁷³: İf'âl kalıbının öne çıkan işlevinin sülâsî fiilleri bir derece müte'addî yapmak olduğu belirtilmektedir.²⁷⁴ Örnek:

دَهَبْتُ بِالشَّيْءِ أَذْهَبْتُ، دَخَلْتُ بِهِ أَدْخَلْتُهُ، جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ أَجَنَّهُ اللَّيْلُ، بَرَكَتِ الْإِبِلُ وَ أَبْرَكْتُهَا.²⁷⁵

Buna göre sülâsî mücerred bir fiil lâzım ise if'âl kalıbına aktarıldığında bir mefûl alacak biçimde müte'addî olur. Örnek: دَهَبَ زَيْدٌ، أَذْهَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. Sülâsî fiil bir mefûl alan müte'addî bir fiil ise if'âl kalıbına aktarıldığında iki mefûl alan fiile dönüşür. Örnek: أَلَيْسَ زَيْدٌ النَّوْبِ، أَلَيْسَتْ زَيْدًا النَّوْبِ. Sülâsî fiil iki mefûl alan bir fiil ise if'âl kalıbına

²⁶⁸ Half 'Âyid el-Cerâdât, "Tevhîdû'd-Delaleti's-Sarfiyye li's-Sîğati'l-Fi'liyyeti Ef'ale", Ayrıca bkz. Hâşim Tâhâ Şelâş, "Evzânü'l-Ef'âl ve Meânihâ", 54-71.

²⁶⁹ Necâtî Abdulazîm el-Kûfî, 45.

²⁷⁰ Half 'Âyid İbrâhîm el-Cerâdât, "Tevhîdû'd-Delaleti's-Sarfiyye li's-Sîğati'l-Fi'liyyeti Ef'ale".

²⁷¹ Sibeveyh, IV, 55; el-Farâbî, İshâk b. İbrâhîm, *Dîvânü'l-Edeb*, II, 302. .

²⁷² Lâfî, İmâd Yûnus, 11; Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, 16-25.

²⁷³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Edebü'l-Kâtib*, 448; İbn Usfûr el-İşbilî, *el-Mümti'u fis'-Sarfi*, II, 186.

²⁷⁴ İbn Kuteybe, 444; et-Taftâzânî, 38; Bilgegil, 256.

²⁷⁵ Sibeveyh, IV, 55; İbn Kuteybe, 444-458; İbn Yaîş, 438

aktarıldığında üç mefûl alan fiile dönüşür. Örnek: عَلِمَ زَيْدٌ عَمْرًا خَارِجًا، أَعْلَمَ اللَّهُ عَمْرًا زَيْدًا. Buradaki “عَلِمَ” fiili, “أَيَقِنَ” anlamındaki zan fiillerindendir.²⁷⁶

Hemze marifetiyle müte‘addî olan fiilin geçişliliği, sülâsî müte‘addî fiilden farklılık arzeder. Çünkü sülâsî müte‘addî fiilde fâil, gerçek fâil iken, if‘âl kalıbıyla geçişli olan fiilde fâil, mefûl olmakta gerçek fâil, mefûle dönüşmektedir. Örneğin;

“جَاءَ” ayetlerinde (وَجَاءَ رَجُلٌ مِّنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى.²⁷⁸ - فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ.²⁷⁹) fiilinde, eylemi fâilin kendisinin yaptığı, “أَجَاءَ” fiilinde ise eylemin, mefûl tarafından fâilin zorlaması ve etkisiyle veya dışardan bir etkiyle yapıldığı sonucu çıkmaktadır. Ancak, bu durum, sülâsî fiilin fâili, eylemin gerçek fâili ise böyledir. Bu izah, tam olarak Türkçe’deki oldurgana karşılık gelmektedir. Sülâsî fiilin fâili, eylemin gerçek fâili değil, eyleme konu olan bir isim ise bu durumda sülâsî fiildeki fâil, if‘âl babında gerçek fâile dönüşür. Örneğin;²⁸⁰ وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا - فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ.²⁸¹ ayetlerindeki “مَاتَ-أَمَاتَ” fiillerinde sülâsî fiilde fâil gerçek fâil değilken if‘âl kalıbında gerçek fâile dönüşmektedir.²⁸²

Aslında burada izah edilen geçişlilik aşağıda geleceği üzere ca’l anlamının bir türüdür. Dolayısıyla müte‘addîlik anlamı müstakil bir anlam olmayıp fiilin kazandığı anlamın bir sonucudur. Örneğin; “أَدْخَلْتُهُ: جَعَلْتُهُ يَدْخُلُ أَوْ دَاخِلًا” cümlesinde fiil ca’l anlamıyla geçişli olmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere bu, Türkçe’deki oldurgana tekabül etmekte olup if‘âl kalıbının kıyâsî anlamı budur. Konuyla ilgili Mısır Dil Kurumu’nun da kararı vardır.²⁸³ If‘âl kalıbının bu anlamı dışındaki geçişlilik örneklerinde oldurganlık söz konusu değildir.

²⁷⁶ el-Esterâbâdî, 86-87; İbn Sîde, Ali b. Hüseyin, *el-Muhassas*, XIV, 166; Abduhû Râcih, *et-Tatbîku’s-Sarfî*, 30-33. Bazı sülâsî fiillerin hem müteaddî hem de lâzım olarak kullanıldığı görülür. Örneğin: فَتَنَ الرجل و فتنته، حزن الرجل و حزنته. Bu fiiller if‘âl babına dönüştürüldüğünde sadece müteaddî olarak kullanılırlar. Dolayısıyla sülâsî müteaddî kullanımıyla if‘âl babı aynı anlamda kullanılmış olur. Örnek: حزن الرجل و أحزن الرجل (el-Esterâbâdî, 87). Bu fiiller iki harekeyle okunur. Örneğin; حزن لازم، حَزَنَ ise müteaddîdir. Ebû Hayyân müteaddînin harekesine *et-tadiyetü bi’l-fetha* demektedir. (Abdulazim, Necâtî el-Kûfî, 31-32) Bazı bilginlerse fetha ile fiilin müteaddî olmasını veya hemze ile müteaddî olmasının farklı kabilelerin kullanımıyla ilgili olduğunu belirtirler. Örneğin Hicazın فتنته, Necdin ise افتنته dediğini ifade ederler. (Abdulazim, Necâtî el-Kûfî, 31-34)

²⁷⁷ Abduhû Râcih, 31; el-Hemlâvî, 69.

²⁷⁸ Kasas, 20.

²⁷⁹ Meryem, 23.

²⁸⁰ Bakara, 259.

²⁸¹ Tevbe, 84.

²⁸² Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 31-32.

²⁸³ Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, “Kadâya’t-Te‘addî ve’l-Luzûm fi’d-Dersi’n-Nahv”, 53.

2- (جعل): Bunun birkaç çeşidi vardır.²⁸⁴

a- (جَعَلْتُهُ يَفْعَلُ كَذَا): Sülâsî fiili geçişli yaparak fâili mefule dönüştürür. Bu anlam, kalıbın, yukarıda oldurgan olarak açıklanan ve kıyâsî olan anlamıdır. Örnek:

²⁸⁵ قَامَ وَ قَعَدَ: أَقَامَهُ وَ أَقْعَدَهُ أَيَّ جَعَلَهُ عَلَى صِفَةِ الْقِيَامِ وَ الْقُعُودِ.

b- (جَعَلَهُ ذَا أَصْلِ الْفِعْلِ)²⁸⁶: Fiil, bir isimden türer ve mefûle o ismin kazandırıldığını ifade eder. Bu tür fiiller müte‘addî olur. Örnek:

²⁸⁷ أَذْهَبَهُ : جَعَلَهُ ذَا ذَهَبٍ، أَجْدَاهُ: جَعَلَهُ ذَا جَدٍّ.

c- (جَعَلَ لَهُ أَصْلَ الْفِعْلِ)²⁸⁸ (جَعَلْتُ لَهُ ذَلِكَ)²⁸⁹: Fâilin, fiilin türediği isme sahip olduğu ifade edilir. Fiillerin, isimden türedikleri ve müte‘addî olarak kullanıldıkları görülür. Örnek:

²⁹⁰ أَقْبَرْتُهُ: جَعَلْتُ لَهُ قَبْرًا، أَوْجَهْتُهُ: جَعَلْتُ لَهُ وَجْهًا، ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ.²⁹¹

d- (جَعَلَ الشَّيْءَ نَفْسَ أَصْلِهِ): Fiil bir isimden türer. Mefulün, fiilin türediği isim olarak kabul edildiği ifade edilir. Bu tür fiillerin câmit bir isme ait kökten türeme şartı vardır.²⁹² Ayrıca müte‘addî olarak kullanıldıkları görülür. Örnek:

²⁹³ أَهْدَيْتُهُ : جَعَلْتُهُ هَدِيَّةً أَوْ هَدِيًّا.

3- (صَيَّرُوهُ) : Sayrûret, dönüşmek demektir. İf‘âl kalıbındaki sayrûretin birkaç çeşidi vardır.²⁹⁴

a- (صَارَ كَذَاكَ وَ أَصَابَهُ)²⁹⁶ (صَيَّرُوهُ الشَّيْءَ ذَا كَذَا)²⁹⁵, (صَيَّرُوهُ الشَّيْءَ مَنْسُوبًا إِلَى مَا شَتَّى مِنْهُ)²⁹⁷: Fiil, bir isme ait kökten türer. Türediği ismin, fâilinin başına geldiğini veya

²⁸⁴ İbn Usfür, I, 186; Hâşim Tâhâ Şelâş, 63.

²⁸⁵ Hâşim Tâhâ Şelâş, 213; el-Hemlâvî, 75.

²⁸⁶ Hâşim Tâhâ Şelâş, 62.

²⁸⁷ el-Esterâbâdî, 87.

²⁸⁸ İbn Kuteybe, 451.

²⁸⁹ es- Serrâc, *el-Usûlû fi 'n-Nahv*, III, 117; Hâşim Tâhâ Şelâş, 64.

²⁹⁰ İbn Yaiş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, IV, 438.

²⁹¹ Abese 21.

²⁹² el-Esterâbâdî, 87.

²⁹³ a.y.

²⁹⁴ Hâşim Tâhâ Şelâş, 57.

²⁹⁵ a.y.

²⁹⁶ Sîbeveyh, 59; İbn Yaiş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, IV, 438; İbn Usfür , 187 ; el-Esterâbâdî, 89-90.

²⁹⁷ İbn Kuteybe, 448.

fâilinin, o vasfa sahip bir şeye sahip olduğunu ifade eder.²⁹⁸ Bu tür fiillerin lâzım olarak kullanıldığı görülmektedir. Örnek:

أَحْرَّ الرَّجُلُ إِذَا صَارَتْ إِبْلُهُمْ جَرَارًا أَيْ عَطَاشًا، أَيْبَسَ إِذَا أَصَابَهُ الْقَحْطُ وَالْيُبْسُ²⁹⁹ أَرْعَدَ الْقَوْمُ، أَبْرَقُوا، أَيْعَمُوا: إِذَا أَصَابَهُمْ رَعْدٌ وَ بَرَقٌ وَ غَيْمٌ.³⁰⁰
أَجْرَبَ الرَّجُلُ: صَارَ ذَا جَرَبٍ³⁰¹، أَنْحَزَ الْقَوْمُ: أَصَابَ إِبْلُهُمُ النَّحَازُ³⁰²، أَلْنَحَازُ: سَعَالُ الْإِبِلِ إِذَا اسْتَنَدَتْ، أَعَدَّ الْبُعَيْرُ: صَارَ ذَا عُذَّةٍ.³⁰³

Fiildeki anlam dönüşümü isimlere de yansır. Hayvanlara sülâsî olarak جَرِبٌ، جَرِبٌ denilirken hayvan sahiplerine ise مُجَرَّبٌ، مُنَجَّرٌ denir.³⁰⁴

Sayrûret anlamı tef'îl kalıbında da vardır. Ancak tef'îl kalıbındaki sayrûrette fâil veya mefûl, türedikleri şeye benzer. Örnek: ذَهَبَ قَرْصُ الشَّمْسِ: أَيْ صَارَ كَالذَّهَبِ. If'âl kalıbında ise fâil veya mefûlün başına fiilin türediği şeyin geldiği veya fâil veya mefûlün fiilin türediği isme sahip olduğu ifade edilir. Örnek: أَخْبَتَ الرَّجُلُ: صَارَ ذَا خَبْتٍ³⁰⁵

b- (صَارَ كَذَا)³⁰⁶: Fiil, isimden türer. Fâilin, fiilin türediği isme dönüştüğünü ifade eder. Bu tür fiillerin lâzım olarak kullanıldığı görülür. Örnek:

أَفْقَرَ الْبُلْدُ: صَارَ قَفْرًا، أَيْفَعَ الْغُلَامُ: صَارَ يَافِعًا.³⁰⁷

c- (أَفْعَلَ الشَّيْءَ إِذَا صَارَ ذَلِكَ فِي إِبْلِهِ وَ غَنَمِهِ وَ أَصْحَابِهِ وَ أَشْبَاهِهِ)³⁰⁸: Fiil isimden türer. Fâilinin değil, fâiline ait hayvan veya arkadaşların fiilin türediği isme dönüştüğünü ifade eder. Örnek:

أَخْبَتَ الرَّجُلُ: صَارَ أَصْحَابُهُ خُبْنَاءَ³⁰⁹، أَفْرَسَ الرَّاعِي إِذَا أَصَابَ الذَّنْبُ شَاءَ مِنْ غَنَمِهِ.³¹⁰

Bu anlam isimlere de yansır.. فَلَانٌ خَبِيْتُ: هُوَ خَبِيْتُ فِي نَفْسِهِ، فَلَانٌ مُخْبِتٌ: لَهُ أَصْحَابٌ خُبْنَاءَ.³¹¹

²⁹⁸ es- Serrâc, 117; İbn Sîde, 169; et-Taftâzânî, 38; el-Hemlâvî, 76-77.

²⁹⁹ İbn Kuteybe, 449.

³⁰⁰ İbn Kuteybe, 449.

³⁰¹ Sîbeveyh, 59; İbn Yaîş, Şerhu 'l-Mufasssal, IV, 438.

³⁰² Sîbeveyh, 59; el-Fârâbî, 302.

³⁰³ İbn Yaîş, Şerhu 'l-Mufasssal, IV, 438.

³⁰⁴ İbn Sîde, 166.

³⁰⁵ Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 43.

³⁰⁶ Hâşim Tâhâ Şelâş, 57.

³⁰⁷ İbn Kuteybe, 449.

³⁰⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 57.

³⁰⁹ el-Fârâbî, 316,338; el-Esterâbâdî, 89.

³¹⁰ İbn Kuteybe, 449.

³¹¹ İbn Sîde, 169.

313: Fâilin, mefûlü, fiilin türediği kelimenin (وَجَدْتُهُ كَذَالِكَ)، 312 (وَجُودُ الشَّيْءِ عَلَى صِفَةٍ) 4- ifade ettiği sıfat üzere bulduğunu ifade eder. 314 Bu tür fiillerin müte'addî olarak kullanıldığı görülür.

وَرُوي عَنْ عَمْرِو بْنِ مَعْدِي كَرُبَ أَنَّهُ قَالَ لِبَنِي سَلِيمٍ : سَأَلْنَاكُمْ فَمَا أَبْخَلْنَاكُمْ، وَ هَاجَبَيْنَاكُمْ فَمَا أَفْحَمْنَاكُمْ 315، أَحْمَدُهُ: وَجَدْتُهُ مَحْمُودًا. 316

فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ... 317 وَلَا تَطْعَمَنْ مَنْ أَغْلَنَّا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا. 318

Radî bunu ikiye ayırır:

a- Söz konusu sıfat فاعِلٍ anlamında olabilir. Örnek: أَبْخَلْتُهُ : وَجَدْتُهُ بِخِيَالٍ.

b- Söz konusu sıfat مفعول anlamında olabilir. Örnek: 319 أَفْحَمْتُكَ : وَجَدْتُكَ مُفَحِّمًا.

321: Fiil, türediği sülâsî fiilin ifade ettiği durumun ortadan kaldırıldığını ifade eder. Bu da ikiye ayrılır.

a- Özellik fâilden izâle edilir. Örnek: قَسَطَ الرَّجُلُ: جَارَ، وَ أَقْسَطَ: عَدَلَ

b- Özellik mefûlden izâle edilir. Örnek: 322 أَعْجَمْتُ الْكِتَابَ: أَزَلْتُ عُجْمَتَهُ

أَشْكَيْتُهُ أَزَلْتُ شِكَايَتَهُ 323، إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أَخْفِيهَا 324: أَكَادُ أَظْهَرُهَا، أَكَادُ أَزِيلُ عَنْهَا خَفَاءَهَا.

Tef'îl kalıbında da aynı anlamın mevcut olduğu görülür. Örnek:

قَشَرَ الْفَاجِهَةَ: أَرَاكَ قَشَرَهَا، جَلَدَ الْبَعِيرَ: أَرَاكَ جَلَدَهُ بِالسَّخِ. 325

6- (لِلْمُبَالِغَةِ): Fiil sülâsî anlamıyla aynı olup mübâlağa ifade eder. 326 Örnek:

أَشْغَلْتُهُ: بَالِغْتُ فِي شُغْلِهِ.

312 Hâşim Tâhâ Şelâş, 60.

313 İbn Kuteybe, 447.

314 İbn Sîde, 166; et-Taftâzânî, 38; Abduhû Râcihi, 30-33; el-Hemlâvî, 66-67; Refâil Nahle el-Yesûî, 54.

315 İbn Kuteybe, 47.

316 Sîbeveyh, 59; İbn Kuteybe, 447-449; İbn Ufûr, 190; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mufasssal, IV, 438 ; el-Farâbî, 291.

317 Yusuf 31.

318 Kehf, 28.

319 el-Esterâbâdî, 91.

320 et-Taftâzânî, 38; Hâşim Tâhâ Şelâş, 60.

321 el-Esterâbâdî, 91; el-Hemlâvî, 66-67.

322 Necât Abdulazîm el-Kûfî, 39; Abduh Râcih, 30-33.

323 İbn Yaîş, Şerhu'l-Mufasssal, IV, 438.

324 Tâhâ, 15.

325 Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 39-40; Ayrıca Bkz. el-Esterâbâdî, 86-87.

326 et-Taftâzânî, 38; Hâşim Tâhâ Şelâş, 60.

7- ³²⁷(لَتَغْرِضَ) ³²⁸(عَرَضَتْهُ لِفَعْلٍ)، Fiilin sülâsî kalıbındaki eylem için mefûlün arzedildiği ifade edilir. Bu fiillerin sülâsîleri müte‘addî olduğu gibi if‘âl kalıpları da müte‘addîdir. ³²⁹Örnek:

أَبَاعَ الْجَارِيَّةَ: عَرَضَ لِلْبَيْعِ، أَفْتَلَنُهَا: عَرَضْتُهَا لِلْقَتْلِ. ³³⁰

Kur’ân-ı Kerim’de ³³¹(وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ) ayetinde olduğu gibi Allah Teâla’nın yağmuru sunması anlamının ifade edildiği ayetlerde sülâsî değil if‘âl kalıbı kullanılmıştır.

8- ³³²(الْإِنْتِقَالَ مِنَ التَّعْدِيَةِ إِلَى الزُّومِ) ³³³(أَفْعَلَ الشَّيْءَ وَ فَعَلْتُهُ أَنَا)، Sülâsîsi müte‘addî olan bazı fiiller, if‘âl kalıbında lâzım olur. Örnek:

أَقْشَعَ الْعَيْنُ: قَشَعَتْهُ الرِّيحُ، أَقْشَعَ الْقَوْمُ: إِذَا تَقَرَّقُوا، أَنْزَلَتِ الْبُرُ إِذَا ذَهَبَ مَآوُهَا، نَزَفْتُهَا أَنَا. ³³⁴

أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ، فَكَبَّتْ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ. ³³⁵ ³³⁶

9- ³³⁷(وُجُودُ مَا اشْتُقَّ مِنْهُ الْفِعْلُ فِي صَاحِبِهِ) Fiil, bir isimden türer. Türediği ismin fâilde ortaya çıktığını ifade eder. ³³⁸ Bu anlamda fiil türetimi kıyâsîdir. ³³⁹ Bu tür fiillerin lâzım olarak kullanıldıkları görülür. Örnek:

أَثْمَرَتِ الشَّجَرَةُ: وَجَدَ فِيهَا الثَّمَرُ، أَبْقَلَ الْمُوضِعُ، أَوْرَسَ الشَّجَرُ، وَ أَعْشَبَتِ الْأَرْضُ، أَوْرَقَتِ الشَّجَرَةُ. ³⁴⁰

10- (إِبْجَادُ مَعْنَى جَدِيدٍ يَخْتَلِفُ عَنِ الْأَصْلِ الْمَجْرَدِ) Bazı fiiller sülâsî kökünden bütünüyle farklı anlam taşır. ³⁴¹ Örnek:

أَشْتَقَّ الْبَعِيرُ: رَفَعَ رَأْسَهُ، وَ شَنَقْتُه أَنَا: حَبَسْتُه بِزِمَامِهِ، وَ عَيْثُ الْحَدِيثِ، وَ أَوْعَيْتُ الْمَتَاعَ فِي وَعَاءٍ. ³⁴²، أَجْبَرْتُهُ عَلَى الشَّيْءِ، جَبَرْتُ الْعَظْمَ. ³⁴³

³²⁷ el-Esterâbâdî, 92

³²⁸ İbn Kuteybe, 446; İbn Usfûr, 190.

³²⁹ es- Serrâc, 117; İbn Sîde, 169; et-Taftâzânî, 38; Necât Abdulazîm el-Kûfî, 35; el-Hemlâvî, 66-67.

³³⁰ Sîbeveyh, IV, 59; İbn Yaîş, 438. .

³³¹ Mürselat 27.

³³² Hâşim Tâhâ Şelâş, 61.

³³³ İbn Kuteybe, 459; et-Taftâzânî, 38; el-Hemlâvî, 66-67.

³³⁴ İbn Kuteybe, 459.

³³⁵ Mülk 22.

³³⁶ Neml 90.

³³⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş. 62.

³³⁸ Abduhû Râcih, 30-33; Refâil Nahle el-Yesûî, 74.

³³⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 214

³⁴⁰ Suyûtî, *el-Müzhir fî ‘Ulûmî’l-Lüga ve Envâ’ihâ*, II, 76.

³⁴¹ İbn Fâris, 169.

³⁴² Hâşim Tâhâ Şelâş, 63.

Fiil, ³⁴⁶(الِإِسْتِحْقَاقُ) ³⁴⁵(بِمَعْنَى حَانَ مِنْهُ ذَلِكَ) ، ³⁴⁴(حَانَ أَنْ إِسْتَحَقَّ أَنْ تَفْعَلَ بِهِ هَذِهِ الْأَشْيَاءَ) -11- türediği eylemin fâil için henüz gerçekleşmediğini ancak gerçekleşmesinin yaklaştığını veya fâilin eyleme hazır hale geldiğini ifade eder.³⁴⁷ Fiillerin lâzım olarak kullanıldığı görülür. Örnek:

أَحْصَدَ الزَّرْعُ: حَانَ أَنْ يُحْصَدَ ، أَرْكَبَ الْمَهْرُ: حَانَ أَنْ يُرَكَّبَ ، أَقْطَفَ الْكُرْمُ: حَانَ أَنْ يُقْطَفَ ، أَنْتَجَّ الْخَيْلُ كَذَلِكَ ³⁴⁸
أَقْلَبْتُ الْخُبْرَةَ إِذَا حَانَ لَهَا أَنْ تُقْلَبَ. ³⁴⁹

12- (مَعْنَى التَّهَيُّ): Fiil, türediği eylemi yapmaya fâilin hazırlandığını ifade eder. Bu anlamı ilk tespit eden Şelaş'tır. Fiillerin lâzım olarak kullanıldıkları görülür. Örnek:

حَفَقَ النَّجْمُ إِذَا غَابَ وَ أَحَفَقَ إِذَا تَهَيَّأَ لِلْمَغِيبِ، حَفَقَ الطَّائِرُ إِذَا طَارَ وَ أَحَفَقَ الطَّائِرُ إِذَا صَرَبَ بِجَنَاحَيْهِ لِلطَّيْرَانِ. ³⁵⁰

13- (وَهَبٌ).³⁵¹ Fiil, türediği kelimenin hibe edildiğini ifade eder. Bu tür Fiillerin müte'addî olarak kullanıldıkları görülür. Örnek:

أَشْفِيئُهُ : وَهَبْتُ لَهُ الشِّفَاءَ. ³⁵²

14- (بِمَعْنَى كَثُرَ ذَلِكَ عِنْدَهُ)،³⁵³(التَّكَثُّرُ) ³⁵⁴: Fiil, türediği kelimeye fâilin çok sahip olduğunu ifade eder.³⁵⁵

أَلَحَمَ الْقَوْمُ، أَشَحَمُوا، أَلْبَنُوا، أَمَرُوا، أَفْتَوُوا، أَبْطَحُوا: صَارَ ذَلِكَ عِنْدَهُمْ كَثِيرًا. ³⁵⁶

15- (الْتَّمَكُّنُ مِنَ الشَّيْءِ): Fiil, türediği eylemin yapılabilişliğini ifade eder. Fâil ve mefûl eylemi ortak gerçekleştirirler. Bu fiillerdeki hemzeyle temkîn hemzesi denir. Ta'diye hemzesinde fâil mefûle işte ortak değilken temkîn hemzesinde fâil mefûle ortaktır.³⁵⁷ Örnek:

³⁴³ İbn Fâris, 169.

³⁴⁴ Sîbeveyh, II, 60.

³⁴⁵ el-Fârâbî, 337.

³⁴⁶ İbn Usfûr, 188.

³⁴⁷ es- Serrâc, III, 117; İbn Sîde, XIV, 169; Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 45; el-Hemlâvî, 66-67; Refâil Nahle el-Yesûî, 74.

³⁴⁸ İbn Kuteybe, 448; İbn Usfûr, II, 188.

³⁴⁹ Sîbeveyh, IV, 60; el-Fârâbî, II, 284,291.

³⁵⁰ Hâşim Tâhâ Şelâş, 65.

³⁵¹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 65.

³⁵² Sîbeveyh, IV, 59.

³⁵³ Hâşim Tâhâ Şelâş, 65.

³⁵⁴ el-Fârâbî, II, 337.

³⁵⁵ Abduhû Râcih, 30-33.

³⁵⁶ İbn Kuteybe, 449.

³⁵⁷ Necât Abdulazîm el-Kûfî, 45; el-Hemlâvî, 66-67.

أَحْفَرْتُهُ الْبَيْرَ: مَكَّنْتُهُ مِنْ حَفْرِهَا³⁵⁸ سَنَفَرْتُكَ فَلَا تَنْسَى.³⁵⁹

Fiilin türediği: ³⁶¹(أَتَى بِذَلِكَ) ، ³⁶⁰(بِمَعْنَى جَاءَ بِذَلِكَ) ، (الدَّلَالَةُ عَلَى إِيْتَانِ الْفَاعِلِ بِأَصْلِ الْفِعْلِ) -16 şeyi, fâilin, yaptığını ifade eder. Bu fiillerin lâzım olarak kullanıldıkları görülse de tercümeleri müte‘addî olur. Örnek:

أَخَسَّ الرَّجُلُ: أَتَى بِخَسِيْسٍ مِنَ الْفِعْلِ، أَدَمَّ: أَتَى بِمَا يُدْمُ عَلَيْهِ، أَلَامَ: أَتَى بِمَا يَلَامُ عَلَيْهِ، أَرَابَ الرَّجُلُ: أَتَى بِرَبِيَّةٍ،³⁶² أَقْبَحْتُ أَيُّ أَتَيْتُ بِقَبِيْحٍ مِنْ قَوْلٍ أَوْ فِعْلٍ³⁶³، فَالْتَقَمَهُ الْحَوْتُ وَهُوَ مُلِيمٌ.³⁶⁴

Fiil, türediği kelimeyi veya türediği kelimenin vasfına hâiz bir şeyi fâilin ortaya koyduğunu ifade eder. Bu fiiller lâzım olarak kullanılır. Ancak tercümeleri geçişli olur. Örnek:

أَكَّأَسَ الرَّجُلُ وَ أَكَّأَسَتِ الْمَرْأَةُ: أَتَيَا بِوَلَدٍ كَيِّسٍ، وَ أَسَادَ: وَلَدًا سَيِّدًا أَوْ أَسُودًا³⁶⁵، وَ أَذْكَرَتِ الْمَرْأَةُ أَيُّ إِذَا وَلَدَتْ ذَكَرًا.³⁶⁶

Fiil, türediği kelimenin fâil tarafından edinildiğini ifade eder. Fiiller lâzım olarak kullanılır. Ancak tercümeleri geçişli olur.

أَفْحَلَتِ الرَّجُلُ: إِتَّخَذَ فَحْلًا، أَدْلَصَ: إِتَّخَذَ دِلَاصًا، الدَّرْعُ الْبِرَاقَةُ.

Fiil; türediği kelimenin mefûl için temenni edildiğini ifade eder.

أَشْفَيْتُهُ: دَعَوْتُ لَهُ بِالشِّفَاءِ، أَسْقَيْتُهُ: دَعَوْتُ لَهُ بِالسَّقْيَا³⁶⁹ أَيُّ قُلْتُ لَهُ: سَقَاكَ اللَّهُ وَرَعَاكَ اللَّهُ.

Dua anlamı daha çok tef'îl kalıbı ile ifade edilir. Ancak nadiren de olsa if'âl kalıbı, tef'île hamledilerek dua anlamı taşır.³⁷⁰

Fiilin türediği kelimenin vasfının mefulde var olduğu ifade edilir. Bu tür fiillerin müte‘addî olarak kullanıldıkları görülür. Bu anlam tef'îl kalıbında da vardır.

³⁵⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 66.

³⁵⁹ Âla 6.

³⁶⁰ el-Fârâbî, II, 337.

³⁶¹ İbn Kuteybe, 450.

³⁶² İbn Kuteybe, 450-451.

³⁶³ el-Fârâbî, II, 289.

³⁶⁴ Saffat 142.

³⁶⁵ İbn Kuteybe, 451.

³⁶⁶ el-Fârâbî, II, 296.

³⁶⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 68.

³⁶⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 69.

³⁶⁹ Sîbeveyh, IV, 59; İbn Usfûr, II, 186.

³⁷⁰ İbn Sîde, XIV, 169.

أَكْذَبْتُهُ: حَمَلْتُهُ عَلَى الْكُذْبِ، أَكْفَرْتُهُ، أَخْطَأْتُهُ: سَمَّيْتُهُ كَافِرًا، خَاطِبًا.³⁷²

21- (الإِعَانَةُ): Fiil, türediği kelime ile ilgili olarak mefule yardım edildiğini ifade eder. Bu fiillerin müte‘addî olarak kullanıldığı görülür.

أَحْبَبْتُكَ النَّاقَةَ، وَ أَعَمَّمْتُكَ، كُلُّ هَذَا إِذَا أَرَدْتَ أَنَّكَ طَلَبْتُهُ لَهُ، أَعْنَتُهُ عَلَيْهِ.³⁷³

22- (الدُّخُولُ فِي الشَّيْءِ): Zaman, mekan, rüzgâr veya sayı anlamı taşıyan bir isimden türeyen fiil, türediği mekana ve zamana girmeyi türediği sayıya ulaşmayı ve türediği rüzgarın olduğu anda varmayı ifade eder.³⁷⁴ Radî bunları sayruret başlığı altında ele alır.³⁷⁵ Bu tür fiillerin tamamı lâzım olarak kullanılır. Bunlar dört başlık altında örneklendirilebilir.

a- Fiil, mekan anlamı taşıyan bir isimden türer ve o mekana varmak, girmek anlamı kazanır.³⁷⁶ Bu tür fiil türetimi kıyâsîdir.³⁷⁷

أَنْجَدَ، أَغَارَ: دَخَلَ النَّجْدَ وَالْعُورَ، أَجْبَلَ أَغْرَبَ أَشْرَقَ أَشَامَ أَغْرَقَ.

Bu fiiller tef‘îl kalıbından olunca o mekana yönelmek anlamı kazanır. Örnek:

كَوَفَ: مَشَى إِلَى الْكُوفَةِ، غَرَبَ وَ شَرَقَ: تَوَجَّهَ إِلَى الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ.³⁷⁸

b- Fiil, günün bir vakti veya mevsim anlamı taşıyan bir isimden türer ve türediği isme ulaşma anlamı kazanır.³⁷⁹

أَمْسَى ابْنُ السَّيْلِ: دَخَلَ فِي الْمَسَاءِ، أَصْبَحَ: دَخَلَ فِي الصَّبَاحِ، أَفْجَرَ، أَغْصَرَ، أَشْهَرَ، أَرْبَعَ، أَصَافَ، أَشْتَى، أَخْرَفَ: إِذَا صَارَ فِي هَذِهِ الْأَرْمَنِ وَ أَرْبَعْنَا: دَخَلْنَا فِي الرَّبِيعِ³⁸⁰ وَ إِنَّا لَنَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ³⁸¹، فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ، وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ عَشِيًّا وَ حِينَ تُظْهِرُونَ.³⁸²

³⁷¹ İbn Usfûr, II, 190.

³⁷² İbn Usfûr II, 187

³⁷³ İbn Kuteybe, 451-52.

³⁷⁴ Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 40.

³⁷⁵ el-Esterâbâdî, 90.

³⁷⁶ Abduhû Râcih, 30-33; el-Hemlâvî, 66-67; Refâil Nahle el-Yesûî, 73.

³⁷⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 214.

³⁷⁸ Necât Abdulazîm el-Kûfî, 42.

³⁷⁹ es- Serrâc, III, 117; İbn Sîde, XIV, 169; et-Taftâzânî, 38; Abduhû Râcih, 30-33; el-Hemlâvî, 66-67; Refâil Nahle el-Yesûî, 74.

³⁸¹ Saffat 137.

c- Fiil, sayı isimlerinden türer. Fâilin sayısının veya fâilin sahip olduğu şeylerin adedinin, türediği sayıya ulaştığını ifade eder.³⁸³

أَعَشَرَ، أَتَسَعَ، أَلْفٌ: وَصَلَ إِلَى الْعَشْرَةِ وَالْتِسْعِ وَالْأَلْفِ،³⁸⁴ أَحْمَسَ الْقَوْمَ: صَارُوا خَمْسَةً، أَحْمَسَ الرَّجُلُ: صَارَ إِبْلَهُمْ خَمْسًا.³⁸⁵

d- Fiil, rüzgar anlamı taşıyan bir isimden türer. Türediği ismin estiği vakitte ulaşmak anlamına gelir.³⁸⁶ Örnek:

أَشْمَلْنَا، أَجْنَبْنَا، أَصَبْنَا، أَذْبَرْنَا: دَخَلْنَا فِي أَوْقَاتِ هَذَا الرِّيحِ.³⁸⁷

Bu fiillerin sülâsîleri meçhûl olarak kullanıldıklarında “rüzgara yakalanmak” anlamı taşır. Örnek:

فَسُئِلُوا وَجُنِبُوا: أَصَابَتْهُمْ هَذِهِ الرِّيحُ.

23- (مَعْنَى الْإِظْهَارِ) : Fiil, türediği kelimenin fail tarafından izhar edildiği anlamı taşır. Örnek:

أَبَّأَسَ: أَظْهَرَ الْبَاسَ.³⁸⁸

24- (إِغْطَاءٌ) Fiil, Türediği kelimenin mefûle verildiği anlamını taşır. Mute‘addî olarak kullanılır. Örnek:

أَجَازَهُ: أَعْطَى إِجَازَةً، أَتَابَ: أَعْطَى ثَوَابًا، آجَرَ: إِذَا أَتَابَهُ وَأَعْطَاهُ الْأَجَرَ وَالْجَزَاءَ.³⁸⁹

İf‘âl: ³⁹¹(لَا يُرَادُ بِهِ شَيْءٌ مِنَ الْمَعَانِي، إِنَّمَا هُوَ بِنَاءٌ عَلَى حَالِهِ)، ³⁹⁰(أَفْعَلْتُ بِمَعْنَى فَعَلْتُ) 25- kalıbında bazı fiiller sülâsî köküyle aynı anlamı taşır.³⁹² Bu tür fiillerin ifal kalıbından olanlarında mübalağa ve tekit anlamının olduğu ifade edilmektedir.³⁹³

إِنَّ عَذَابَكَ بِالْكَفَّارِ مُلْحَقٌ. لَاجِقٌ، قُلْتُ الْبَيْعَ: أَقْلَيْتُهُ ³⁹⁴خَطِئْتُ: أَخْطَأْتُ.³⁹⁵

³⁸² Rum 17-18.

³⁸³ Abduhû Râcih, 30-33.

³⁸⁴ el-Esterâbâdî, 90.

³⁸⁵ el-Fârâbî, II, 303;

³⁸⁶ İbn Sîde, 14, 169.

³⁸⁷ el-Esterâbâdî, 90.

³⁸⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 71.

³⁸⁹ a.y.

³⁹⁰ İbn Yâiş, 439.

³⁹¹ el-Fârâbî, II, 338.

³⁹² Râdî; bunların mezîdînin mübalağa ifade ettiğini belirtir. Bkz. el-Esterâbâdî, 83; es- Serrâc, IV, 117; el-Hemlâvî, 66-67.

³⁹³ İbn Sîde, XIV, 167.

لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ أَي مَخْطُؤُونَ.

26- İf'âl kalıbından olan bazı fiiller tef'îl kalıbıyla eş anlamlıdır.³⁹⁶ Örnek:

سَمَيْتُ : أَسْمَيْتُ، عَلِمْتُ : أَعْلَمْتُ، أَدْنْتُ : أَخْبَرْتُ، أَخْبَرْتُ : أَخْبَرْتُ، أَخْبَرْتُ : أَخْبَرْتُ، أَخْبَرْتُ : أَخْبَرْتُ.³⁹⁷

Bazı sülâsî fiiller, hem if'âl hem tef'îl kalıbından müte'addî yapılırlar. Örnek:

نَجَا وَ أَنْجَى، أَفْرَحْتُ وَ فَرَحْتُ، أَفْرَحْتُ وَ فَرَحْتُ، أَفْرَحْتُ وَ فَرَحْتُ، أَفْرَحْتُ وَ فَرَحْتُ.³⁹⁸

27- (مُخَالَفَ لِفَعَلٍ): İf'âl kalıbı bazı fiillerde sülâsî kökünün zıddı bir anlam kazanır.³⁹⁹ Örnek:

فَرَاهُ: قَطَعَهُ عَلَى جِهَةِ الْإِصْلَاحِ، أَفْرَى الْأَدِيمَ: قَطَعَهُ عَلَى جِهَةِ الْإِفْسَادِ - تَرَبَّ الرَّجُلُ إِذَا افْتَقَرَ وَ أَثْرَبَ إِذَا اسْتَعْنَى - أَخْفَيْتُ الشَّيْءَ: سَتَرْتُهُ وَ خَفَيْتُهُ أَظْهَرْتُهُ.⁴⁰⁰ نَشَطْتُ الْعُقْدَةَ إِذَا عَقَدْتُهَا، وَ أَنْشَطْتُهَا إِذَا حَلَلْتُهَا.⁴⁰¹

Bu kalıpta bazı fiiller tef'îl kalıbıyla zıt anlamlıdır. Örnek:

أَقْدَيْتُ الْعَيْنَ : أَلْقَيْتُ فِيهَا الْقَدَى وَ قَدَّيْتُهَا : نَطَقْتُ مِنَ الْقَدَى- أَمَرَضْتُ: فَعَلْتُ بِهِ فِعْلًا مَرَضَ مِنْهُ وَ مَرَّضْتُ قُمْتُ عَلَيْهِ فِي مَرَضِهِ - أَفَرَطُ: إِذَا تَجَاوَزَ الْحَدَّ، وَ فَرَطُ: إِذَا قَصَرَ.⁴⁰²

28- Bu kalıbın bazı fiilleri tef'îl kalıbının mutâva'atıdır. Ancak tef'îl kalıbının mutâva'atı daha çok sülâsî fiillerle olur. Örnek:⁴⁰³ فَطَرْتُهُ فَأَفْطَرُ، بَشَرْتُهُ فَأَبْشَرُ.

29- (نَفَى الْغَرِيزَةَ): Sülâsî beşinci baktan olup sıfat-ı lâzime anlamı taşıyan fiiller, if'âl kalıbına dönüşümleriyle birlikte sıfat anlamlarını kaybederek eylem anlamı kazanırlar. Örnek:⁴⁰⁴ أَبْطَأَ، أَسْرَعَ.

2.1.2.2. Tef'îl (تَفْعِيل) Kalıbı

Bu kalıp, sülâsî fiilin aynu'l-fiili cinsinden bir harfin (infix) ilavesiyle yapılır. el-Halil'e göre tef'îl kalıbındaki zâid harfin birinci harf olması, sâkin harfin eklenmesinin

³⁹⁴ İbn Yaîş, 439.

³⁹⁵ İbn Fâris, 169.

³⁹⁶ es-Seâlibî, Ebu Mansûr Abdu'l-Melik b. Muhammed b. İsmâîl, *Fıkhü'l-Lüga ve Esrârü'l-'Arabiyye*, 409.

³⁹⁷ Sîbeveyh, IV, 62; el-Fârâbî, II, 338.

³⁹⁸ İbn Sîde, XIV, 166.

³⁹⁹ es-Seâlibî, 409.

⁴⁰⁰ es-Seâlibî, 409; İbn Sîde, XIV, 166.

⁴⁰¹ İbn Fâris, 169; es-Seâlibî, 409.

⁴⁰² İbn Kuteybe, 460.

⁴⁰³ el-Fârâbî, II, 337; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV 438; Sîbeveyh, IV, 58; el-Esterâbâdî, 92; Necât Abdulazîm el-Kûfî, 46.

⁴⁰⁴ İbn Usfûr, II, 186; el-Esterâbâdî, 86-87.

harekeli harfin eklenmesinden daha evlâ olması sebebiyle daha uygundur. Zâid harfin ikinci harf olduğu da söylenmiştir. Sibeveyh'e göre ikisi de caizdir.⁴⁰⁵

Tef'îl kalıbı ta'rib ve naht için kullanılır, isimlerin ve harflerin fiilleştirilmesini sağlar. Sülâsî fiilleri oldurgan ve ettirgen yaparak çatısını değiştirir. Ayrıca Arapça'ya özgü anlamlarla fiilden fiil türetimi için kullanılır.⁴⁰⁶

Tef'îl kalıbının mezid fiiller içindeki kullanım oranı yüksektir. Bu kalıptan olan fiillerin eski metinlerdeki kullanım oranı, mezîd fiiller içinde %3 oranında iken yeni metinlerde belirgin bir artışla % 9'a yükselmiştir. Bu kalıptan olan fiillerde ta'diye anlamı yaklaşık %62 iken, teksîr anlamı yaklaşık %32'dir.⁴⁰⁷

Anlamları:

1- (الْكُزَّةُ): Tef'îl kalıbı genellikle teksîr için kullanılır.⁴⁰⁸ Sibeveyh, bu kalıbın *teksîre* has bir kalıp olduğunu söyler.⁴⁰⁹ İbn Kuteybe, teksîre, mübâlağayı da ilave eder.⁴¹⁰ İbn Yaîş, teksîr ve mübâlağayı açıklarken eylemin yavaş yavaş, belirli bir zamanı gerektirecek biçimde gerçekleştiğini belirtir.⁴¹¹ Teksîr anlamına birçok fiilde mübalağanın eşlik ettiği, bazı fiillerde eylemin zaman gerektirdiği görülür. Bazı müellifler, ta'diye anlamını teksîrden önce zikretmişlerdir.⁴¹² İf'âl kalıbının ta'diye anlamı, tef'îl kalıbının teksîr anlamı yaygındır.⁴¹³

Teksîr ifade eden müte'addî ve lâzım fiillerin geçişlilik durumu sülâsîsine göre değişmez. Fiil, tef'îl kalıbında geçişlilik kazanıyorsa teksîr değil ta'diye anlamı vardır. Teksîr anlamı daha çok جَوَّفَ، مَوَّتَ gibi sülâsî müte'addî fiillerde bazen ise جَوَّفَ، مَوَّتَ gibi lâzım fiillerde görülür. Lâzım fiillerde kesret anlamı, daha çok fiil ve fâilde görülürken, müte'addî fiillerde kesret daha çok mefûllerde görülür. Dolayısıyla teksîr şu üç noktada tezahür eder:⁴¹⁴

⁴⁰⁵ et-Taftâzânî, 39; Lütfî Azîze el-Emîn, 41.

⁴⁰⁶ Fuâd Hannâ Terzî, 234-293; Refâil Nahle el-Yesûî, 48-49; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 24; Abdu'l-Mucîd b. Muhammed b. Ali el-Ğaylî, 276.

⁴⁰⁷ Hannân İsmail 'Amâyire, "Me'âni'z-Ziyâdefî'l-Fi'li's-Sülâsiyy fi'l-Lügati'l-'Arabiyye",

⁴⁰⁸ İbn Fâris, 169; es-Seâlibî, 409; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûki fi't-Tasrif*, 70; el-Meydânî, 25; el-Esterâbâdî, 92; Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi fi Şerhi Cem'i'l-Cevâmi*, VI, 24-25; er-Racî Abduh, 33-34.

⁴⁰⁹ Sibeveyh, IV, 65.

⁴¹⁰ İbn Kuteybe, 460.

⁴¹¹ İbn Yaîş, 7.

⁴¹² İbn Usfûr, IV, 188-189.

⁴¹³ el-Esterâbâdî, 93.

⁴¹⁴ et-Taftâzânî, Mesûd b. Ömer Sadü'd-Dîn, *Şerhü Muhtasarü't-Tasrifî'il- İzzî fi Fenni's-Sarf*, 39

a- Fiilde: جَوَلْتُ, “Çok gezdim.” طَوَّفْتُ, “Çok tavaf ettim.”

b- Fâilde: مَوْتَتِ الْإِبِلُ, “Çok deve öldü.”

c- Mefûlde: غَلَقْتُ الْأَبْوَابَ, “Kapıları kapattım.”

Bu kalıbın en yaygın anlamı olan teksîr klasik kaynaklarda yukarıdaki şekilde izah edilmiştir. Ancak tef'îl kalıbındaki anlamın, sayısal bir çoklukla izah edilmesi yeterince açıklayıcı değildir. Teksîr aynı zamanda niteliksel bir artışı da ifade eder. Bu noktada teksirin fiillerde nasıl tezahür ettiği izaha muhtaçtır.

Teksîrin izahı bağlamında Suyûti, lafız anlam ilişkisinden bahsederken tefîl kalıbının, aynı'l- fiilindeki şedde marifetiyle ortaya çıkan lafızdaki kuvvetin anlamdaki kuvvete delalet ettiğini belirtir. Lafızdaki kuvvetin en iyi ortadaki harfle verileceğinden hareketle onun şeddelendiğini ifade eder ve tef'îl kalıbında güçlü bir anlamın varlığına işaret eder.⁴¹⁵ İbn Cinnî ise Arapların bir şeye gösterdikleri önemi belîğ bir şekilde ifade etmek istediklerinde tekrara başvurduklarını belirterek tef'îl kalıbındaki harf tekrarının da bu kabilden olduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁶

Teksîr anlamı kazanan fiillerin sülâsîlerine göre geçişlilik durumu aynı kalırken eylemin gerçekleşmesinde harcanan efor, eylemin tek seferde değil tekrarlı oluşu, eylemin bir süreç gerektirmesi ve eylemin şiddetinde sülâsiye göre artışlar gözlenir. Örneğin; ضَرَبَ de eylemin şiddeti, جَوَلَ de eylemin gerçekleşmesinde ihtiyaç duyulan zaman, كَسَرَ de eylemin sonucu, قَطَعَ de eylemin tekrar yapılışı eylemi yaparken tüketilen eforun fazlalığı ifade edilir.⁴¹⁷ Bize göre teksîr anlamı bazen fiilin çokluğunu belirtirken bazen sülâsiye nisbetle yeni bir eylem ortaya çıkarır. Örneğin; “قَطَعَ”, “kesti” anlamına gelirken “قَطَعَ” “parçaladı” fiili Türkçe’de yeni ve farklı bir eylemdir.

Kalıbın teksir anlamı kıyâsîdir. Sülâsî herhangi bir eylemin fazla yapıldığı ifade edilmek istendiğinde fiil tef'îl kalıbından kullanılır.⁴¹⁸

و غَلَقْتُ الْأَبْوَابَ.⁴¹⁹ - وَ فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا.⁴²⁰ - وَ إِذْ نَحْنُ نَأْكُمُ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكَ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ
أَبْنَاءَكُمْ وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ.⁴²¹

⁴¹⁵ Suyûti, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Lügati ve Envâ'ihâ*, I, 49-50

⁴¹⁶ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fıkhı'l-Lügati'l-'Arabiyyeti*, 169.

⁴¹⁷ W.Wright, 42.

⁴¹⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 213.

⁴¹⁹ Yusuf 23.

⁴²⁰ Kamer 12.

2- Sülâsîsi ile güçlü bir anlam ilişkisi içinde olmayan yeni bir anlam ortaya koyar. Örneğin; كلم 'nin sülâsîsi yaralamak anlamına gelirken كَلَّمَ konuşmak anlamına gelir⁴²².

Örnek:

وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا.⁴²³

3- Sülâsî kökünden anlam olarak bütünüyle bağımsız ancak sülâsîsi ile aynı köke sahip bir ismi fiilleştirir. Örnek:

جَابَ الْقَمِيصُ: قَوَّرَ- جَبَبَ: جَعَلَ لَهُ جَبِيًّا.

4- Örnek:⁴²⁴ Fiil, sülâsîsi ile zıt bir anlam taşır. (مُخَالِفٌ لِفَعْلٍ):

نَمَيْتُ الْحَدِيثَ : نَقَلْتُهُ عَلَى جِهَةِ الْإِصْلَاحِ وَ نَمَيْتُهُ : نَقَلْتُهُ عَلَى جِهَةِ الْإِفْسَادِ.

5- Örnek:⁴²⁵ Fiil, sülâsîsinde ifade edilen vasfı, gerçekte olsun ya da olmasın⁴²⁷ mefûlde olduğunu ifade eder.⁴²⁸ Bu fiillerin müte'addî olarak kullanıldığı görülür.⁴²⁹

فَسَقَّتُهُ: نَسَبْتُهُ إِلَى فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِكَ⁴³⁰، فَإِنَّهُمْ لَا يُكْذِبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بَيَّاتِ اللَّهُ يَجْحَدُونَ.⁴³¹ الْفِسْقُ – ظَلَمْتُهُ: نَسَبْتُهُ إِلَى الظُّلْمِ.

⁴³² İbn Abbastan rivayet edilen kıraatte bu anlamı verecek biçimde tef'îl kalıbından meçhul olarak okunmuştur.

İfal kalıbıyla tefîl kalıbı arasında fark olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla كَذَّبَ kişiyi yalanlamak, أَكْذَبَ ise kişinin söylediklerini yalan saymak anlamında izah edilmiştir.

6- Örnek:⁴³³ (اِخْتِصَارُ الْحِكَايَةِ): Tef'îl kalıbı cümleleri fiilleştirilmek(naht) için de kullanılır.

Örnek:

⁴²¹ Bakara 49.

⁴²² İbn Kuteybe, 460; el-Meydânî, 25; el-Esterâbâdî, 93; İbn Manzûr, XII, 524; Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevahiri'l-Kâmus*, XXXIII, 373.

⁴²³ Nisa 164.

⁴²⁴ İbn Kuteybe, 461; Bilgegil, 256.

⁴²⁵ Hâşim Tâhâ Şelâş, 74.

⁴²⁶ İbn Yaîş, 73; el-Hemlâvî, 79.

⁴²⁷ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, 551.

⁴²⁸ İbn Fâris, 169; es-Seâlibî, 409; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV 439; et-Taftâzânî, 39; el-Meydânî, 25; W.Wright, 31-32; er-Râcî Abduh, 33-34.

⁴²⁹ el-Esterâbâdî, 93.

⁴³⁰ Ali İmran 184.

⁴³¹ Enâm 33.

⁴³² Yusuf 12.

أَمَّنْ، أَقَفْتُ، سَبَّحَ، حَمَدَ، هَلَّلَ: إِذَا قَالَ آمِينَ، أَفْتُ، سُبْحَانَ اللَّهِ، أَلْحَمْدُ لِلَّهِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ.

7- (تَعْدِيَّةٌ): Sülâsî lâzım fiilleri oldurgan yapar.⁴³⁴ فَهَمُّهُ، عَرَفْتُهُ، خَرَجْتُ، فَهَمُّهُ. Fiil müte‘addî ise tef‘îl kalıbına dönüştüğünde iki meful alacak biçimde geçişli olur. فَهَمُّ زَيْدٍ. الدَّرْسُ فَهَمُّهُ الدَّرْسُ gibi. Bu kalıptan, if‘âl kalıbına hamledilerek üç meful alan birkaç fiil dışında üç meful alan fiil yoktur.⁴³⁶

İf‘âl ve tef‘îl kalıbına dönüşerek müte‘addî olan ve aynı anlama sahip fiiller arasında⁴³⁷ fark görülmüştür. İf‘âl kalıbındaki fiillerin sadece t‘adiye ifade ettiği tef‘îl kalıbındaki fiillerin ise genellikle tadiyeye ek olarak;

-Teksir ifade ettiği belirtilir. Teksîrin sadece kemmiyyette değil keyfiyyette de olacağı kabul edildiğinde⁴³⁸ وَكَأَلَوْ لَا نُرَّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً⁴³⁹ ayetinde Kur‘an’ın bütün olarak indirilmesinin istenmesi kesret olarak değerlendirilmiş olmalığı tefil kalıbı kullanılmıştır.⁴³⁹

-Ta‘diye anlamına, (فَسْرِيَّةٌ) zorlama anlamında eşlik ettiği görülür.⁴⁴⁰ Kanaatimizce zorlama, meful üzerindeki baskı olabildiği gibi fiilin daha fazla efor ve emekle yapılması anlamını da içerir. Dolayısıyla normal çıkarma için أُخْرِجَ emek efor gerektiren durumlar için خَرَجَ kullanılır diyebiliriz.

İf‘âl kalıbında ta‘diye anlamı tef‘îlden daha fazladır.⁴⁴¹ ‘Amâyire’nin çalışması if‘âl kalıbının ta‘diye anlamını %84, tef‘îl kalıbının ta‘diye anlamını % 62 olarak ölçmüştür.

8- (إِزَالَةٌ): Fiil, sülâsîsinde ifade edilen şeyin mefulden izale edildiği anlamını ifade eder.⁴⁴² İzâle anlamı if‘âl kalıbında da vardır.⁴⁴³

⁴³³ el-Hemlâvî, 79.

⁴³⁴ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 439; et-Taftâzânî, 38; el-Meydânî, 26; Suyûtî, *Hem ‘u’l-Hevâmi ‘fî Şerhi Cem ‘i’l-Cevâmi ‘*, 23; W.Wright, 31-32.

⁴³⁵ er-Racî Abduh, 34.

⁴³⁶ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb an Kütübi’l-E‘arib*, V, 691; el-Esterâbâdî, 93; Fuâd Hannâ Terzî, Fuâd Hannâ, 217.

⁴³⁷ İbn Kuteybe, 460; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal* 439; Suyûtî, 24-25; İbn Fâris, 169.

⁴³⁸ Furkan 32.

⁴³⁹ Necât Abdulazîm el-Kûfî, 51.

⁴⁴⁰ Turâbî, Abdurrezzak, “et-Teaddüd ve’t-Tekrar fî Ebniyeti ef‘âlî’l-‘Arabiyye”, *Mecelletü Ehbâs Lisaniyye*, XII (2001). 31-79.

⁴⁴¹ İbn Yaîş, 70.

⁴⁴² İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûkî fî’t-Tasrîf*, 71; İbn Usfûr, II, 189; et-Taftâzânî, 39; el-Meydânî, 25; Suyûtî, *Hem ‘u’l-Hevâmi ‘fî Şerhi Cem ‘i’l-Cevâmi ‘*, VI, 23; er-Racî Abduh, 33-34; W.Wright, 31-32;.

⁴⁴³ el-Hemlâvî, 78.

قَرَدْتُ الْبَعِيرَ: أَرَلْتُ قَرَادَهُ- جَلَدْتُهُ: أَرَلْتُ جِلْدَهُ⁴⁴⁴- مَرَضَ: أَرَالَ مَرَضَهُ - حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ⁴⁴⁵.

9- (اتَّخَذَ الْفِعْلُ مِنَ الْإِسْمِ): Fiil bir isimden türer. Fiilin türediği ismi, fâilin edindiğini ifade eder. Örnek:⁴⁴⁶

خَيَّمَ: ضَرَبُوا خِيَامًا- صَلَّبَ الرَّاهِبُ: اتَّخَذَ فِي بَيْعَتِهِ صَلِيبًا.⁴⁴⁷

10- (الْحُضُورُ): Fiil, türediği kelimenin ifade ettiği yerde bulunmayı ifade eder.

جَمَعَ: حَضَرَ الْجُمُعَةَ.⁴⁴⁸

11- (الْإِعْتِقَادُ): Fâil, fiilin türediği kelimenin ifade ettiği sıfata, mefûlün sahip olduğuna inandığını ifade eder.⁴⁴⁹ Fiillerin müte‘addî olarak kullanıldığı görülür?

وَحَدَّثَ اللَّهُ وَ قَدَسَتْهُ: اِعْتَقَدْتُ أَنَّهُ وَاحِدٌ وَ طَاهِرٌ مِنْ كُلِّ نَقْصٍ.

12- (التَّوَجُّهُ): Fiil, türetildiği isme yönelmeyi ifade eder.⁴⁵⁰ Örnek:

شَرَقَ وَ غَرَبَ إِذَا تَوَجَّهَ إِلَى الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ.

13- (الْمَشْيُ إِلَى الْمُسْتَقَى مِنْهُ الْفِعْلُ):⁴⁵¹ (الْمَشْيُ إِلَى الْمُسْتَقَى مِنْهُ الْفِعْلُ):⁴⁵² Fiil, mekan anlamı taşıyan bir isimden türeyerek fâilin o mekana gittiğini ifade eder. Örnek:

كَوَفَ: مَشَى إِلَى الْكُوفَةِ، قَوَرَ - غَوَرَ: مَشَى إِلَى الْغَوْرِ وَالْمَقَارَةِ.

14- (صَيَّرُورَةُ): Sayrûret anlamına gelir. Bunun birkaç çeşidi vardır:

a- (صَيَّرُورَةُ مَفْعُولِهِ أَصْلُهُ): Mefûlün, fiilinin türediği isme dönüştüğünü ifade eder.

عَجَزْتُهُ، صَيَّرْتُهُ عَاجِزًا.

b- (صَيَّرُورَةُ مَفْعُولِهِ ذَا أَصْلِهِ):⁴⁵³ (صَيَّرُورَةُ فَاعِلِهِ كَأَصْلِهِ):⁴⁵⁴ Fiil, fâilin, fiilin türediği kelimeye sahip olduğunu veya ona dönüştüğünü ifade eder. Fiillerin lâzım olarak kullanıldıkları görülür.⁴⁵⁵

قَوَسَ: صَارَ ذَا قَوْسٍ- وَرَقَ الشَّجَرُ: صَارَ ذَا وَرَقٍ- قَبَّحَ الْجُرْحُ صَارَ ذَا جُرْحٍ.

⁴⁴⁴ el-Esterâbâdî, 93.

⁴⁴⁵ Sebe 23..

⁴⁴⁶ Hâşim Tâhâ Şelâş, 76; W.Wright, 31-32.

⁴⁴⁷ Şuerâ 22.

⁴⁴⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 77

⁴⁴⁹ a.y.

⁴⁵⁰ Hâşim Tâhâ Şelâş, 77; W.Wright, 31-32; er-Racî Abduh, 33-34; el-Hemlâvî, 79.

⁴⁵¹ Hâşim Tâhâ Şelâş, s. 78.

⁴⁵² el-Esterâbâdî, 93.

⁴⁵³ el-Esterâbâdî, 93.

⁴⁵⁴ Hâşim Tâhâ Şelâş, 80.

⁴⁵⁵ er-Racî Abduh, 33-34; el-Hemlâvî, 79.

c- ⁴⁵⁶(صَيَّرُوهُ فَاعِلِهِ أَصْلُهُ الْمُشْتَقُّ مِنْهُ) Fâilin, fiilin türediği isme dönüştüğü ifade edilir.⁴⁵⁷

عَجَزَتِ الْمَرْأَةُ وَ تَنَبَّيْتُ: صَارَتْ عَجُوزًا وَ تَنَبَّيًّا. رَوَضَ الْمَكَانُ: صَارَ رَوْضًا.

d- (صَيَّرُوهُ شَيْءَ شَيْبَةٍ شَيْءٍ) Fâilin, fiilin türediği isme benzeyecek biçimde dönüştüğünü ifade eder.⁴⁵⁸

قَوْسٌ رَيْدٌ وَ حَجَرٌ طَيِّينٌ: صَارَ شَيْبَةُ الْقَوْسِ فِي الْإِنْجَاءِ وَ الْحَجَرِ فِي الْجُمُودِ.

e- ⁴⁵⁹(تَصَيَّرَ مَفْعُولُهُ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ)، ⁴⁶⁰(جَعَلَ مَفْعُولُهُ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ) Fiil, mefûl olarak kullanılan isimden türer. Mefûlun, kendine aslına dönüştüğünü ifade eder.

سُبْحَانَ الَّذِي ضَوَّاءَ الْأَضْوَاءِ وَ كَوَّفَ الْكُوفَةَ وَ بَصَّرَ الْبَصْرَةَ أَيَّ جَعَلَهَا أَضْوَاءً وَ كُوفَةً وَ بَصْرَةً.

15- (دُعَاءٌ لَهُ أَوْ عَلَيْهِ) Fiil, türediği fiilin anlamı doğrultusunda duâ veya bedduâ ifade eder. Fiillerin müte‘addî olarak kullanıldığı görülür.⁴⁶¹ Duâ anlamında tef‘îl kalıbının kullanımı daha fazla olsa da nadiren if‘âl kalıbı da kullanılır.⁴⁶²

بَرَّكَتُهُ : دَعَا لَهُ بِالْبُرْكَاتِ - سَقَّيْنُهُ وَرَعَيْنُهُ: قُلْتُ لَهُ سَقَاكَ اللَّهُ وَ رَعَاكَ اللَّهُ - جَدَّعْتُهُ وَ عَقَّرْتُهُ: قُلْتُ لَهُ جَدَّعَكَ اللَّهُ وَ عَقَّرَكَ اللَّهُ.⁴⁶³

16- (الْإِثْنَانُ فِي الْوَقْتِ الْمُشْتَقِّ مِنْهُ الْفِعْلُ) Fiil, türediği ismin belirttiği vakitte, fâilin geldiğini ifade eder: Örnek:

صَحَّيْنَاهُمْ بَنِي فَلَانٍ: أَتَيْنَاهُمْ ضَحًى- وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً عَذَابٌ مُسْتَقَرٌّ.⁴⁶⁴

17- Hurûfu'l-mebânîden ve meânîden bu kalıpta fiil türetilir. Hurûfu'l-mebânîden türetilen fiiller, türetildiği harfin yazıldığını ifade eder. Örnek:

أَلَّفَ الْأَلْفَ، نَبَّأَ النَّاءَ ، لَوَّمَ اللَّامَ.⁴⁶⁵

18- (أَغْنَى أَصْلَهُ لِعَدَمِ وَرُودِهِ) Sülâsî kökü kullanılmayan fiilin tef‘îl kalıbı kullanılabilir.⁴⁶⁶

⁴⁵⁶ el-Esterâbâdî, 93; Hâşim Tâhâ Şelâş, 79.

⁴⁵⁷ el-Meydânî, 26.

⁴⁵⁸ W.Wright, 31-32.

⁴⁵⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 77.

⁴⁶⁰ Hâşim Tâhâ Şelâş, 79.

⁴⁶¹ İbn Kuteybe, 462; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mufasssal, IV, 439; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf, 72; el-Esterâbâdî, 93.

⁴⁶² İbn Kuteybe, 461.

⁴⁶³ Sîbeveyh, IV, 58.

⁴⁶⁴ Kamer 38.

⁴⁶⁵ Refâil Nahle el-Yesûî, 75.

عَيَّرَ: إِذَا عَابَهُ- عَجَزَتِ الْمَرْأَةُ إِذَا بَلَغَتْ السِّنَّ الْعَالِيَةَ.

19- (بِمَعْنَى تَفَعَّلَ): Bu kalıpta تَفَعَّلَ kalıbıyla aynı anlamda kullanılan fiiller vardır.

وَلَّى: تَوَلَّى- فَكَّرَ: تَفَكَّرَ.⁴⁶⁷ - وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ: مَسَّكَ بِالشَّيْءِ وَتَمَسَّكَ بِمَعْنَى وَاجَدُ.

20- Fiil, 1-10 arası bir sayıdan türeyerek eylemin fiilin türediği sayı kadar yapıldığını ifade eder.⁴⁶⁸ Örnek:

سَبَّعَ أَقَامَ عِنْدَهَا سَبْعًا، ثَلَاثَ أَقَامَ عِنْدَهَا ثَلَاثًا.

21- Üç harfli mu‘arreb bir kelimeden müte‘addî bir fiil bu kalıpta yapılır.⁴⁶⁹

22- Tef‘îl babının mutâva‘atının tefâ‘ulden olması kıyâsîdir. Ancak bu kalıptaki teksîr anlamı taşıyan müte‘addî fiillerin mutâva‘atı genellikle sülâsî kalıpla olur.⁴⁷⁰

فَرَّحْتُهُ، فَفَّرَحَ.

2.1.2.3. Müfâ‘ale (مُفَاعَلَةٌ) Kalıbı

Sülâsî mücerred fiilin fâu’l-fiilinden sonra elif eklenerek (infix) yapılan fiil kalıbıdır.⁴⁷¹ ‘Amâyire’nin çalışmasında müfâ‘ale kalıbı if‘âl ve ifti‘âl kalıbından sonra en sık kullanılan fiil kalıbı olup öne çıkan anlamı müşareketdir. İkinci sırada müvâlât anlamı gelir. Hala en yüksek orana sahip olan müşareket anlamının kullanımında belirgin bir gerileme, müvâlât anlamında ise belirgin bir artış söz konusudur.⁴⁷²

Bu kalıbın, isimleri fiilleştirdiği, onları müte‘addî ve işteş yaparak çatılarını değiştirdiği ve fiillere, Arapça’ya özgü anlamlar kazandırdığı görülür. Bu kalıp harf ve sesleri fiilleştirmez, ta‘rîb ve naht için kullanılmaz.

⁴⁶⁶ el-Hemlâvî, 79.

⁴⁶⁷ a.y.

⁴⁶⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 214.

⁴⁶⁹ Muhammed Şevkî Emîn, *Mecmû‘atü’l-Karârâtü’l- ‘İlmiyye fî Hamsîne ‘Âmen*, 36-37.

⁴⁷⁰ Muhammed Şevkî Emîn, 119; Hâşim Tâhâ Şelâş, 217.

⁴⁷¹ Taftazânî, 39; Lütfî Azîze el-Emîn, 41.

⁴⁷² Hannân İsmail ‘Amâyire, “Me‘âni’z-Ziyâde fil-Fi’li’s-Sülâsiyy fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye”,

Anlamları:

1- (المُشَارَكَةُ):⁴⁷³ Kalıbın öne çıkan anlamıdır. Müşâreket, iki veya daha fazla kişi tarafından karşılıklı, birlikte yapılan eylemler için kullanılan bir terimdir.⁴⁷⁴ Bu tür fiillerin mefûlü, anlamı itibariyle değil î‘rabı itibariyledir. Diğer bir ifade ile “ضَارِبَ زَيْدٍ” cümlesindeki fiilin fâili, sarîh fâil, mefûlü ise sarîh mefuldür. Aynı cümlede fâil zımnen mefûl, mefûl ise zımnen fâil olur.⁴⁷⁵ “Tercihe bağlı olarak ikisi de fâil veya mefûl yapılabilir”⁴⁷⁶ dense de vâkıya bağlı olarak demek daha uygundur kanaatindeyiz. Zîra “صَافِحَ زَيْدٍ عَمْرًا” cümlesinde musâfahayı başlatan, isteyen ve etken olan sarîh fâildir.

Müşâreket ifade eden fiillerde görünürde müşâreket anlamı vardır. Ancak örtülü olarak talep, tekrar, eyleme devam etme ve galip gelmek için çaba sarfetme anlamları da mevcuttur. Bu fiiller eylemin sonucuna dâir bir bilgi vermezler. Örneğin سَابَقْتُهُ ifadesinde fâil ve mefûlün birbirlerini geçmek istedikleri, bunun için uğraştıkları, eylemi devam ettirdikleri anlamları örtülü olarak vardır. Ancak fiilde sonuca dâir bir anlam yoktur. Bazı örneklerde ise eylem aktif bir biçimde tek taraftan olabilir. خَادَعْتُهُ ve مَآكَرْتُهُ gibi fiillerde fâil daha aktif bir durumdadır. Ancak fiil sonuç ifade etmez. Sonucu ifade etmek için خَادَعْتُهُ فَلَمْ يَنْخَدِعْ denebilir. Bu tür fiiller bazı müellifler tarafından müşareket değil if‘âl veya tef‘îl anlamında kabul edilmiştir.⁴⁷⁷ Bu tür fiillerde tam bir işteşlik olmasa da mefûl tarafından bir reaksiyon vardır. Fâil aldatmaya çalışmış mefûlün ise aldatılmamak için uğraşmıştır.

Müşareket fiillerinde eylemin devam etmesi ve tekrarlanması tef‘îl kalıbındaki teksîri çağrıştırır. Örneğin; قَاتَلَهُ fiilinde eylemin birden çok tarafının olduğu diğer taraftan eylemin bir süre devam ettiği görülür.⁴⁷⁸ Bunun tef‘îlden farkı eylemin ikiden fazla tarafının olmasıdır.

⁴⁷³ İbn Kuteybe, 465; İbn Fâris, 169; es-Seâlibî, 410; İbn Usfûr, el-Mümti‘u fis’-Sarf, I,188; el-Meydânî, 25; Suyûtî, *Hemu’l-Hevâmi‘ fi Şerhi Cem’i’l-Cevâmi‘*, 24; es-Seâlibî, 410; Hâşim Tâhâ Şelâş, 82; Bilgegil, 257.

⁴⁷⁴ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûkî fi’t-Tasrîf*, 73; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 431; Taftazânî, 40; el-Hemlâvî, 78; Abduhu er-Racîhi, 35;.

⁴⁷⁵ el-Esterâbâdî, 96; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûkî fi’t-Tasrîf*, 73; el-Hemlâvî, 78.

⁴⁷⁶ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûkî fi’t-Tasrîf*, 73; el-Hemlâvî, 78.

⁴⁷⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 83.

⁴⁷⁸ Hannân İsmail ‘Amâyire, “Me‘âni’z-Ziyâde fi’l-Fi‘li’s-Sülâsî fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye”, 304-305.

Sülâsî fiil lâzım ise bu kalıba aktarıldığında müte‘addî olur.⁴⁷⁹ جَلَسَ ، جَلَسَ gibi. Ayrıca sülâsî fiil harf-i cerle kullanılan lâzım bir fiil ise bu baba aktarıldığında harfi cersiz müşâreket ifade eder. كَتَبَ إِلَى الْمَلِكِ gibi.⁴⁸⁰

Eğer fiil 5. baktan olan vasıf ifade eden bir fiil ise müfâ‘ale kalıbına dönüştürüldüğünde fiil, sülâsîindeki vasfı yansıtan bir tavrıla fâilin mefûle davrandığını ifade eder. Bu fiiller işteş değil müte‘addî olur.⁴⁸¹ حَاسَنَهُ ، حَاسَنَهُ ، لَا يَنَّهُ gibi.

(ضَرَبَ) gibi sülâsîsi mevcut olan fiil bu kalıba dönüştürüldüğünde müşâreket anlamı kazanır. عَاقَبَ gibi sülâsîsi olmayan fiiller müşâreket anlamı kazanmazlar.⁴⁸²

2- (بِمَعْنَى فَعَلَ) : Bu kalıptan olan bazı fiiller sülâsî kökü ile aynı anlamda kullanılır.⁴⁸³ Örnek:

فَاتَلَهُمُ اللَّهُ- سَفَرَ: خَرَجَ إِلَى السَّفَرِ ، سَافَرَ الرَّجُلُ- نَاولُهُ الشَّيْءَ: نَلَّاهُ إِيَّاهُ .⁴⁸⁴

3- (بِمَعْنَى فَعَّلَ لِلتَّكْثِيرِ وَالْمُبَالَغَةِ)⁴⁸⁵: Fiil, tef‘îl kalıbındaki anlamıyla kullanılır.⁴⁸⁶ Taftazânî bunu teksîr olarak ifade eder.⁴⁸⁷ Müvâlât anlamına yakındır. Birşeyin sürekli olması çok olması anlamında değerlendirilmiştir.⁴⁸⁸ Örnek:

صَاعَفَ الشَّيْءَ : ضَعَّفَ- نَاعَمَهُ: نَعَمَهُ: كَثَّرَ نِعَمَهُ.

4- (تَعْدِيَّةً)⁴⁸⁹: Bazı sülâsî lâzım fiiller müfâ‘ale kalıbıyla müte‘addî olur. مَشَيْتُ، مَاشَيْتُهُ gibi. Müşâreket anlamı kazanmaması şartıyla bazı sülâsî fiiller, iki mefûl alacak biçimde geçişli olur. عَاطَيْتُ زَيْدًا الْكَأْسَ gibi.⁴⁹⁰ Müfâ‘ale kalıbıyla müte‘addî olan fiil ile if‘âl, istif‘âl ve tef‘îl kalıplarıyla müte‘addî olan fiiller arasındaki fark müfâ‘ale kalıbında müte‘addîye işteşlik anlamının eşlik etmesidir.⁴⁹¹

⁴⁷⁹ Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 54.

⁴⁸⁰ W.Wright, 56.

⁴⁸¹ W.Wright, 33.

⁴⁸² el-Müberred, Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *el-Muktadab*, Vizaretü’l-Evkâf, 211.

⁴⁸³ Sîbeveyh, IV, 439; İbn Kuteybe, 465; İbn Fâris, 169; es-Seâlibî, 410; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 431; Suyûtî, *Hemu’l-Hevâmi’ fi Şerhi Cemi’l-Cevâmi’*, VI, 24; el-Hemlâvî, 78; er-Racî Abduh, 34;.

⁴⁸⁴ Tevbe 30.

⁴⁸⁵ es-Seâlibî, 410; Hadîce el- Hadîsi, 391; Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 54.

⁴⁸⁶ Sîbeveyh, IV, 439; İbn Kuteybe, 465; İbn Fâris, 169; es-Seâlibî, 410; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 431.

⁴⁸⁷ Taftazânî, 40.

⁴⁸⁸ Hannân İsmail ‘Amâyire, “Me‘âni’z-Ziyâde fi’l-Fi’li’s-Sülâsî fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye”, 305.

⁴⁸⁹ el-Meydânî, 25; el-Hemlâvî, 78.

⁴⁹⁰ el-Hemlâvî, 78; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülûki fi’t-Tasrîf*, 73; Cemâl Abdulazîz Ahmed 89.

⁴⁹¹ Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 53.

Sülâsî fiil lâzım ise müte‘addîye dönüşebilir. Örnek; كَرُمْتُ عَلَيَّ. Sülâsî fiil, bu kalıba aktarılmadan önce, fâil ile mefûlü aynı cinsten ise fiil kalıba aktarıldığında müşâreket ifade eder. ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا, ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا gibi. Sülâsî fiil müte‘addî olup mefûlü fâil olmaya elverişli değilse fâil olmaya elverişli bir meful daha alarak iki mefûle dönüşür. Örnek: جَذَبْتُ النَّوْبَ، جَذَبْتُ عَلَيَّ ثَوْبَهُ. Fiil müte‘addî olup mefûlü fâil olmaya elverişli ise dönüşüğünde tek mefûlle yetinir. شَتَمْتُ خَالِدًا، شَتَمْتُ خَالِدًا.⁴⁹²

4- Bu kalıpla tek kişi tarafından yapılan eylemler de ifade edilir.⁴⁹³ Bu fiillerin sülâsî kökleri fiil olarak kullanılmamaktadır. Sülâsî kökleri kullanılanlar genellikle müşâreket ifade ederler.⁴⁹⁴ Örnek:

سَافَرْتُ، نَاولْتُ، دَافَعْتُ عَنْ أَرْضِهِ، سَافَرَ زَيْدٌ، عَافَاهُ اللهُ، عَاقَبْتُ اللَّصَّ.

5- (إِثْنَانُ الْفَاعِلِ إِلَى مَكَانٍ أَصْلِهِ) ⁴⁹⁵: Fiilin türediği kelimenin ifade ettiği yere, fâilin geldiğini ifade eder. Örnek:

يَأْمَنُ: أَتَى إِلَى الْيَمَنِ- شَانَمَ: أَتَى إِلَى الشَّامِ.

6- (إِثْنَانُ الْفَاعِلِ إِلَى زَمَنِ أَصْلِهِ) ⁴⁹⁶: Fiil, türediği ismin ifade ettiği vakitte fâilin geldiğini ifade eder.⁴⁹⁷ Örnek:

ضَاحِيَّتُهُ: أَتَيْتُهُ بُكَرَةً وَ صَحْوَةً.

7- Fiil zaman anlamı taşıyan bir isimden türer. Fâilin o ismin ifade ettiği süre kadar mefûlle görüşüğünü ifade eder. Bu anlam modern sözlüklerde bulunan yeni bir anlamdır ve ⁴⁹⁸kıyâsîdir.⁴⁹⁹ Örnek:

سَاعَ: عَامَلُهُ بِالسَّاعَةِ- شَاهَرَ: عَامَلُهُ لِمُدَّةِ أَشْهُرٍ.

8- (الْمُوَالَاةُ، الْمُتَابَعَةُ) ⁵⁰⁰: Fiile devamlılık, süreklilik ve tekrar anlamı katar.⁵⁰¹ Örnek:

طَلَبْتُ بِدِينِي: طَلَبْتُ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ- طَارَدْتُ الصَّيِّدَ- رَاقَبْتُ النَّجْمَ- ضَايَعْتُ الرَّجُلَ- وَالَيْتُ الصَّوْمَ- تَابَعْتُ الدَّرْسَ.

⁴⁹² Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 75; Necât Abdulazim el-Kûfî, s. 54.

⁴⁹³ İbn Kuteybe, 465; İbn Usfûr, II, 188; el-Meydânî, 25; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûki fi't-Tasrîf*, 73; Hâşim Tâhâ Şelâş, 84; el-Hemlâvî, 78.

⁴⁹⁴ el-Müberred, 211.

⁴⁹⁵ Hâşim Tâhâ Şelâş, 84.

⁴⁹⁶ a.y.

⁴⁹⁷ a.y.

⁴⁹⁸ Muhammed Ukmedan, “Tetavvuru'l-Ebniyeti's-Sarfiyye ve Devruhâ fi'l-Lügati'l-'Arabiyye”.

⁴⁹⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 215.

⁵⁰⁰ el-Hemlâvî, 78; er-Racî Abduh, 35.

⁵⁰¹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 85.

9- (يَمَعْنَى أَفْعَلْ):⁵⁰² Fiil if'âl kalıbındaki anlamıyla kullanılır. Örnek:

عَافَاكَ اللَّهُ: أَغْفَاكَ- بَاعَدْتُ: أَبْعَدْتُ- غَالَيْتُ رَحْلِي عَلَى النَّاقَةِ: أَغْلَيْتُ.

10- (يَمَعْنَى تَفَاعُلْ):⁵⁰³ Bu kalıptaki bazı fiiller تَفَاعُلْ kalıbıyla aynıdır.

سَارَعَ: تَسَارَعَ- عَاقَبَ: تَعَاقَبَ- جَاوَزَ: تَجَاوَزَ.

2.1.2.4. İnfi'âl (إِنْفِعَال) Kalıbı

Başına elif ve nun eklenerek (confix) yapılan fiil kalıbıdır.⁵⁰⁴Bu kalıp sadece fiilden fiil türetmek için kullanılmakta ve fiillerin çatısını değiştirmektedir. Ta'rîb, naht ve ilhâk için isimden, harften, cümleden ve sesden fiil türetmek için kullanılmaz.

İnfi'âl kalıbı, mutâva'ata has bir fiil kalıbı olup bu kalıptan olan bütün fiiller lâzımdır.⁵⁰⁵ İnfi'âl kalıbının, mevcut birkaç örnekten hareketle sülâsî lâzım fiillerden de yapıldığını söyleyenler olsa da⁵⁰⁶ ekseriyetle bir meful alan⁵⁰⁷ sülâsî müte'addî fiillerden yapılıdır.⁵⁰⁸ Ancak bu kalıp az sayıda if'âl ve tef'îl kalıbındaki müte'addî fiillerin mutâva'atını da yapar.

Bir fiilin mutâva'atının infî'âl kalıbından yapılabilmesi için üç şart ileri sürülmüştür:

1- Fiil hissî olmalı, فُهِمَ ve عَلِمَ gibi soyut anlama sahip fiillerden olmamalıdır.⁵⁰⁹ Hissî olması, duyularla algılanabilir, uzuvlarla yapılan⁵¹⁰ eylemleri ifade eder⁵¹¹. Bu sebeple عَلِمْتُهُ فَاَنْعَلَمَ- جَهَلْتُهُ فَاَنْجَهَلَ- سَمِعْتُهُ فَاَنْسَمَعَ denmez. Bu fiillerin mutâva'atı تَفَعَّل kalıbıyla yapılıdır.⁵¹² Bu kural sebebiyle انْعَمَ، انْصَاعَ، انْشَغَلَ gibi fiillerin bu kalıptan kullanımı zayıf

⁵⁰² Sîbeveyh, IV, 439; el-Meydânî, 25; Taftazânî, 40; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 43; Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, 34.

⁵⁰³ el-Meydânî, 25.

⁵⁰⁴ Hadîce el- Hadîsi, 395, Lütfî Azîze el-Emîn, 41.

⁵⁰⁵ Fahrüddîn el-Cârberdî, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî 'İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-Hatt*, 243; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "el-Mutâva'atu Ma'nâhâ ve Evzânühâ", 519.

⁵⁰⁶ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *İrîşâfî'd-Darb min Lisâni'l-'Arab*, 175

⁵⁰⁷ el-Ensârî, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî 'İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-Hatt*, 243.

⁵⁰⁸ el-Carberdî, 243.

⁵⁰⁹ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "el-Mutâva'atu Ma'nâhâ ve Evzânühâ", 520; el-Carberdi, 244.

⁵¹⁰ Nukre Kâr, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî 'İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-Hatt*, 244; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "el-Mutâva'atu Ma'nâhâ ve Evzânühâ", 521.

⁵¹¹ İbn Cemâa, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî 'İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-Hatt*, 244; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "Zâhiretü'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabiyy", 513-531.

⁵¹² el-Ensârî, 244.

görülmüş veya doğru kabul edilmemiştir.⁵¹³ فَاَنْقَالَ فُلْتُهُ fiilinin kullanımı, eylemin dilin ve dudakların hareketi ile yapılması, ses unsurunun da bulunması sebebiyle eylem müşahade edilebildiği için hissî kabul edilmiş ve kurala uygun görülmüştür.⁵¹⁴ Bu kurallara uygun her fiilin bu kalıptan mutâva‘atının yapılabileceğini varsaymak yanlıştır. Zira, اِنْقَرَبَ، اِنْقَرَأَ، اِنْكَتَبَ fiilleri kurallara uygun olmakla birlikte kullanımları yoktur. Bu kuralın varlığının yanında nihaî ölçütün Arab’ın dil zevki olduğu belirtilir.⁵¹⁵ Şartları taşıyan bazı sülâsî fiillerin mutâva‘atı infî‘âl kalıbından değil sülâsî bir fiille olur. اِنْخَضَ فَبَرَكَ ، اِنْخَضَ فَذَهَبَ gibi.⁵¹⁶ İnfi‘âl kalıbındaki bazı fiillerin sülâsîsi ile aynı anlamda olduğu da vakidir.⁵¹⁷ اِنْطَفَأَتْ النَّارُ طِفْتُ النَّارِ gibi. İnfi‘âl kalıbındaki bazı fiiller ise mutâva‘at ifade etmezler. اِنْكَسَرَتِ الشُّجُومُ، اِنْطَلَقَ، اِنْكَمَشَ، اِنْجَرَدَ.⁵¹⁸

2- Bazılarına göre fiil, sülâsî müte‘addî olmalıdır. Ancak yukarıda açıklandığı üzere bunun istisnaları çoktur.⁵¹⁹

3- Sülâsîsi اِنْمَحَى harflerinden biriyle başlamamalıdır.⁵²⁰ Ancak bu harflerden اِنْمَحَى gibi mimle başlayan bir çok fiil mevcut olmakla birlikte bunlar istisna sınırlarını aşacak düzeyde görülmemiştir.⁵²¹

Yukarıdaki şartların istisnalarının çokluğuna rağmen Mısır Dil Kurumu; hissî olan ve اِنْمَحَى harfleriyle başlamayan sülâsî müte‘addî fiillerin mutâva‘atının infî‘âl kalıbından kıyâsî olduğuna karar vermiştir.⁵²²

İnfi‘âl kalıbından türetilen mutâva‘at fiillerine mecaz yoluyla yeni anlamlar yüklenebilmiş, bu açıdan mutâva‘at ikiye ayrılmıştır. اِنْصَرَفَ اِنْصَرَفَتْ gibi fiillerde mutâva‘atın hakîkî، اِنْقَطَعَ اِنْقَطَعَتْ gibi fiillerde ise mecazî olduğu belirtilmiştir.⁵²³

⁵¹³ el-Ensârî, 243; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 440.

⁵¹⁴ İbn Cemâa, 243; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 440.

⁵¹⁵ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânüha*”, 523.

⁵¹⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 441.

⁵¹⁷ Ebû Hayyân, 175.

⁵¹⁸ İbn Cemaa, 243.

⁵¹⁹ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*Zâhîretü'l-İlhâk fi's-Sarfi'l-'Arabiyyi*”, 513-531; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânüha*”, 521. Bazı şaz kıraatlerde sülâsî lazım fiillerden de infî‘âl kalıbına ait fiiller rivayet edilmiştir. (مُنْخَضًا أَوْ مُنْخَضًا أَوْ مُغَارَاتٍ أَوْ مُلْجًا أَوْ يَجُونُ مُلْجًا) (9/57) ayetinde مُنْخَضًا kelimesi lâzım olup infî‘âl kalıbından gelmiştir. Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânüha*”, 521.

⁵²⁰ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*Zâhîretü'l-İlhâk fi's-Sarfi'l-'Arabiyyi*”, 513-53; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânüha*”, 521.

⁵²¹ Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, “*el-Mutâva‘atu Ma‘nâhâ ve Evzânüha*”, 523.

⁵²² Muhammed Şevkî Emîn, 118; Hadîce el- Hadîsi, 345.

⁵²³ Ebû Hayyân, 175.

2.1.2.5. İfti‘âl (اِفْتَعَالٌ) Kalıbı

Sülâsî fiilin başına “*elif*” ve ilk harfinden sonra “*te*” harfleri (confix) eklenerek elde edilen fiil kalıbıdır.⁵³⁰ İfti‘âl kalıbının kullanılma oranı, ‘Amâyire’nin çalışmasına göre sülâsî mezîd fiiller içinde %17 ile ikinci sıradadır.

Radî, kalıbın genellikle mutâva‘at için kullanıldığını,⁵³¹ İbn Yaîş ise ittihâz için olduğunu belirtse de⁵³² kaynakların ekseriyetinde kalıbın öne çıkan anlamları mübâlağa, talep ve içtihatıdır. ‘Amâyire’nin çalışmasında kalıbın anlamları, %48 ile mübâlağa, %23 ile talep ve ictihâd, % 10 ittihâz, %8 ile ızhar, %7 ile müşâreket ve diğerleri olarak görülüyor.⁵³³ el-Ceradat, mübâlağa ve içtihat anlamlarının bu kalıptan olan bütün fiillerde örtülü olarak var olduğunu, bu iki anlamdan hiçbir fiilin hâli olmadığını belirtir.⁵³⁴ Mezîd kalıplardaki *te* harfinin genellikle mutâva‘at anlamını üstlendiği nun harfinin ise bütünüyle mutâva‘at anlamına geldiği görülür.⁵³⁵ İfti‘âl kalıbındaki “*zâid te*” harfi, eylem için sarfedilecek aşırı çabanın bir sembolü olarak da değerlendirilmiştir.⁵³⁶

Aşağıdaki maddeler incelendiğinde ifti‘âl kalıbının naht, ta‘rîb için harf, ses ve cümlelerin fiilleştirilmesinde kullanılmadığı görülür. Kalıbın fiil ve isimden fiil türettiği, fiilin çatısını değiştirdiği ayrıca Arapça’ya özgü anlamlar kazandırarak fiil türetimi yaptığı görülür.

Anlamları:

1- (اِتَّخَذَ):⁵³⁷ Fâilin, fiilin türediği ismi edinmesini, o isme sahip olmasını ifade eder. Bu, kalıbın kıyâsî anlamlarındandır.⁵³⁸ Örnek:

اعْتَبَدَهُ: اِتَّخَذَهُ عَبْدًا- اِعْتَشَّ الطَّائِرُ: اِتَّخَذَ عَشًّا- اِخْتَنَمَ رَيْدٌ وَاخْتَنَمَ: اِتَّخَذَ خَاتَمًا وَ خَادِمًا.

⁵³⁰ Hadîce el- Hadîsi, 397; Lütfî Azîze el-Emin, 41.

⁵³¹ el-Esterâbâdî, 108.

⁵³² İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 441 .

⁵³³ Hannân İsmail ‘Amâyire, “Meânî’z-Ziyâde fî’l-Fi’li’s-Sülâsiyy fî’l-Lügati’l-‘Arabiyye”, 316.

⁵³⁴ Half ‘Âyid el-Cerâdât, “*et-Terâdüfû’ d-Delâliyy Beyne Sığatey ifte‘ale ve tefa‘ale*”, 115-116

⁵³⁵ İmâd Yûnus Lâfi, “Vakfet inde Me‘âni Evzânî’l-Ef‘âlî’l-Mezîde”, 9.

⁵³⁶ et-Tâi el Ceyyânî, 455.

⁵³⁷ Sîbeveyh, 74; İbn Kuteybe, 469; İbn Fâris, 170; İbn Sîde, XIV, 183; İbn Usfûr, I, 193; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 441; el-Esterâbâdî, 108; Suyûtî, *Hemu’l-Hevâmi’ fî Şerhi Cemi’l-Cevâmi’*, VI, 26; er-Râcîhi Abduh, 42; el-Hemlâvî, 80.

⁵³⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 216.

Radî, bu anlama sahip fiillerin türediği ismin, masdar olmaması gerektiğini belirtir.⁵³⁹ Bu ifadeden, kalıbın bu anlamdaki fiillerinin, masdar olmayan isimlerden türediği sonucu çıkarılabilir. Bu tür fiiller, müte‘addî olarak kullanılır.

2- (الْمُطَاوَعَةُ): Çoğunlukla sülâsî müte‘addî fiillerin mutâva‘atı bu kalıpta olur.⁵⁴⁰ Çok az sayıda fiilin mutâva‘atı hem ifti‘âl hem infî‘âl kalıbıyla yapılır.⁵⁴¹ Örnek:

شَوَى - اِسْتَوَى: اِسْتَوَى - عَمَّ، اِعْتَمَّ: اِنْعَمَّ - مَحَى - اِمْتَحَى: اِنْمَحَى.

İfti‘âl kalıbında olan mutâva‘at fiilleri infî‘âl kalıbına nisbetle azdır. Infî‘âl kalıbının mutâva‘at şartlarını taşımayan fiillerin mutâva‘atı bu kalıptan yapılır.⁵⁴² Özellikle fâu‘l-fiili; وَلَمَر harfleriyle başlayan ve hissî olmayan fiillerin mutâva‘atı infî‘âl kalıbı yerine ifti‘âl kalıbıyla yapılır. اِنْتَقَى، اِتَّصَلَ، اِتَّصَلَ، اِرْتَمَى، اِرْتَمَى، اِنْتَمَى، اِنْتَمَى gibi. İfti‘âl kalıbındaki mutâva‘at fiillerinin hissî olma şartı yoktur. Infî‘âl kalıbı mutâva‘ata hasredilmiş bir kalıp olup kalıbın nun harfî bu işlevin bir sembolü olarak görülüp idğamı tecviz edilmemiştir. İfti‘âl kalıbı bir çok anlam için kullanıldığından kalıptaki te harfinin idğamı mümkün görülmüştür.⁵⁴³ Mısır Dil Kurumu’na göre sülâsî müte‘addî fiillerden وَلَمَر harfleriyle başlamayanların bu kalıptan mutâva‘atı kıyâsîdir.⁵⁴⁴ İfti‘âl kalıbı şu fiillerin mutâva‘atını yapar:

a- Sülâsî fiiller: Bu kalıp çoğunlukla sülâsî fiillerin mutâva‘atını yapar.⁵⁴⁵ Örnek:

جَمَعَ، اِجْتَمَعَ.

b- İf‘âl kalıbı: Örnek:

اَسْعَلْنُهُ، اِسْعَلَ - اَنْهَيْتُهُ، فَاَنْهَيْتُهُ - اَوْقَدْتُهُ فَاَتَقَدَّتْ.⁵⁴⁶

c- Tef‘îl kalıbı:⁵⁴⁷ Örnek:

قَرَّبْنُهُ، اِقْتَرَبَ.

⁵³⁹ el-Esterâbâdî, 108; et-Tâî el Ceyyânî, III, 455.

⁵⁴⁰ el-Hemlâvî, 80.

⁵⁴¹ İbn Yaiş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, IV, 441.

⁵⁴² el-Esterâbâdî, 108.

⁵⁴³ a.y.

⁵⁴⁴ Hadîce el- Hadîsi, 397.

⁵⁴⁵ el-Hemlâvî, 80; Necât Abdulazîm el-Kûfî, 58.

⁵⁴⁶ et-Tâî el Ceyyânî, III, s. 455; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 26; el-Hemlâvî, 80; Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 58.

⁵⁴⁷ Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 58; el-Hemlâvî, 80.

Şerhü't-Teshîl'de (وَالَّذِي فَعَلَ الْفَاعِلُ بِنَفْسِهِ) “fâilin kendi kendine yaptığı şey” ifadesiyle bir anlam daha verilmiş, bu anlam için “إِزْتَعَشَ، إِكْتَمَلَ، إِسْتَاكَ، إِخْتَنَنَ، إِكْتَحَلَ، إِمْتَشَطَ،” fiilleri örnek olarak zikredilmiştir. Kanaatimizce bu, müstakîl bir anlam olmayıp fiilin mutâva‘atı sonucu ortaya çıkan anlamdır.⁵⁴⁸ Aslında Şerhü't-Teshîl'de, bu ifadeyle, Türkçe'deki dönüşlülük kavramının tarifi yapılmaktadır.⁵⁴⁹

3- (الْمُبَالَعَةُ فِي الْمَعْنَى وَ الْإِجْتِهَادُ وَالطَّلُبُ وَالْإِضْطِرَابُ)⁵⁵⁰: Kaynaklarda bu anlam için parantez içindeki terimler kullanılır. Bu ifadeler fâilin, sülâsîsindeki eylemi yapmak istediğini, o eylem için çok çaba sarfettiğini ve bunun için çırpındığını ifade eder. Bazı kaynaklarda bu mana için تَصَرَّفٌ ve تَسَبُّبٌ terimleri de geçer.⁵⁵¹ تَصَرَّفٌ, aşırı gayret göstermek çabalamak,⁵⁵² تَسَبُّبٌ ise eylemi yapmak için yollar, çareler aramak anlamına gelir. Sibeveyh, buradaki çabayı اِضْطِرَابٍ بِمَنْزِلَةِ اِضْطِرَابٍ ifadesiyle açıklar. Kanaatimizce bu ifadeyle eylemi gerçekleştirmek için fâilin adeta çırpındığını ifade eder.⁵⁵³ Bu bağlamda كَسِبَ ve عَمِلَ fiilleri normal çalışma için kullanılırken fiillerin ifti‘âl kalıpları olan اِكْتَسَبَ ve اِعْتَمَلَ fiilleri (بَالِغٌ وَ اِضْطَرَبَ فِي الْكُسْبِ وَالْعَمَلِ) meşakkatle kazanmak ve çalışmak anlamın gelir.⁵⁵⁴ Örnek:

أَخَذَ عَزِيزٌ مُقْتَدِرٌ⁵⁵⁵ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اِكْتَسَبَتْ.⁵⁵⁶

4- (الْمُشَارَكَةُ، بِمَعْنَى تَفَاعُلٍ)⁵⁵⁷: Kalıbın bazı fiilleri tefâ‘ul kalıbı gibi müşâreket anlamında kullanılır. Örnek:

اِضْطَرَبُوا: تَضَارَبُوا- اِفْتَتَلُوا: تَفَاعَلُوا- اِجْتَوَرُوا: تَجَاوَرُوا- اِخْتَصَمَ زَيْدٌ وَ عَمْرٌ: تَخَاصَمُوا- اِغْتَوَلُوا: تَعَاوَلُوا.

İfti‘âl kalıbından olan ecvef fiillerin i‘lâli, müşâreket anlamı sebebiyle gerçekleşmez denmektedir.⁵⁵⁸ Kalıbın müşâreket fiillerinin fâilleri vav, be harf-i ceri ve

⁵⁴⁸ et-Tâi el Ceyyâni, III, 455.

⁵⁴⁹ Bilgegil, 257.

⁵⁵⁰ İbn Kuteybe, 469; İbn Side, XIV, 183; İbn Usfûr, I, 193; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf, 81; Er-Racî Abduh, 42; el-Hemlâvî, 80.

⁵⁵¹ el-Esterâbâdî, 109; Suyûtî, Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâmi', VI, 26.

⁵⁵² el-Esterâbâdî, 109.

⁵⁵³ Sibeveyh, IV, 75.

⁵⁵⁴ et-Tâi el Ceyyâni, III, 455.

⁵⁵⁵ Kamer 42.

⁵⁵⁶ Bakara 286.

⁵⁵⁷ İbn Kuteybe, 469; İbn Fâris, 170; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mufasssal, IV, 441; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf, 81; İbn Usfûr, I, 193; et-Tâi el Ceyyâni, III, 455; Suyûtî, Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâmi', VI, 26; Abduhu er-Racî, 42; el-Hemlâvî, 80.

⁵⁵⁸ el-Esterâbâdî, 109.

maa ile bağlanabilir. Çünkü “be” harfi ve “maa” zarfı vav harfi gibi hükümde iştirâk ifade ederler.⁵⁵⁹ Örnek:...وَجَنَّمَع مَعَهُ، بِهِ، وَ...

Müşâreket, esasen tefâ‘ul kalıbına âit bir anlamdır. İfti‘âl kalıbından gelen ve müşâreket ifade eden fiillerin sayısı tefâ‘ul kalıbındaki mutâva‘at fiillerine oranla oldukça azdır.

Zamanla dildeki kullanım ve esneklik iki kalıbın müşâreket anlamlarının müterâdif olarak algılanmasına ve kullanılmasına neden olmuştur. Ancak İfti‘âl kalıbındaki müşârekette mübâlağa anlamı vardır. Kur’an-ı Kerimde bunun örnekleri çoktur.⁵⁶⁰ Örneğin; صَرَخَ fiili, tefâ‘ul ve müfâ‘ale kalıplarında (صَارَخَ، تَصَارَخَ) müşâreket ifade eder. Ancak eylemin mübâlağalı ifadesi kendisini ifti‘âl kalıbıyla “اصْطَرَخَ” fiilinde gösterir.⁵⁶¹ ayetin de müfâ‘ale veya tefâ‘ul kalıbı değil ifti‘âl babı tercih edilmiştir. Zemahşerî bu fiili insanların güçlü bir biçimde bağrıışmaları olarak ifade eder.⁵⁶² Diğer bir örnek فَدَّ كَانَ لَكُمْ آيَةً فِي فَتْنَتَيْنِ النَّفَقَاتِ⁵⁶³ ayetidir. Bu ayette konunun savaş olması ve savaşta karşılaşmanın şiddetli olması sebebiyle fiilin ifti‘âl kalıbı tercih edilmiştir.⁵⁶⁴

5- Bazı kaynaklar, اِفْتَقَرَ gibi fiillerdeki anlamı sayrûret (صَيْرُورَةً), bazıları ise sülâsîdeki eylemin sıfata dönüşmesi (يَكُونُ الْخُذُوتُ صِفَةً)⁵⁶⁵ olarak ifade ederken İbn Yaîş, fiilin sülâsî anlamda kullanıldığını belirtir.⁵⁶⁶ اِفْتَقَرَ nin ism-i fâilinin فَقِيرًا olduğu belirtilerek sülâsî anlamda kullanıldığı ifade edilse de fiilin ism-i fâilinin مُفْتَقِرٌ olup اِفْتَقَرَ ile مُفْتَقِرٌ arasında fark olduğu açıktır. Bu tür fiillerin sayrûret anlamında kullanıldığı açıklaması daha isabetli görünmektedir. Buna göre fiil, fâilin, sülâsîdeki eylemin sıfatına dönüştüğünü ifade eder. اِفْتَقَرَ: صَارَ فَقِيرًا، اِعْتَصَبَ: صَارَ غَضَبَةً، اِسْتَدَّ: صَارَ شَدِيدًا gibi.

6- (الطَّلَبُ): Fiilin türediği ismin yapılmasını istemek anlamına gelir. Bu tür fiiller müte‘addî olarak kullanılır. Örnek:

⁵⁵⁹ Muhammed Şevkî Emîn, 113.

⁵⁶⁰ Diğer örnekler için bkz. (Half ‘Âyid el-Cerâdât, Half Âyid, “et-Terâdüfü’ d-Delâliyy Beyne Sîğatey ifte‘ale ve tefa‘ale”)

⁵⁶¹ Fatır 37.

⁵⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 158.

⁵⁶³ Ali İmran 13.

⁵⁶⁴ Rahmân 19.

⁵⁶⁵ es-Seâlibî, 411.

⁵⁶⁶ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mülükî fi’t-Tasrîf*, 81; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 441 .

إِكْتَنَبَهَا فَبَيَّ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَ أُصِيلًا.⁵⁶⁷

إِكْتَدَّ فُلَانًا: طَلَبَ مِنْهُ الْكَذَّ. اضْطَرَبَ خَاتَمًا: سَأَلَ أَنْ يَضْرِبَ خَاتَمًا.

7- (لِلْقَبُولِ) : Fiilin sülâsîsindeki eylemin kabul edildiği anlamını taşır. Örnek:

إِنْتَصَحَ: قَبِلَ النَّصِيحَةَ

8- (تَخَيَّرَ):⁵⁶⁸ Bu anlam birçok kaynakta zikredilse de bu anlamın kalıba ait bir anlam olmayıp fiillerin sözlük anlamları olduğu yönünde itiraz vardır. Örnek:

إِنْتَخَبَ، اصْطَفَى، اخْتَارَ، إِنْتَقَاهُ، اجْتَبَاهُ، إِنْتَصَى.⁵⁶⁹

9- (بِمَعْنَى فَعَلٍ):⁵⁷⁰ Bu kalıptaki bazı fiiller sülâsîsi ile aynı anlamda kullanılır. Örnek:

جَدَبَ: اجْتَدَبَ- قَرَأْتُ: اقْتَرَأْتُ- حَطَفَ، اخْتَطَفَ- تَبِعَ اتَّبَعَ- سَمِعَ: اسْتَمَعَ- قَرَبَ: اقْتَرَبَ.

Burada bir teradüften söz edilse de aslında aralarında ifti‘âl kalıbının en temel anlamı olan, ⁵⁷² مِنْ كُتِبَ يَدْرُسُونَهَا ile ⁵⁷¹ اِكْتَسَبَ arasındaki farkın bir benzeri vardır. Bu ayetinde fiil Ebû Hayve kıraatinde ifti‘âl kalıbından ⁵⁷³ اِكْتَسَبَ olarak okunur. Böylece te’nin ziyadesiyle ifti‘âl kalıbında anlam, sülâsîsinden daha güçlü ve belîğ olur. Aynı fark ⁵⁷⁴ قَادِرٌ مُقْتَدِرٌ ayetinde de sözkonusudur. İftial babından olan ⁵⁷⁵ مُقْتَدِرٌ kelimesi ⁵⁷⁶ قَادِرٌ den daha belîğ ve güçlüdür.

10- (بِمَعْنَى تَفَعَّلَ): Bu kalıptaki bazı fiiller, تَفَعَّلَ kalıbı anlamında kullanılır. Ancak Ceradat, ifti‘âl kalıbının diğer kalıptan daha güçlü bir anlama sahip olduğunu ifade eder.⁵⁷⁵ Örnek:⁵⁷⁶

إِبْتَسَمَ : تَبَسَّمَ- اِعْتَدَى: تَعَدَّى - اِعْتَدَى: تَعَدَّى - اِنْتَظَرَ: تَنَظَّرَ - اِخْتَارَ: تَخَيَّرَ.

⁵⁶⁷ Furkan 5.

⁵⁶⁸ Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi fî Şerhi' Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 26; et-Tâi el Ceyyâni. III, 455; Hadîce el-Hadîsi, 397.

⁵⁶⁹ Half 'Âyid el-Cerâdât, “et-Terâdüfü'd-Delâliyy Beyne Sîgatey ifte‘ale ve tefa‘ale”,

⁵⁷⁰ Sîbeveyh, IV, 74; İbn Kuteybe, 469; İbn Fâris, 170; İbn Sîde, XIV, 183; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 441; et-Tâi el Ceyyâni, III, 455; er-Racî Abduh, 42.

⁵⁷¹ Half 'Âyid el-Cerâdât, “et-Terâdüfü'd-Delâliyy Beyne Sîgatey ifte‘ale ve tefa‘ale”

⁵⁷² Sebe 44.

⁵⁷³ Kamer 42.

⁵⁷⁴ Half 'Âyid el-Cerâdât, “et-Terâdüfü'd-Delâliyy Beyne Sîgatey ifte‘ale ve tefa‘ale”; Bkz. İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân, *el-Muhteseb fî Tebyîni Şevazzi'l-Kıraâtî ve'l-Îzah Anhâ*, Vizâretü'l-Evkâf, Kâhire 1994, II, 195.

⁵⁷⁵ Half 'Âyid el-Cerâdât, “et-Terâdüfü'd-Delâliyy Beyne Sîgatey ifte‘ale ve tefa‘ale”,

⁵⁷⁶ Sîbeveyh, IV, 74; İbn Sîde, XIV, 183; İbn Usfûr, I, 193; et-Tâi el Ceyyâni, III, 455;.

11- (إِظْهَارُ أَصْلِ الْفِعْلِ) أَوْ إِثْبَانُ أَصْلِ الْفِعْلِ، (الْإِظْهَارُ) 577 Fâilin, fiilin sülâsîsisindeki anlamı ortaya koyduğunu ifade eder. Örnek:

إِمْتَنَلْ، اِغْتَذَرْ، اِرْتَضَى، اِعْتَنَمَ: أَظْهَرَ الْإِمْتَنَالَ، وَالْغُذْرَ، وَالرِّضَى وَالْعِظَمَةَ.

12- (اِسْتَفْعَلَ) 578 Bu kalıptaki bazı fiiller istifâl kalıbıyla aynı anlamda kullanılır. Örnek:

اِرْتَاخَ: اِسْتَرَاحَ- اِخْتَفَى: اِسْتَحْفَى- اِحْتَمَى: اِسْتَحْمَى- اِعْتَصَمَ- اِسْتَعَصَمَ.

Bu fiillerde mutlak bir teradûf olmayıp her fiile kalıbının anlamı eşlik eder. Örneğin; 579 ve 580 فَاسْتَعَصِمَ ayetlerinde fiiller müterâdîf değildir. Birincisi تَتَمَسَّكُ tutunmak anlamına gelirken ikincisi (طَلَبَ مَا يَعْتَصِمُ بِهِ مِنْ رُكُوبٍ) (الْفَاحِشَةُ، تَحَرَّى مَا يَعْصِمُهُ 581 tutunacağı şeyi aradı araştırdı gibi bir anlama gelir.

13- 582 (يَجِيئُ بِمَعْنَى أَصْلِهِ) ، (الْإِغْنَاءُ عَنْ الثَّلَاثِيَّ) : Sülâsî kökü yerine kullanılan fiiller de vardır. Örnek:

اِرْتَجَلَ خُطْبَةً، اِسْتَمَلَ 583 النَّوْبَ اِسْتَمَلَ الْحَجَرَ، اِنْتَجَى الرَّجُلُ.

2.1.2.6. Tefe“ül (تَفَعَّلَ) Kalıbı

Fiilin sülâsîsinin başına *te* harfi ve aynu’l-fiili cinsinden bir harfin fiilin aynu’l-fiiline şeddelenmesiyle (confix) elde edilen fiil kalıbıdır. 584 Bu kalıp ‘Amâyire’nin tesbitine göre sülâsî mezîd kalıplar içerisinde en çok kullanılan ikinci fiil kalıbı olup, en sık kullanılan anlamları *tedrîc*, *tekellûf* ve *ittihâz*dir. Kalıbın tekellûf anlamında, modern metinlerde belirgin bir azalma *tedrîc* anlamında ise artma görülür. 585

Radî, Tefâ“ül kalıbının temel fonksiyonunu, mutâva‘at olarak ifade eder. Kalıbın sık kullanılan bütün anlamlarında, mutâva‘at vardır. Dolayısıyla bu kalıp; tef“îl kalıbında قَطَعَ gibi teksîr ifade eden، قَيَّسَ - شَجَعَ gibi nisbet ifade eden، جَرَّعَ gibi *tedrîc*

577 el-Hemlâvî, 80; Necât Abdulazîm el-Kûfî, 60; Hadîce el-Hadîsi, 397.

578 et-Tâi el Ceyyânî, III, 455; Suyûtî, *Hemu’l-Hevâmi’ fî Şerhi Cemi’l-Cevâmi’*, VI, 26.

579 Ali İmran 103.

580 Yusuf 32.

581 Sîbeveyh, IV, 74; Râğıb el-İsfahânî, 438; İbn Yaîş, İbn Sîde, XIV, 183; et-Tâi el Ceyyânî, VI, 455; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, 441; Hadîce el- Hadîsi, 397.

582 el-Esterâbâdî, 109; el-Hemlâvî, 80.

583 el-Hemlâvî, 80.

584 Taftazânî, 40; er-Racî Abduh, 36; Lütîfî Azîze el-Emîn, 42.

585 Hannân İsmail ‘Amâyire, Hannân İsmail, “Meâni’z-Ziyâde fî’l-Fi’li’s-Sülâsiyy fî’l-Lügati’l-Arabiyye”, 316

ifade eden اَتَمَّ gibi tecennüb ifade eden رَدَّى gibi ittihâz ifade eden عَلَّمَ gibi ta'diye ifade eden fiillerin mutâva'atını yapar.⁵⁸⁶ Kalıbın az kullanılan anlamları dışarıda bırakıldığında mutâva'atın bu kalıp için, çatı bir kavram olduğu görülür. Dolayısıyla bu kalıbın tef'îl kalıbıyla sıkı bir anlam ilişkisi vardır. Tef'îl kalıbındaki teksîr ve mübâlağa anlamları, eylemin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan fazla çaba ve vakit, eylemin tekrarı gibi anlam özellikleri bu kalıba doğrudan sirâyet etmiştir.⁵⁸⁷

Bu kalıpta hem müte'addî hem lâzım fiiller vardır.⁵⁸⁸ Kalıptaki mutâva'at fiilleri genelde müte'addî değil iken az az sayıda فَتَوَسَّدَهُ وَسَدَتْهُ الْحَجَرِ gibi müte'addî mutâva'at fiiller de vardır.⁵⁸⁹

1-(الْمُطَاوَعَةُ)⁵⁹⁰: Mutâva'at anlamına, günümüzdeki eserler de dahil olmak üzere bütün eserler, tekellûf ve tadrîc gibi müstakil bir anlam olarak yer yermişlerdir. Ne var ki mutâva'at, bu kalıbın çatı kavramıdır. İbn Hâcib'in bunu ilk madde olarak zikretmesi de buna işaret sayılabilir.⁵⁹¹ Bazı şârihler bu duruma işaret etmiş, فَعْلَ kalıbının فَعْلَ kalıbının mutâva'atı olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁹² Bu sebeple biz kalıbın diğer anlamlarını mutâva'atın alt maddeleri olarak sıralamanın daha uygun olacağı kanaatini taşıyoruz. Tef'îl kalıbının ta'diye anlamının mutâva'atı aslında فَرَحْنَاهُ فَرَحَ عَلَّمْنَاهُ، فَعْلَمَ- فَرَحْنَاهُ فَرَحَ gibi sülâsî fiillerdir.⁵⁹³ Ancak kalıbın teksîr ve nisbet anlamının mutâva'atı kıyasi olarak bu kalıpla yapılır.⁵⁹⁴ قَطَعْنَاهُ فَتَقَطَّعَ، مَضَرْنَاهُ فَتَمَضَّرَ

2-(الْكُلْفُ)⁵⁹⁵ Bu kalıp için tekellûf, fâilin, kendinde olmayan bir vasfı⁵⁹⁶ kendisi o vasfa sahip olmadığı halde⁵⁹⁷ gerçekten istemesi ve o vasfa sahip olmak için kendini zorlaması⁵⁹⁸ demektir. Bu anlamdaki fiiller eylemden ziyade özellik ifade ederler ve bu

⁵⁸⁶ el-Esterâbâdî, 105.

⁵⁸⁷ Hannân İsmail 'Amâyire, Hannân İsmail, "Meâni'z-Ziyâde fi'l-Fi'li's-Sülâsiyy fi'l-Lügati'l-Arabiyye", 309-310.

⁵⁸⁸ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 74.

⁵⁸⁹ el-Esterâbâdî, 105.

⁵⁹⁰ el-Meydânî, 25; Taftazânî, 40; Ebû Hayyân, 172.

⁵⁹¹ el-Esterâbâdî, 105.

⁵⁹² Nukre, 241; el-Esterâbâdî, 105.

⁵⁹³ el-Esterâbâdî, 105.

⁵⁹⁴ Hâşim Tâhâ Şelâş, 217.

⁵⁹⁵ es-Seâlibî, 410; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 74; el-Hemlâvî, 81; el-Meydânî, 25; Taftazânî, 40; Ebû Hayyân, 172; eş-Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ, *el-Mekâsidü's-Şâfiyye fi şerhi Hulâsâti'l-Kâfiyye*, VIII, 439.

⁵⁹⁶ İbn Fâris, 169.

⁵⁹⁷ Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 25; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 75; Nukre, 241.

⁵⁹⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 92.

özellikler olumlu özelliklerdir.⁵⁹⁹ Bu anlamdaki fiiller, tef'îl kalıbında nisbet ifade eden fiillerin takdîri olarak mutâva‘atı olur.⁶⁰⁰ شَجَعْنَاهُ فَتَسَجَّعَ - جَلَدْنَاهُ فَتَجَلَّدَ - حَلَمْنَاهُ فَتَحَلَّمَ - بَصَرْنَاهُ فَتَبَصَّرَ gibi.

Kalıbın bu anlamı تفاعل kalıbına benzer. Her iki kalıpta da fâile nisbet edilen şey, fâilde sabit değildir. Ancak تفعّل kalıbında, fâilin o vasfı istemesi ve elde etmeye çalışması, تفاعل kalıbında ise böyle bir çaba olmadan fâilin bu vasfı kendisinde varmış gibi izhar etmesi ifade edilir. Örneğin; تَحَلَّمَ زَيْدٌ örneğinde Zeyd halîm olmayı istemekte, ancak زَيْدٌ تَجَاهَلَ örneğinde Zeyd cahil istememekte ancak cahil rolü yapmaktadır.⁶⁰¹

3- (لَاخُذْ الشَّيْءَ):⁶⁰² Meydânî, bunu eylemin zamanla, tedricî olarak gerçekleştirilmesi olarak açıklar.⁶⁰³ Bu açıklama, bu anlamın tedricî anlamıyla aynı olduğunu ortaya koymaktadır. Verilen örneklerde bu kanaati desteklemektedir. Ne varki birçok müellif farklı bir anlam gibi ele almışlardır. Örnek:

تَأَدَّبَ، تَعَلَّمَ، تَفَقَّهَ.

4- (بِمَعْنَى فَعَلَ):⁶⁰⁴ Bu kalıpta bazı fiiller sülasi kökleriyle aynı anlamda kullanılır. Örnek:

تَعَدَّى الشَّيْءُ: عَدَاةً - تَبَيَّنَ: بَانَ - تَعَلَّمَ: إِعْلَمَ - تَظَلَّمَ: ظَلَمَ.

5- (الْإِتِّحَازُ):⁶⁰⁵ Fâilin, mefulü fiilin türediği isim olarak kullanmak istediğini belirtir.⁶⁰⁶ İttihâz ifade eden fiiller, aslında tef'îl kalıbından olup masdar dışında bir isimden türeyen fiillerin mutâva‘atıdır. رَدَّيْنَاهُ التَّوْبَ (جَعَلْنَاهُ ذَا رِدَاءٍ) anlamındaki fiillerin mutâva‘atıdır. وَسَدْنَاهُ الْحَجَرَ فَتَوَسَّدَهُ örneğindeki gibi.⁶⁰⁷ Mutâva‘atla birlikte fiiller bir mefullerini kaybederler.⁶⁰⁸ Örnek:

⁵⁹⁹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 78.

⁶⁰⁰ el-Esterâbâdî, 105.

⁶⁰¹ el-Carberdi, 241; el-Ensârî, 242.

⁶⁰² İbn Fâris, 150; es-Seâlibî, 410; el-Meydânî, 25; Hâşim Tâhâ Şelâş, 92.

⁶⁰³ el-Meydânî, 25.

⁶⁰⁴ İbn Fâris, 170; es-Seâlibî, 410; İbn Yaiş, Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf, 76; Suyûtî, Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâmi', VI, 26.

⁶⁰⁵ Ebû Hayyân, 172; Suyûtî, Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâm', VI, 25; el-Hemlâvî, 81; Hâşim Tâhâ Şelâş, 93.

⁶⁰⁶ Taftazânî, 40; Nukre, 241; el-Carberdi, 242.

⁶⁰⁷ el-Esterâbâdî, 105.

⁶⁰⁸ el-Esterâbâdî, 105; Nukre, 241.

تَوَسَّدْتُ السَّاعِدَ: اِتَّخَذْتُ وَسَادَةً- تَبَيَّنْتُ أَحْمَدَ: اِتَّخَذْتُهٗ إِنْبَاءً- تَعَبَّدْتُ فَلَانًا: اِتَّخَذْتُهٗ عَبْدًا- تَعَمَّمْتُهٗ: اِتَّخَذْتُهٗ عَمَّا- وَ تَرَوُّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى.⁶⁰⁹

610 (الْتَجَنَّبُ): Fâilin, fiilin kökünde var olan eylemden uzak durduğunu ifade eder.

Bu aslında tef'îl kalıbındaki izâle anlamının mutâva‘atıdır. Örnek:

اَتَّمَمْتُهٗ وَ حَرَّجْتُهٗ: جَنَّبْتُهٗ عَنِ الْحَرَجِ وَالْإِثْمِ وَ أَرَزَلْتُهٗمَا عَنْهُ فَتَأْتَمَّ فَتَحَرَّجَ تَجَنَّبَ الْإِثْمَ وَ الْحَرَجَ.

تَهَجَّدَ: جَانِبَ الْهُجُودِ- تَأْتَمَّ: جَانِبَ الْإِثْمِ- تَدَمَّمَ: جَانِبَ الدَّمِ- تَحَوَّبَ: جَانِبَ الْحَوْبِ- تَحَرَّجَ: جَانِبَ الْحَرَجِ.⁶¹¹

615:(مُواصَلَةُ الْعَمَلِ)⁶¹⁴، (التَّكْوِينُ بِالْمُهْلَةِ)⁶¹³، (التَّدْرِجُ)⁶¹² (حُصُولُ أَصْلِ الْفِعْلِ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ) 7-

Fâilin, fiilin türediği eylemi, tadrîci olarak aşama aşama belirli süreçte tekrarlar yaptığını ifade eder. Eylem bir anda olup bitmemekte süreç gerektirmektedir.⁶¹⁶ Radî, bu anlamı, belli bir süre devam eden iş (الْعَمَلُ الْمُتَكَرِّرُ فِي مُهْلَةٍ) olarak tarif ederek buradaki anlamın tef'îl kalıbındaki teksîrin mutâva‘atı olduğunu belirtir. Örnek:

تَجَرَّعْتُهٗ: شَرِبْتُهٗ جُرْعَةً بَعْدَ جُرْعَةٍ- تَحَسَّاهُ.

Bu tür fiiller somut olduğu gibi تَصَمَّعَ- تَبَصَّرَ- تَفَهَّمْ fiilleri gibi soyut da olabilir.⁶¹⁷

Anlamak gibi soyut fiillerdeki tediricilik, anlamının sürecindedir.⁶¹⁸ Eylemin devamlılığı söz konusudur.⁶¹⁹

8-(بِمَعْنَى اسْتَفْعَلَ فِي الطَّلَبِ):⁶²⁰ Bu kalıp istif'âl kalıbındaki talep ve itikâd anlamıyla aynı anlamda kullanılır.⁶²¹ Fiil, fâilin, fiilin sülâsîsinde var olan anlamı istediğini veya onun kendinde var olduğuna inandığını ifade eder.⁶²² Konuyu ele alanların önemli bir kısmı sadece talep anlamına değinmişler bir kısmı ise itikad anlamını da eklemişlerdir. Örnek:

⁶⁰⁹ Bakara 197.

⁶¹⁰ el-Esterâbâdî, 105; Taftazânî, 41; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 25; el-Hemlâvî, 81; Hâşim Tâhâ Şelâş, 95.

⁶¹¹ İbn Cemâa, 242.

⁶¹² Taftazânî, 41.

⁶¹³ el-Hemlâvî, 81.

⁶¹⁴ Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 25.

⁶¹⁵ Ebû Hayyân, 172.

⁶¹⁶ el-Esterâbâdî, 105; Hâşim Tâhâ Şelâş, 95; el-Carberdî, 242.

⁶¹⁷ el-Esterâbâdî, 105; el-Carberdî, 242.

⁶¹⁸ İbn Cemâa, 242; el-Ensarî, 242.

⁶¹⁹ Bilgegil, 256.

⁶²⁰ Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 25; el-Carberdî, 242; Hâşim Tâhâ Şelâş, 97.

⁶²¹ el-Carberdî, 242.

⁶²² el-Esterâbâdî, 106.

تَكَبَّرَ: طَلَبَ أَنْ يَكُونَ كَبِيرًا- تَعَجَّلَ الشَّيْءُ: طَلَبَ عَجَلَتَهُ- تَبَيَّنَتْهُ: طَلَبَ بَيَانَهُ- تَحَوَّجَ: طَلَبَ الْحَاجَةَ- التَّفَقَّدُ: تَطَلَّبَ مَا فَقَدْتَهُ - وَ تَفَقَّدَ الطَّيْرَ.⁶²³

9- (مَعْنَى الصَّيْرُورَةِ): Bunun iki biçimi vardır:⁶²⁴

a- (صَيْرُورَةُ الْفَاعِلِ ذَا أَصْلِ الْفِعْلِ): Fiil, fâilin, fiilin türediği isme sahip olduğunu ifade eder. Örnek:

تَمَوْلَ: صَارَ ذَا مَالٍ- تَأَهَّلَ، تَأَلَّمَ، تَأَكَّلَ، تَأَسَّفَ، تَأَصَّلَ: صَارَ ذَا أَهْلٍ وَ أَلَمٍ وَ أَكْلٍ وَ أَسْفٍ وَ أَصْلٍ.

b- (لِلتَّشْبِيهِ):⁶²⁶ Fiil, fâilin, fiilin türediği isme benzediğini ifade eder. Örnek:

تَهَجَّرَ: تَشَبَّهَ بِالْمُهَاجِرِينَ- تَعَرَّبَ: تَشَبَّهَ بِالْعَرَبِ- تَأَيَّمَتِ الْمَرْأَةُ- تَجَبَّنَ اللَّبَنُ- تَأْمَرَكَ- تَشِيطُنَ.

10- (الْإِعْتِقَادُ):⁶²⁷ Fiil, fâilin, fiilin türediği köke ait sıfata haiz olduğuna inandığı anlamını taşır. Örnek:

تَعْظَمُ: إِعْتَقَدَ أَنَّهُ عَظِيمٌ.

11- (التَّكْلِيسُ):⁶²⁸ Fiil; fâilin, fiilin türediği ismi kıyafet olarak giydiğini ifade eder. Örnek:

تَقَمَّصَ: لَبَسَ قَمِيصًا- تَأَرَّرَ: لَبَسَ إِزَارًا- تَسَلَّبَ: لَبَسَ السِّلَابَ.

12- (لِلْعَمَلِ فِي الْوَقْتِ الَّذِي اسْتُنْقَى مِنْهُ الْفِعْلُ):⁶²⁹ Fiil; fâilin, fiilin türediği ismin belirttiği vakitte eylemi yaptığını ifade eder. Örnek:

تَضَحَّى - تَسَحَّرَ.

13- (بِمَعْنَى قَالَتْ كَذَا):⁶³⁰ Fâilin, fiilin türediği isimle mefûle hitap ettiğini ifade eder. Örnek:

تَعَمَّنْتَنِي الْمَرْأَةُ: حِينَ قَالَتْ يَا عَمَاهُ- تَحَوَّلْتَنِي: حِينَ قَالَتْ يَا خَالَاهُ .

14- (التَّحَوُّلُ):⁶³¹ Fiil; fâilin, fiilin türediği isme dönüştüğünü ifade eder. Örnek:

تَحَجَّرَ الطِّينُ- تَحَمَّرَ الْعَصِيرُ.

⁶²³ Neml 20.

⁶²⁴ Ebû Hayyân, 172; Hâşim Tâhâ Şelâş, 97.

⁶²⁵ Hâşim Tâhâ Şelâş, 97.

⁶²⁶ Ebû Hayyân, 172; Hâşim Tâhâ Şelâş, 97; Refâil Nahle el-Yesûi, 76.

⁶²⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 97.

⁶²⁸ Ebû Hayyân, 172; Hâşim Tâhâ Şelâş, 97.

⁶²⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 97.

⁶³⁰ Hâşim Tâhâ Şelâş, 98.

⁶³¹ a.y.

15- (بِمَعْنَى تَفَاعُلٍ)⁶³²: Bu kalıpta bazı fiiller tefâ‘ül kalıbı anlamında kullanılır.

Örnek:

تَعَطَّى: تَعَاطَى.

16- Bazı fiiller فَعَّل anlamında kullanılır.⁶³³ وَلَّى: تَوَلَّى

17- Üç harfli câmîd muarreb bir isimden elde edilecek lâzım fiiller bu kalıpta kullanılır.⁶³⁴

2.1.2.7. Tefâ‘ül (تَفَاعُل) Kalıbı

Başına *te* harfi ve ilk harfinden sonra ise *elif* (confix) eklenerek elde edilen fiil kalıbıdır. Bu kalıptan hem müte‘addî hem lâzım fiiller vardır.⁶³⁵

İbn Fâris, en sık kullanılan anlamlarını *müşareket* ve *izhâr* olduğunu belirtir.⁶³⁶ Hannan ‘Amayire’ye göre bu kalıp sülâsî mezîd gurubu içerisinde az kullanılan kalıplardandır. Ona göre, en sık kullanılan anlamları *müşareket*, *tedrîc* ve *tezâhür* olup *müşâreket* ve *tezâhür* anlamında klasik metinlere göre azalma *tedrîc* anlamında artma vardır.⁶³⁷

1- (بِمَعْنَى افْتَعَلْتُ)⁶³⁸: Bu kalıp, ifti‘âl kalıbıyla müşâreket anlamında ortaktır. Ancak bu kalıptan olan fiillerin ekseriyeti müşâreket ifade ederken ifti‘âl kalıbından olan az sayıda fiil müşâreket ifade eder.⁶³⁹ Örnek:

تَفَاتَلْنَا: إِفْتَتَلْنَا- تَجَاوَرْنَا: اِجْتَوَرْنَا- تَلَاَقَيْنَا: اِلْتَفَقَيْنَا- تَخَاصَمْنَا: اِخْتَصَمْنَا.

2- Müfâ‘ale kalıbındaki عَاقَب fiilinde olduğu gibi bu kalıpta da müşâreket ifade etmeyen fiiller vardır.⁶⁴⁰ Örnek:

تَمَارَيْتُ، تَقَاضَيْتُ، تَعَاطَيْتُ، تَرَءَى.

⁶³² İbn Fâris, 150.

⁶³³ Es-Seâlibî, 410; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 74; Ebû Hayyân, 172; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 25; el-Hemlâvî, 81.

⁶³⁴ Muhammed Şevkî Emîn, 36-37.

⁶³⁵ İbn Ufûr, I, 181; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 77; Lütîfî Azîze el-Emîn, 42.

⁶³⁶ İbn Fâris, 169.

⁶³⁷ Hannân İsmail ‘Amâyire, “Meâni’z-Ziyâde fi'l-Fi’li’s-Sülâsiyy fi'l-Lügati'l-‘Arabiyye”, 310.

⁶³⁸ Sîbeveyh, 4, 69; İbn Kuteybe, 465.

⁶³⁹ Hâşim Tâhâ Şelâş, 99.

⁶⁴⁰ Sîbeveyh, IV, 69; İbn Fâris, 169; İbn Kuteybe, 465; Hâşim Tâhâ Şelâş, 99; es-Seâlibî, 410; Hadîce el-Hadîsi, 397;.

تَفَعَّلَ: (الْتَحَيَّلُ)⁶⁴⁶، (الْإِيْهَامُ)⁶⁴⁵، (النَّظَاهِرُ بِالْفِعْلِ)⁶⁴⁴، (تَجَهَّلُ)⁶⁴³، (إِظْهَارُ)⁶⁴²، (تَكَلَّفُ)⁶⁴¹ -3- kalıbındaki tekellûf anlamı bu kalıp için de zikredilir. Bu kalıptaki fiiller, fâilin kendinde olmayan bir vasfı, durumu izhar ettiğini ifade eder.⁶⁴⁷ Buradaki tekellüfte fâilin kendinde olmayan bir vasfı, muhâtabına, kendinde varmış gibi îma etmesi, bildirmesi,⁶⁴⁸ vâkıya muhalif bir iddiâda,⁶⁴⁹ bulunması söz konusudur. Bu tür fiiller lâzım olarak kullanılır.⁶⁵⁰ Bu anlamda kullanılan fiillerde eylemden çok özellik ve durum anlamı vardır. Bu özellikler genelde olumsuz özelliklerdir.⁶⁵¹ Bu tür fiillerin anlamında yapmacıklık, rol yapma söz konusudur.⁶⁵² Örnek:

تَغَالَفْتُ، تَجَاهَلْتُ، تَعَامَيْتُ، تَعَارَجْتُ، تَنَاسَيْتُ، تَنَازَمْتُ، تَنَاسَعْتُ.

4- (حُصُولُ الشَّيْءِ تَدْرِجِيًّا)⁶⁵³: Bu anlamın olduğu fiillerde, eylemin tedricî olarak gerçekleşmesi söz konusudur.⁶⁵⁴ Bu tür fiiller lâzım olarak kullanılır.⁶⁵⁵ Kalıptaki bu anlam, mufâale kalıbındaki muvâlât anlamına benzer.⁶⁵⁶ Ayrıca tef'îl kalıbındaki tedricî anlamına da benzediği söylenebilir. Örnek:

تَرَايَدَ الثَّيْلُ- تَوَارَدَتِ الْإِبِلُ: حَصَلَتِ الزِّيَادَةُ وَالْوُرُودُ بِالتَّدْرِيجِ شَيْءٌ فَشَيْءٌ.

5- (لِلتَّكَرَّرِ): Fiil, tek kişi tarafından gerçekleşiyorsa kalıp, fiilin tekrarlanarak yapıldığını ifade eder. Bu, klasik eserlerde yer almayan bir anlamdır.⁶⁵⁷ Örnek:

تَمَايَلَتِ الْعُصْنُ- تَهَادَاتِ الْمَرْأَةُ فِي مَشْيَتِهَا- تَسَاقَطَ الشَّيْءُ: إِذَا تَتَابَعَ سُقُوطُهُ أَوْ سَقَطَ قِطْعَةً قِطْعَةً.

6- (بِمَعْنَى أَفْعَلَ)⁶⁵⁸: Fiil, if'âl kalıbı anlamında kullanılabilir. Örnek:

تَخَاطَأَ : أَخْطَأَ.

⁶⁴¹ el-Meydânî, 25; Taftazânî, 41.

⁶⁴² İbn Kuteybe, 46; es-Seâlibî, 410.

⁶⁴³ Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 25.

⁶⁴⁴ el-Hemlâvî, 82; Hadîce el-Hadîsi, 397.

⁶⁴⁵ İbn Uşfûr, I, 182; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûki fi't-Tasrîf*, 77.

⁶⁴⁶ Ebû Hayyân, 172

⁶⁴⁷; Sîbeveyh, 4, 69; et-Tâî el Ceyyânî, 454; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 438; Hâşim Tâhâ Şelâş, 101.

⁶⁴⁸ el-Esterâbâdî, 102.

⁶⁴⁹ el-Meydânî, 25.

⁶⁵⁰ Ebu Evs Şemsan İbrâhîm, *Ebniyetü'l-Ef'âl 'Alâkâtüha ve Delâlatüha*, 35-36.

⁶⁵¹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 80.

⁶⁵² Bilgegil, 256.

⁶⁵³ el-Hemlâvî, 82.

⁶⁵⁴ Hâşim Tâhâ Şelâş, 101.

⁶⁵⁵ Ebu Evs Şemsan İbrâhîm, *Ebniyetü'l-Ef'âl 'Alâkâtüha ve Delâlatüha*, 35-36.

⁶⁵⁶ Necât Abdulazîm, el-Kûfî, 55.

⁶⁵⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 101.

⁶⁵⁸ el-Esterâbâdî, 104; Hadîce el- Hadîsi, 397.

7- (مُطَاوِعُ فَاعِلٍ)⁶⁵⁹: Müfâ'ale kalıbının mutâva'atı için kullanılır. Örnek:

ضَاعَفْتُ الْحِسَابَ فَتَضَاعَفَ.⁶⁶⁰

Radî bunu tartışmakta müfâ'ale kalıbının mutâva'atının بَاعَدَهُ قَتَبَاعَدَ gibi sülâsisindeki sıfatı bu kalıpta mefûle dönüşen fiiller için söz konusu olduğunu belirtmektedir. Bu fiillerin mutâva'atının tefâ'ul kalıbından kıyâsî olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶¹ نَارَعَ زَيْدٌ عَمْرًا fiili görüldüğü üzere بَعَدَهُ anlamında geçişlidir. Ancak نَارَعَ زَيْدٌ عَمْرًا örneği için mutâva'atın söz konusu olmayacağını, ikisinin aynı anlamda olduğunu, mefûl için bir etkilenme ve mutâva'at anlamının gereği olan etkiyi kabul etme gibi bir durumun söz konusu olmadığını belirtmektedir. Ona göre tefâ'ul kalıbının, mufâale kalıbının mutâva'atı olması için mufâale kalıbında fiilin müşâreket anlamında olmaması gerekir.⁶⁶²

8- (مُشَارَكَةٌ)⁶⁶³: Kalıbın müşâreketinde şart, tefâ'ul kalıbında olduğu gibi iki fâil arasında olmasıdır.⁶⁶⁴ İki fâil, iki grup da olabilir.⁶⁶⁵ Fâiller aynı zamanda zımnen mefûldür.⁶⁶⁶ İkinci fâil atıfla bağlanır, hem lafız hem anlama ortak olur.⁶⁶⁷ Müşâreket anlamı olan fiiller hem müte'addî hem lâzım olabilir.⁶⁶⁸ Örnek:

نَاولَهُ فَنَنَاولَ- نَاقَشْتُهُ فَنَنَاقَشَ، تَنَاسَمَا، تَنَاقَلَا.

9- (فَعْلٌ)⁶⁶⁹: Bu kalıpta bazı fiiller sülâsi köküyle eş anlamlı kullanılır. Radî, bu fiillerin mübâlağa ifade ettiğini belirtir.⁶⁷⁰ Bu fiiller lâzım olduğu gibi müte'addîde olabilir.⁶⁷¹

Lâzım: عَلَى- تَعَالَى: عَلَى gibi.

⁶⁵⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 438; et-Tâî el Ceyyânî, 454; Taftazânî, 41; Ebû Hayyân, 172; Suyûtî, 25; el-Hemlâvî, 82; Hadîce el- Hadîsi, 397; Bilgegil, 257.

⁶⁶⁰ Ebu Evs Şemsan İbrâhîm, *Ebnîyetü'l-Ef'âli 'Alâkâtüha ve Delâlatüha*, 35-36.

⁶⁶¹ el-Esterâbâdî, 103; Hâşim Tâhâ Şelâş, 218; Hadîce el- Hadîsi, 397.

⁶⁶² el-Esterâbâdî, 103; Et-Tâî el Ceyyânî, 454; Taftazânî, 41; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi*, VI, 25; el-Hemlâvî, 82.

⁶⁶³ İbn Fâris, 169; İbn Usfûr, I, 181; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 438; el-Meydânî, 25; Ebû Hayyân, 172; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi*, VI, 25; el-Hemlâvî, 82; Hadîce el- Hadîsi, 397; Bilgegil, 256.

⁶⁶⁴ Sîbeveyh, 69.

⁶⁶⁵ es-Seâlibî, 410.

⁶⁶⁶ et-Tâî el Ceyyânî, 454; el-Hemlâvî, 82.

⁶⁶⁷ Necâtî Abdulazîm, el-Kûfî, 55.

⁶⁶⁸ Ebu Evs Şemsan İbrâhîm.

⁶⁶⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 438; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülükî fî't-Tasrîf*, s. 77; et-Tâî el Ceyyânî, 454; Ebû Hayyân, 172; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi*, 25.

⁶⁷⁰ el-Esterâbâdî, 103.

⁶⁷¹ Ebu Evs Şemsan İbrâhîm,

gibi. *تَعَاظَيْتُ مِنْهُ أَمْرًا قَبِيحًا - تَكَأَدَنِي ذَلِكَ الْأَمْرُ : شَقَّ عَلَى - تَوَانَيْتُ فِي الْأَمْرِ* Muteaddî:

Örnek: *تَعَاظَيْتُ مِنْهُ أَمْرًا قَبِيحًا - تَكَأَدَنِي ذَلِكَ الْأَمْرُ : شَقَّ عَلَى - تَوَانَيْتُ فِي الْأَمْرِ* Bu kalıpta bazı fiiller *تَعَلَّ* kalıbı anlamında kullanılır. ⁶⁷² (تَفَعَّلَ) 10-

تَذَانَبَتِ الرِّيحُ وَ تَنَازَحَتِ بِمَعْنَى تَدَاعَبَتِ، تَعَاهَدَ: تَعَهَّدَ .

2.1.2.8. İf'îlâl (إِفْعَالٌ) Kalıbı

Başına elif ve lâmu'l-fiili cinsinden bir harf ziyadesiyle (confix) elde edilen kalıptır. ⁶⁷³

Bu kalıp çoğunlukla renkler ve fiziki (ortopedik) özürler için kullanılır. Fâilin, fiilin türediği sığata sahip (الْدُّخُولُ فِي الصِّفَةِ) olduğu ifade edilir. ⁶⁷⁴ Kalıpta mübâlağa anlamı vardır. Kalıp, rengin veya özrün fazla, mübâlağalı olduğunu ifade eder. Örnek:

⁶⁷⁵ *إِسْوَدَ اللَّيْلُ: اِسْتَدَّ سَوَادُهُ - اِحْمَرَ، اِبْيَضَ، اِعْوَرَ، اِعْمَشَ: قَوِيَتْ حُمْرُهُ، بَيَاضُهُ، عَوْرُهُ، عَمَشُهُ.*

Çoğunlukla kalıcı özürleri ifade etse de bazen geçici özürler için kullanıldığı örnekler de vardır. ⁶⁷⁶

اِصْفَرَ وَجْهُهُ، اِحْمَرَ خَبَلًا.

Nâdiren bu kalıpta bu anlamın dışında başka fiillerde bulunur. - *اِرْفَضَ عَرَقًا - اِقْطَرَ: اَخَذَ فِي الْجَفَافِ.* ⁶⁷⁷ Bu kalıptaki bazı fiiller ise mürteceldir. *اِعْرُورَى - اِنْقَضَ الْحَائِطُ* gibi.

2.1.2.9. İstif'âl (اِسْتِفْعَالٌ) Kalıbı

Sülâsî fiilin başına *elif*, *sin* ve *te* harfleri eklenerek (prefix) yapılan fiil kalıbıdır. ⁶⁷⁸ En sık kullanılan anlamı taleptir. ⁶⁷⁹ Bu sebeple kalıbın *sin* harfine *سَيْنُ السُّؤَالِ* denmiştir. ⁶⁸⁰ Bu kalıpta hem müte'addî hem lâzım fiiller bulunur. Ayrıca hem müte'addî

⁶⁷² Sîbeveyh, IV, 69; Hadîce el- Hadîsi, 397.

⁶⁷³ Hadîce el- Hadîsi, 399; Lütîfî Azîze el-Emîn, 41.

⁶⁷⁴ el-Esterâbâdî, 113; et-Tâî el-Ceyyânî, III, 459; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 29; Hadîce el- Hadîsi, 43.

⁶⁷⁵ el-Hemlâvî, 80; Hadîce el- Hadîsi, 399; Lütîfî Azîze el-Emîn, 42.

⁶⁷⁶ et-Tâî el Ceyyânî, III, 460.

⁶⁷⁷ et-Tâî el Ceyyânî, III, 459; el-Hemlâvî, 72.

⁶⁷⁸ Taftazânî, 43; Lütîfî Azîze el-Emîn, 43.

⁶⁷⁹ el-Esterâbâdî, 110.

⁶⁸⁰ es-Seâlibî, 388.

hem lâzım olan sülâsî fiillerden yapılır.⁶⁸¹ Mezîd fiiller içerisinde normal sıklıkla kullanılan fiil kalıbıdır.⁶⁸² Mısır Dil Kurumu istifâl kalıbının *talep* ve *sayrûret* anlamlarının kıyâsî olduğuna karar vermiştir.⁶⁸³ İctihâd, itikâd, vücûd anlamları da sık kullanılır.⁶⁸⁴

Bu kalıp naht için kullanılmakta, isimleri fiilleştirmekte, fiilden fiil türetimi yaparak çatı değişikliğine sebep olmakta ve fiillere Arapça'ya özgü anlamlar kazandırmaktadır.

Anlamları:

1- (تَفَعَّلَ)⁶⁸⁵, (تَكَلَّفَ)⁶⁸⁶: Tekellûf anlamında kullanılır. Bu anlam تَفَعَّلَ kalıbındaki tekellûf ile aynıdır.⁶⁸⁷ Bu anlamdaki fiiller lâzımdır. Müte'addî olarak kullanılmaları durumunda *vücud* veya *itikât* anlamında kullanılmış olurlar. Örnek:

إِسْتَعْظَمَ: أَظْهَرَ الْعَظْمَةَ أَيْ تَعَظَّمَ- إِسْتَكْبَرَ: تَكَبَّرَ- إِسْتَجْرَأَ زَيْدٌ: تَكَلَّفَ الشَّجَاعَةَ وَالْإِقْدَامَ.

2- (الطَّلَبُ وَ الْإِسْتِدْعَاءُ):⁶⁸⁸ Mısır dil Kurumu bu anlamın kıyâsî olduğuna karar vermiştir.⁶⁸⁹ Talep anlamı ikiye ayrılır.⁶⁹⁰

a- Hakîkî talep: Fâilin, fiilin türediği eylemi mefûlden yapmasını istediğini ifade eder.⁶⁹¹ Örnek:

إِسْتَعَانَ، إِسْتَعْفَرَ: طَلَبَ الْعَوْنَ وَالْمَغْفِرَةَ.

b- Mecâzî talep: Mecâzî talepte gerçek bir istekten ziyade إِسْتَرْفَعَ النَّوْبُ örneklerinde olduğu gibi fâilin, sülâsîde ifade edilen eyleme duyduğu ihtiyaç veya

⁶⁸¹ İbn Usfûr, I, 194; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 441; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, 84.

⁶⁸² Hannân İsmail 'Amâyire, "Meâni'z-Ziyâde fi'l-Fi'li's-Sülâsiyy fi'l-Lügati'l-'Arabiyye",

⁶⁸³ Hadîce el- Hadîsi, 400.

⁶⁸⁴ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 441; Hannân İsmail 'Amâyire, "Meâni'z-Ziyâdeti fi'l-Fi'li's-Sülâsiyy fi'l-Lügati'l-'Arabiyye".

⁶⁸⁵ Sîbeveyh, 70; İbn Kuteybe, 467; es-Seâlibî, 411; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 441; Hâşim Tâhâ Şelâş, 107.

⁶⁸⁶ İbn Usfûr, *el-Mümti'u fis'-Sarf*, I, 194.

⁶⁸⁷ Sîbeveyh, IV, 70.

⁶⁸⁸ Sîbeveyh, IV, 70; İbn Kuteybe, 467; el-Meydânî, 26; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 441; İbn Usfûr, I, 194; es-Seâlibî, 411; et-Tâi el Ceyyâni, 458; Taftazânî, 43; Ebû Hayyân, 568; eş-Şâtibî, 439; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fi Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 28.

⁶⁸⁹ Muhammed Şevkî Emîn, 114.

⁶⁹⁰ el-Esterâbâdî, 110.

⁶⁹¹ el-Ensarî, 248.

إِسْتَنْبَطَ الرَّأْيَ، إِسْتَخْرَجَتِ الْمَعْدَنُ، إِسْتَنْبَطَ الرَّأْيَ örneklerinde olduğu gibi fâilin, mefûlü elde etmek için ortaya koyduğu çaba ifâde edilir.⁶⁹² Bu sebeple bu kalıpta *icthâat ve mûmârese* anlamının olduğu da belirtilir.⁶⁹³ Buna göre, إِسْتَخْرَجَ fiilinde eylemi gerçekleştirmek için ortaya konan fazlaca bir çaba varken, müterâdif gibi görünen أَخْرَجَ fiilinde mutlak bir çıkarmadan söz edilmekte, eylem için fazlaca bir çaba gösterilip gösterilmediği, eylemin süreç gerektirip gerektirmediği ve eylemin tekrarının olup olmadığı kalıptan anlaşılmamaktadır.⁶⁹⁴

Sülâsîsi, عَفَرَ- إِسْتَعْفَرَ gibi müte‘addî olan fiiller istif‘âl kalıbına aktarıldıklarında sadece talep anlamı kazanırlar. Ancak sülâsîleri إِسْتَخْرَجَ- خَرَجَ gibi lâzım olan fiiller hem geçişli olur, hem talep anlamı kazanırlar.⁶⁹⁵ Örnek:

فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وَغَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وَغَاءِ أَخِيهِ.⁶⁹⁶

3- (بِمَعْنَى فَعَلٍ): Bu kalıptaki bazı fiiller, sülâsî mücerredî ile aynı anlamda kullanılır. Ancak istif‘âl kalıbında, sülâsîden farklı olarak mübâlağa ve talep anlamı vardır.⁶⁹⁷ Bu tür fiillerin hem müte‘addîsi hem lâzımı vardır.⁶⁹⁸

إِسْتَقَرَّ: قَرَّ- عَلَا قَرْنُهُ: إِسْتَعْلَاهُ- إِسْتَهْزَأَ: هَزَأَ- إِسْتَعْنَى: عَنَى.

4- (الْحَوْنُ):⁶⁹⁹ (صَيَّرُورَةً): Bu kalının *sin* harfine سَيَّرُورَةً de denmiştir. Bu tür fiillerin bir çoğunda sülâsîsine nisbetle güçlünün zayıflaması veya zayıfın güçlenmesi anlamında bir dönüşüm olur.⁷⁰⁰ Mısır Dil Kurumu bu anlamın kıyâsî olduğuna karar vermiştir.⁷⁰¹

Bu kalıptaki sayrûretin iki çeşidi vardır:⁷⁰²

a- Hakîkî: Fâil, fiilin türediği isme gerçekten dönüşür. Örnek:

إِسْتَحْجَرَ الطِّينُ: صَارَ حَجْرًا حَقِيقَةً.

⁶⁹² el-Esterâbâdî, 110; Necâtî Abdulazîm el-Kûfî, 63.

⁶⁹³ Necâtî Abdulazîm, el-Kûfî, 63.

⁶⁹⁴ el-Esterâbâdî, 110; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, VI, 28; Necâtî Abdulazîm el-Kûfî, 53.

⁶⁹⁵ Necâtî Abdulazîm el-Kûfî, 64.

⁶⁹⁶ Yusuf 76.

⁶⁹⁷ İbn Usfûr, I, 194; İbn Yâiş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 441; el-Meydânî, 26; et-Tâî el Ceyyânî, 458; el-Esterâbâdî, 111; Ebû Hayyân, 568; Nukre, 249; Taftazânî, 43.

⁶⁹⁸ İbn Yâiş, 84.

⁶⁹⁹ İbn Kuteybe, 467; el-Meydânî, 26; et-Tâî el Ceyyânî, 458; Taftazânî, 43; Ebû Hayyân, 568; eş-Şâtibî, I, 194; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, 28; Hâşim Tâhâ Şelâş, 107.

⁷⁰⁰ es-Seâlibî, 389.

⁷⁰¹ Muhammed Şevkî Emîn, 114.

⁷⁰² el-Esterâbâdî, 111.

b- Mecâzî: Mecâzî sayrûrette fâilin, fiilin türediği ismin bir vasfına sahip olduğu veya ona benzediği ifade edilir. Örnek:

إِسْتَنْسَرَ الْبُعَاثُ: صَارَ كَالنَّسْرِ فِي الْقُوَّةِ - إِسْتَنْوَقَ الْجَمَلُ - اسْتَنْيَسَتِ الشَّاةُ.

5- ⁷⁰³(وَجَدْتُهُ كَذَلِكَ) Fâilin, mefulü, fiilin türediği kelimenin ifade ettiği vasıf üzere bulunduğunu -mefûl o vasıf üzere olmasa bile- ⁷⁰⁷ifade eder. Bu tür fiillerin müte‘addî olarak kullanıldıkları görülür. Lâzım olarak kullanılırlarsa tekellûf anlamında kullanılmış olurlar. Örneğin; ⁷⁰⁶(إِصَابَةُ الشَّيْءِ) ⁷⁰⁵(إِلْفَاءُ الشَّيْءِ) ⁷⁰⁴(الْوُجُودُ)، ⁷⁰³(وَجَدْتُهُ كَذَلِكَ) fiili lâzım olarak kullanımında ⁷⁰⁷وَجَدْتُهُ عَظِيمًا anlamındadır. Örnek:

إِسْتَجَدْتُهُ: أَصْبَتْهُ جَيِّدًا - اسْتَعْظَمْتُهُ - اسْتَسَمَنْتُهُ - اسْتَحْفَفْتُهُ - اسْتَقْلَنْتُهُ - اسْتَصَعَرْتُهُ - اسْتَحْسَنْتُهُ.

6- ⁷⁰⁸(الْإِتِّخَاذُ): Aynı kullanım ifti‘âl kalıbında da vardır. ⁷⁰⁹Fâilin, mefulü fiilin türediği isim olarak edinmek, kullanmak istediğini ifade eder.

اسْتَفْرَخَ الْحَمَامُ: اتَّخَذَهُ لِلْفَرَاخِ.

7- ⁷¹¹(تَعَدُّهُ ذَلِكَ) ⁷¹⁰(الْإِعْقَادُ): Bu anlama sahip fiiller, bu kalıpta çoktur. Fâilin, fiilin sülâsisinde mevcut olan sıfata mefulün sahip olduğuna inandığını - meful o sıfata sahip olsun veya olmasın ⁷¹²- ifade eder. Örnek:

اسْتَكْرَمْتُهُ: إِعْتَقَدْتُ أَنَّهُ كَرِيمٌ - اسْتَعْظَمْتُهُ: عَدَدْتُ ذَا عَظَمَةٍ. ⁷¹³

8- ⁷¹⁴(النَّحْتُ): Bu kalıp cümlelerin fiilleştirilmesinde de (naht için) kullanılır. Örnek:

اسْتَرْجَعَ الْقَوْمُ: قَالُوا إِنَّا بِهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ.

⁷⁰³ Hâşim Tâhâ Şelâş, 101.

⁷⁰⁴ İbn Kuteybe, 467; Suyûtî, *Hemu 'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, 28.

⁷⁰⁵ et-Tâî el Ceyyânî, 458; eş-Şâtibî, 439.

⁷⁰⁶ İbn Usfûr, I, 194; Taftazânî, 43.

⁷⁰⁷ Necâtî Abdulazîm el-Kûfî, 63.

⁷⁰⁸ es-Seâlibî, 411; et-Tâî el Ceyyânî, 458; Ebû Hayyân, 568; eş-Şâtibî, 439.

⁷⁰⁹ el-Esterâbâdî, 111.

⁷¹⁰ el-Meydânî, 26 ; Hâşim Tâhâ Şelâş, 109.

⁷¹¹ et-Tâî el Ceyyânî, 458.

⁷¹² Necâtî Abdulazîm, el-Kûfî, 64.

⁷¹³ el-Esterâbâdî, 111.

⁷¹⁴ a.y.

9- (الْحَيْنُوتَةُ)⁷¹⁵: Bu madde mecâzî talep anlamına dâhil edilebilir. Fiil, fâil için fiilin sülâsîsinde ifade edilen eylemin zamanının geldiğini ifade eder. *إِسْتَرْقَعَ الثَّوْبُ* örneğinde elbise o kadar eskimiştir ki yama istemektedir. Elbisenin yama vakti gelmiştir.⁷¹⁶

إِسْتَحْفَرَ النَّهْرُ: حَانَ لَهُ أَنْ يُحْفَرَ.

10- (السَّلْبُ)⁷¹⁷: Tef'îl kalıbından kullanılmayan selb anlamı fiillerin bu kalıptan kullanılır.⁷¹⁸

اسْتَعْقَبُهُ: أَزَلْتُ عَقَابَهُ.

11- (مَعْنَى الْحَمْلِ عَلَى الشَّيْءِ): Mefûlu, fiilin türediği eyleme sevk ve teşvik ettiğini ifade eder. Örnek:

اسْتَبْكَاهُ، اسْتَعْدَى فَرَسَهُ، اسْتَنْبَحَ الْكَلْبُ.

12- (الْإِغْنَاءُ عَنْ فَعْلٍ)⁷¹⁹: Bazı fiiller sülâsî kökü yerine ve sülâsî kökü anlamında kullanılır. Örnek:

اسْتَحْيَا، اسْتَأْتَرَ، اسْتَبْدَلَ.

13- (مُطَاوَعَةُ أَفْعَلٍ)⁷²⁰: İf'âl kalıbının mutâva‘atı için kullanılır. Örnek:

أَرَاخَهُ: اسْتَرَاخَ.

14- (بِمَعْنَى إِفْتَعَلَ)⁷²¹: Bu kalıptan bazı fiiller iftiâl kalıbı anlamında kullanılır. Örnek:

إِعْتَصَمَ: اسْتَعَصَمَ.

2.1.2.10. (اِفْعِلَالٌ) Kalıbı

Sülâsî fiilin başına elif, lâmu'l-fiili cinsinden bir harf ve aynu'l-fiili ile fâu'l-fiili arasına bir harf ilavesiyle (confix) elde edilen kalıptır.⁷²² Bu kalıp çoğunlukla renkler için ve⁷²³geçici fiziki özürler için kullanılır. Bu anlamda bir sıfâta sahip olmayı

⁷¹⁵ el-Meydânî, 26; Hâşim Tâhâ Şelâş, 109.

⁷¹⁶ el-Meydânî, 26.

⁷¹⁷ Hâşim Tâhâ 109.

⁷¹⁸ et-Tâî el Ceyyâni, 458.

⁷¹⁹ et-Tâî el Ceyyâni, 458; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, 28.

⁷²⁰ İbn Kuteybe, 467; et-Tâî el Ceyyâni, 458; Ebû Hayyân, 568; eş-Şâtibî, 439; Suyûtî, *Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi'*, 28.

⁷²¹ Ebû Hayyân, 568.

⁷²² Hadîce el-Hadîsi, 399.

⁷²³ et-Tâî el Ceyyâni, III, 459.

إِنْهَارَ اللَّيْلِ: إِذَا انْتَصَفَ،⁷²⁴ Bazen farklı anlamlarda da kullanılır. (الْحَوْلُ فِي الصِّفَةِ) إِفْطَارَ: أَخَذَ فِي الْجَفَافِ gibi. Bu kalıptaki bazı fiiller mürteceldir. إِشْعَارَ الرَّأْسِ: إِذَا تَفَرَّقَ شَعْرُهُ gibi.⁷²⁵ Bu kalıpta fiiller dâima lâzım olarak kullanılır.⁷²⁶ Bu kalıptan muza‘af ve nakıs fiiller kullanılamaz.⁷²⁷

2.1.2.11. İf‘âl (أَفْعَالٌ) Kalıbı

Sülâsî fiilin başına hemze, aynu’l-fiilinden sonra bir vav harfi ve bu harften sonra aynu’l-fiili cinsinden bir harf ilavesiyle (confix) elde edilen fiil kalıbıdır.⁷²⁸ Bu kalıp türediği kelimenin mübâlağalı fiilini yapar. Kalıbın lafzındaki harflerin tekrarı kalıptaki anlamın gücüne işaret sayılmıştır.⁷²⁹ Örnek:

أَعْشَبَتِ الْأَرْضُ، إِعْشَوْشَبَتِ الْأَرْضُ: صَارَتْ ذَا⁷³⁰ عَشْبٍ كَثِيرٍ - إِعْدَوْدَنَ الشَّعْرُ: كَثُرَ سَوَادُهُ وَ لَبِئُهُ - إِخْشَوْشَنَ الشَّيْءُ: كَثُرَ خُشُونَتُهُ.

731 İbn Âbbas bu fiili bu kalıpta okumuştur.⁷³² ayetindeki fiil, diğer kıraatlerde يَنْتُون kalıbında iken

Bu kalıptaki fiiller çoğunlukla lâzımdır. Ancak bazen müte‘addî olur.⁷³³ Örnek:

إِعْرَوْرَيْتُ الْفَرَسَ: رَكِبْتُهُ عَزِيًّا.

Bu kalıptaki bazı fiiller mürteceldir. Sülâsîsi yoktur. Örnek:

إِذْلَوْلَى: اسْتَنْزَرَ.⁷³⁴

Bu kalıbın bazı fiilleri sayrûret ifade eder. Örnek:

إِخْلَوْلَى: صَارَ خُلُوءًا، إِخْفَوْقَتِ الْجِسْمُ وَالْهَلَالُ: صَارَ كُلُّ مِثْمَا أَحْقَفَ أَيُّ مُنْحَنِيًّا.⁷³⁵

⁷²⁴ et-Tâi el Ceyyâni, III, 459; el-Esterâbâdî, 113; Lütfî Azîze el-Emîn, 43.

⁷²⁵ el-Esterâbâdî, 113; Hadîce el- Hadîsi, 594.

⁷²⁶ el-Esterâbâdî, 113; İbn Usfûr, I, 195.

⁷²⁷ Fuâd Hannâ Terzî, 225.

⁷²⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 110; Hadîce el- Hadîsi, 400; Lütfî Azîze el-Emîn, 43.

⁷²⁹ İbn Usfûr, I, 195; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mufasssal, IV, 443; Et-Tâi el Ceyyâni, III, 460; Hadîce el-Hadîsi, 400.

⁷³⁰ Sîbeveyh, IV, 75; İbn Kuteybe, 470; el-Esterâbâdî, 113; et-Tâi el Ceyyâni, III, 459; Suyûtî, Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi', VI, 29.

⁷³¹ Hud 5.

⁷³² İbn Fâris, 204.

⁷³³ İbn Kuteybe, 470; İbn Usfûr, I, 195; el-Esterâbâdî, 113.

⁷³⁴ Hadîce el-Hadîsi, 400.

⁷³⁵ Suyûtî, Hemu'l-Hevâmi' fî Şerhi Cemi'l-Cevâmi', VI, 29; et-Tâi el Ceyyâni, III, 459.

Bazı fiiller ise sülâsî anlamıyla kullanılır⁷³⁶.Örnek:

خَلَقَ أَنْ يَفْعَلَ كَذَا: اِخْلُوقْ أَنْ يَفْعَلَ كَذَا.

2.1.2.12. İf'ivvâl (اِفْعَوَالٌ) Kalıbı

Sülâsî fiilin başına bir hemze ve aynul-fiilinden sonra şeddeli bir vâv (confix) ilavesiyle elde edilen fiil kalıbıdır.⁷³⁷ Bu kalıp bundan önceki iki kalıp gibi mübâlağa ifade eder.⁷³⁸ Zira Araplar mübâlağa ifade etmek istediklerinde daha fazla harf kullanırlar.⁷³⁹ حَلَى- اِخْلُولَى gibi.

Bu kalıptaki bazı fiiller sülâsî kökü olmayan ve sülâsî kökten türetilmemiş mürtecel/muktadab fiillerdir.⁷⁴⁰ Muktadab kalıp, mülhak harfî olmayan ve sülâsîsi olmayan fiillerdir.⁷⁴¹ Örnek:

اِعْلُوطْ: عَلَا - اِجْلُودْ، اِخْرُوطْ: اَسْرَعَ.

2.2. RUBÂÎ FİİL KALIPLARININ ANLAM ve FONKSİYONLARI

2.2.1. Rübâî Mücerred Fiil Kalıbı

2.2.1.1. Fa'lele (فَعْلَلَةٌ) Kalıbı

Rubâî mücerred fiil kalıbı, kökü dört harf olan, aynu'l-fiili sâkin diğer harfleri fetha olan fiildir. Rubâî mücerred fiiller, dile daha ağır geldiği ve söylenmesi zor olduğu için sülâsî fiillere nisbetle daha azdır.⁷⁴² Rübâî mücerredin tek kalıbı vardır. Bu kalıpta hem müte'addî hem lâzım fiiller bulunur.⁷⁴³

Bu kalıbın kullanım alanı oldukça geniş ve çeşitlidir. Mücerred bir kalıp olmakla birlikte isim, harf ve seslerin fiilleştirilmesinde kullanılır. Yabancı kelimelerin Arapçalaştırılmasına, kelime ve cümlelerden naht yoluyla fiil elde etmeye en elverişli

⁷³⁶ et-Tâî el Ceyyâni, III, 460.

⁷³⁷ Hâşim Tâhâ Şelâş, 111.

⁷³⁸ Hâşim Tâhâ Şelâş, 111.

⁷³⁹ İbn Fâris, 204.

⁷⁴⁰ el-Esterâbâdî, 113; Hadîce el-Hadîsi, 400.

⁷⁴¹ et-Tâî el Ceyyâni, III, 461.

⁷⁴² Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 65.

⁷⁴³ İbn Kuteybe, 470; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mufasssal, IV, 445; el-Esterâbâdî, 113.

kalıptır. Kendisi mücerred olduğu için fiilden fiil türetimi için kullanılamaz. Bu kalıbın fonksiyonları şunlardır:

1- İsimleri fiilleştirmek için kullanılır. Mısır Dil Kurumunun konuyla ilgili kararı şöyledir: “Üç harften fazla harfe sahip Arapça câmit isimlerden elde edilecek müte ‘addî fiil *فعللة* kalıbında lâzımı ise *تفعلة* kalıbında yapılır.”⁷⁴⁴ Dolayısıyla bu kalıp, dört veya daha fazla harfli isimlerden aşağıdaki esaslara uygun fiil türetir.⁷⁴⁵

a- İttihâz (اتخاذ): Fiil, türetildiği ismin mefûlden edinildiğini ifade eder.

Örnek:

قَمَطَرْتُ الْكِتَابَ، دَخَرْتُ الثَّوْبَ: اتَّخَذْتُ قِمَطَرًا، دَخَرِيصًا.⁷⁴⁶

b- Fiil, mefûlün, fiilin türediği isme benzediğini ifade eder. Örnek:

بَنَدَقْتُ الطَّيْنَ، عَقَرْتُ خَدِجَةَ صَدْعُهَا.⁷⁴⁷

c- Fiil, türetildiği ismin mefûle konulduğunu ifade eder. Örnek:

عَصَفْتُ الثَّوْبَ: صَبَعْتُهُ بِالْعَصْفَرِ / نَزَجْتُهُ: جَعَلْتُ فِيهِ النَّزْجَسَ / فَلَقَلَّ الطَّعَامَ: وَضَعَ فِيهِ الْفُلُقُلَ.⁷⁴⁸

d- Fiil, türediği ismin ifade ettiği şeye vurulduğunu ifade eder. Örnek:

عَرَقْتُهُ، غَلَصْتُهُ: أَصَبْتُ عَرْقُوبَهُ، غَلَصْتُهُ.⁷⁴⁹

e- Fiil, türediği ismin âlet olarak kullanıldığını ifade eder. Örnek:

عَرَقَصْتُهُ، عَرَجْتُهُ: ضَرَبْتُهُ بِالْعِرْقَاصِ وَالْعُرْجُونِ.⁷⁵⁰

f- Fiil, türediği ismin fâilde ortaya çıktığını ifade eder:

عَسَلَجَتِ الشَّجَرَةُ وَبَرَعَمَتْ: ظَهَرَتْ عَسَالِيْجُهَا وَبَرَعَمَهَا.⁷⁵¹

2- Bu kalıp ilk bölümde naht başlığı altında verilen esaslar çerçevesinde fiil türetimi yapar. Naht için en elverişli fiil kalıbıdır.⁷⁵² Bu kalıptaki fiillerin bazıları sülâsî mücerred fiillerden naht yoluyla oluşturulmuştur. Örneğin; *بَعَثَ* fiili, *بَعَثَ* ile *أَثَارَ* fiilinden

⁷⁴⁴ Muhammed Şevkî Emîn, 36.

⁷⁴⁵ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 68.

⁷⁴⁶ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 68; Hâşim Tâhâ Şelâş, 44.

⁷⁴⁷ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 68; Hâşim Tâhâ Şelâş, 44.

⁷⁴⁸ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 68; Hâşim Tâhâ Şelâş, 44.

⁷⁴⁹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 68; Hâşim Tâhâ Şelâş, 44.

⁷⁵⁰ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 68; Hâşim Tâhâ Şelâş, 44.

⁷⁵¹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 68; Hâşim Tâhâ Şelâş, 44.

⁷⁵² Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 69.

veya بَعَث ile خَرَج fiilinden naht yoluyla elde edilmiştir. Elde edilen menhut fiil بَعَث⁷⁵³ anlamındandır. بَعَثَ مَا فِي بَطْنِ الْأَرْضِ.

3- Seslerin fiilleştirilmesinde de kullanılır. Sesler, ثَرْثَر ، وَسُوسَ ، وَغَوْغَ gibi insanların konuşma, bağırma ve gülme biçimlerine، غَفَقَ الطَّيْرُ gibi hayvanların ve nesnelerin ses ve hareketlerine ait olabilir.⁷⁵⁴

4- Üç harften fazla harfe sahip mu‘arreb kelimeleri fiilleştirir. Bu fiillerin müte‘addîleri تَفَعَّلَ kalıbında, lâzımları ise تَفَعَّلَ kalıbında yapılır.⁷⁵⁵

5- Bazı rubâî fiiller, sülâsî fiillere bir harf ilavesiyle yapılır. Sülâsîsiyle aynı anlamda kullanılır.

جَلَلَ: جَحَفَلَهُ (صَرَغَهُ / عَشَمَ: عَشَمَرَ (ظَلَمَ).⁷⁵⁶

Bu kalıptan rubâî muda‘af fiillerin türetilmesiyle ilgili olarak aşağıdaki bilgiler kaynaklarda geçer:

a- Bazı rubâî muda‘af fiiller sülâsî muda‘af fiillerden türer ve aynı anlamı taşırlar. Örnek:

فَفَفَ، فَفَقَفَ النَّبَاتُ: يَبِسَ / كَسَّ، كَسَكَسَ: دَقَّ دَقًّا شَدِيدًا / نَقَّ، نَقَقَ الضِفْدَعُ: صَاخَ.

b- Muda‘af olsun ya da olmasın sülâsî mücerred, sülâsî mezîd rubâî humâsî ve sudâsî fiillerden rubâî muda‘af fiiller türetilmiş gibidir. Örnek:

دَجَّ، دَجَدَجَ اللَّيْلُ/ رَأَى، رَأَرَ بِعَيْنَيْهِ أَيَّ أَدَارَهِمَا / كَرَّرَ الشَّيْءَ، كَرَّكَرَهُ.
تَقَّ: تَقَقَّ الرَّجُلُ مِنَ الْجَبَلِ: إِذَا انْحَدَرَ يَهْوَى عَلَى غَيْرِ طَرِيقٍ / أَلْهَثَ: هُتِثَ، اخْتِلَاطُ الْأَصْوَاتِ فِي الْحَرْبِ
أَوْ فِي صَحَابٍ⁷⁵⁷

c- İsimden türer. Örnek

فَلْفَلَ الطَّعَامُ: جَعَلَ فِيهِ الْفُلْفُلَ / لَأَلَا الدَّمَعَ: أَنْزَلَهُ كَمَا الْوُلُو / بَابَأَ الطِّفْلُ: قَالَ بَابًا.

d- İsim fiillerden türer.

صَهْ، صَهَّصَهُ بِهِ: أَسَكَّتَهُ بِقَوْلِهِ صَهْ / وَحَوْحَ: نَفَخَ فِي يَدِهِ لِإِزَالَةِ الْبَرْدِ.

⁷⁵³ Necât Abdulazîm el-Kûfî, 16.

⁷⁵⁴ Refâîl Nahle el-Yesûî, 48-50.

⁷⁵⁵ Muhammed Şevkî Emîn, 36-37.

⁷⁵⁶ Refâîl Nahle el-Yesûî, 46.

⁷⁵⁷ Suyûtî, el-Müzahir fî ‘Ulûmi’l-Lüga ve Envâ‘ihâ, II, 388

e- Hurûfu'l-meâniden ve mebâniden türerler:

عَنْ الرَّأْيِ: رَوَى فُلَانٌ عَنْ فُلَانٍ / رَثَرْتُ: تَرَدَّدَ فِي لَفْظِ الرَّأْيِ وَالنَّأْيِ.⁷⁵⁸

f- Seslerden türerler. Ses hecesinin tekrarıyla yapılır.

شَأْسًا، فَهَقَّةً.⁷⁵⁹

Bazı dillerde kelimenin bütününün tekrarı (التَّكَرُّارُ النَّامُ) ile kelime türetimi mümkün olsa da bu, Arapça'da fiillerin vezninin yapısı sebebiyle mümkün değildir. Arapça'da hece tekrarıyla (التَّكَرُّارُ الْجُزْئِيُّ) fiil türetimi rubâî mücerred kalıp kullanılarak yapılır.⁷⁶⁰ Bu bağlamda İbn Cinnî normal ve uzun seslerin sülâsî kalıplarla, kesik kesik tekrar eden ritmik seslerin ise rubâî muda‘‘afla yapıldığını belirtir.⁷⁶¹

Rubâî muda‘‘af fiillerde hecenin tekrarıyla elde edilen fiilin lafzıyla anlamı arasında güçlü bir ilişki vardır. Bu fiillerde, tekrar eden bir durum ve mübâlağa söz konusudur.^{762 765} مُدَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ⁷⁶³، فَمَدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ⁷⁶⁴، فَكَبِجُوا فِيهَا هُمْ وَ الْعَاوُونَ.^{762 765} ayetlerindeki fiillerin anlamlarındaki tereddüt, eylemin tekrarı fiildeki hece tekrarıyla da verilmektedir.

2.2.1.2. Rubâî Mücerrede Mülhak Fiil Kalıpları:

Bu guruptaki kalıplar çok olmakla birlikte aşağıdaki sekiz tanesi daha fazla kullanılır. Diğerleri ise şaz kabul edilir. Bu kalıplar sülâsî köklere harf ilaveleriyle yapılır. Ancak bu harfler anlamda ziyâde için olmayıp sülâsî kökü rubâî mücerred fiil kalıbına dönüştürmek için kullanılır. Bu kalıplar şunlardır.

1- فَعْلَلْ، جَلْبَبْ -

2- فَعُولْ، هَرُولْ -

3- فَوْعَلْ، حَوْقَلْ -

4- فَعِيلْ، شَرَيْفْ -

⁷⁵⁸ Refâil Nahle el-Yesûî, 52-54.

⁷⁵⁹ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 69.

⁷⁶⁰ Muhammed Dâvud, Duruku Tevlîdi'l-Meâni ve İştikaki'l-Elfâz fi'l-Lügateyni'l-'Arabiyye ve'l-Hûsiyye, pdf Erişim Tarihi:13.07.2016.

⁷⁶¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 152 .

⁷⁶² Muhammed Muhammed Dâvud, 32.

⁷⁶³ Ahzab 11.

⁷⁶⁴ Şems 14.

⁷⁶⁵ Şuera 94.

فَعِلَ ، سَيَّطَرَ -5

فَعَلَ ، سَنَّبَلَ -6

فَعَلَ ، قُلَّسَ -7

فَعَلَى ، قُلَّسَى -8

2.2.2. Rubâî Mezîd Hümâsî Fiil Kalıpları

2.2.2.1. Tefa‘lele (تَفَعَّلَ)

Rubâî mücerred fiilin başına bir te (ت) harfi (prefix) eklenerek yapılır.⁷⁶⁶ Bu kalıp muda‘af olsun veya olmasın⁷⁶⁷ rubâî mücerred kalıptaki müte‘addî fiillerin mutâva‘atını yapar.⁷⁶⁸ Mısır Dil Kurumu, fa‘lele kalıbındaki fiillerin ve mülhaklarının mutâva‘atının bu kalıpta kıyâsî olduğuna karar vermiştir.⁷⁶⁹ Örnek:

دَحَرَ جُنْهُ فَتَدَحَّرَجَ ، فَلَقَلَّتْهُ فَتَقَلَّلَ.

2.2.2.2. Tefa‘lele Kalıbına Mülhak Kalıplar

Falele kalıbına mülhak kalıpların mutâva‘atı için kullanılan kalıplardır.

تَمَفَّلَ ، تَمَسَّكَ -1

تَفَعَّلَ ، تَجَلَّبَبَ -2

تَفَعَّلَ ، تَرَهَّوَكَ -3

تَفَعَّلَ ، تَكُوْثَرُ -4

تَفَعَّلَ ، تَرَهَّيَا -5

تَفَعَّلَ ، تَسَيَّطَرَ -6

تَفَعَّلَى ، تَسَلَّقَى -7

⁷⁶⁶ Lütî Azîze el-Emîn, 43; Hâşim Tâhâ Şelâş, 112; Hadîce el- Hadîsi, 401.

⁷⁶⁷ Hadîce el- Hadîsi, 401.

⁷⁶⁸ Sîbeveyh, IV, 66; et-Tâî el Ceyyânî, III, 461; Hâşim Tâhâ Şelâş, 112; Fuâd Hannâ Terzî, 227.

⁷⁶⁹ Hadîce el- Hadîsi, 401; Emîn Muhammed Şevkî, 121.

2.2.3. Rubâ'î Mezîd Sûdâsî Kalıplar

Rubâî mücerrede iki harf ilavesiyle yapılan fiil kalıplardır:

2.2.3.1. İf'îlâl (أَفْعِلَالٌ) Kalıbı

Rubâî mücerred fiilin başına *elif* ve aynul-fiilinden sonra bir *nun* ilavesiyle (confix) elde edilen kalıptır.⁷⁷⁰ Bu kalıp infî'âl kalıbı gibi dâima lâzımdır.⁷⁷¹ Fa'lele kalıbının müte'addî fiillerinin hakikaten ve takdîren mutâva'atını yapar.

a- Hakîkaten: حَرَجْتُ الْإِبِلَ فَأَحْرَجْتُمْ. gibi.

b- Takdîren:⁷⁷² بَرَشَقَ، إِبْرَنْشَقَ: إِنْبَسَطَ فَرَحًا. gibi.

Bu kalıbın bazı fiilleri mübâlağa ve te'kid ifade eder. اِفْرَنْفَع. gibi.⁷⁷³

2.2.3.2. İf'illâl (أَفْعِلَالٌ) Kalıbı

Rubâî mücerred fiil kalıbının başına hemze ve lâmu'l-fiili cinsinden bir harfin ilavesiyle (confix) elde edilen kalıptır.⁷⁷⁴ İf'îlâl kalıbı gibidir. Bu kalıpta sadece lâzım fiiller bulunur.⁷⁷⁵ Kalıbın mübâlağa anlamı vardır.⁷⁷⁶ اِفْشَعَرَ مِنَ الْقَشْعِرِيرَةِ - طَمَأَنَّ، اِطْمَأَنَّ gibi. Ayrıca müte'addî fiillerin mutâva'atını yapar.⁷⁷⁷ Bazı fiilleri mürteceldir.⁷⁷⁸ اِشْمَأَزَّ gibi.

2.2.3.3. Rubâî Mücerred Sûdâsî Fiillere Mülhak Kalıplar

Az kullanılan birçok mülhâk sûdâsî kalıp vardır. Diğerlerine nisbetle çok kullanılan aşağıdaki iki kalıptır. Bu kalıplarda dâima lâzım fiiller bulunur.⁷⁷⁹

1- اِفْعَنْسَسَ، اِفْعَنْلَسَ

2- اِفْعَنْلَى، اِحْرَنْبَى

⁷⁷⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 445; Hâşim Tâhâ Şelâş, 112; Hadîce el- Hadîsi, 401; Lütfî Azîze el- Emîn, 43; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 84.

⁷⁷¹ el-Esterâbâdî, 113; Şelâş, 112.

⁷⁷² et-Tâî el Ceyyânî el-Endeûlsî, III, 461; Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 84.

⁷⁷³ Fuâd Hannâ Terzî, 262.

⁷⁷⁴ Hadîce el- Hadîsi, 401; Lütfî Azîze el-Emîn, 43.

⁷⁷⁵ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, 445; İbn Usfûr, *el-Mümti 'u fis' -Sarf*, I, 195; el-Esterâbâdî, 113.

⁷⁷⁶ Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 84.

⁷⁷⁷ Şelâş, Hâşim Tâhâ, 113; Fuâd Hannâ Terzî, 228.

⁷⁷⁸ Hadîce el- Hadîsi, 401.

⁷⁷⁹ Melhân el-Karnî Mehdî b. Ali Âl, 345.

SONUÇ

Arap dilinde fiil türetimini ele aldığımız bu çalışmamızda Arap dilinin morfolojik yapısı gereği birçok kavrama zorunlu olarak yer vermek durumunda kaldık. Bu bağlamda fiil türetimi, dilde bulunan kelimelere dayalı olarak yapıldığı için Arap diline fiil kök ve gövdesi kazandıran ta'rib, naht ilhâk gibi terimleri ele aldık. Ayrıca güncel bir türetme yöntemi olmasa da konunun bütünlüğü açısından iştikâk-ı kebîr ve iştikâk-ı ekber terimlerini açıkladık. Bize göre Arap dilinde fiil türetimiyle ilgili öne çıkan kavram iştikâk-ı sağırdır. Çünkü iştikâk-ı sağırle dilde mevcut fiil kök ve gövdelerine zâid harfler (morfemler) eklenerek fiil türetimi yapılabilmektedir. İştikâk-ı kebîr ve ekberin güncel fiil türetme yöntemi olmaması, nahtın son yüzyılda bilimsel terimler için çok kullanılmasına rağmen fiil türetiminde sınırlı kalması, mülhak fiillerin oldukça az olması ve günümüzde fiil türetiminin hala büyük oranda iştikâk-ı sağırle yapılması bu görüşümüzü desteklemektedir.

Arapça'nın bükümlü bir dil olması, Türkçe'de yapılabildiği gibi Arapça'da fiillere ard arda birçok ek getirerek fiil türetme imkan vermemektedir. Buna karşın Türkçe'de fiiller isim ve fiilden türetilirken Arap dilinde bunlara ek olarak harf ve cümleden, kelimelerin naht yoluyla birleştirilmesinden de fiil türetilmektedir. Arapça'nın kelime türetimi noktasındaki gücünün farklı yapıları fiilleştirebilmesinde olduğu kanaatindeyiz.

Arap dilinde bütün fiillerin belirli kalıplarla ifade edilmesinin zorunlu oluşu fiil kalıplarının, çalışmamızın birinci bölümünde geçen bütün kavramlarla ilişkisini kurmayı ve açıklamayı zorunlu kılmıştır. Öte yandan Türkçe dilbilgisi açısından bakıldığında kalıplara birçok işlev ve görev yüklenmiştir. Kalıpların, Türkçedeki isimden ve fiilden fiil türetme eklerinin fonksiyonunu karşıladığı, tabiattaki seslerin fiilleştirilmesini sağlayan eklerin işlevini yerine getirdiği, çatı eklerinin fonksiyonunu icra ettiği, yabancı kelimeleri fiilleştirme görevini üstlendiği görülüyor. Ne var ki iki dilin morfolojik yapısının farklı oluşu sadece fiilin çatısı ile ilgili kavramların karşılaştırılmasına imkan vermiştir.

Arapça'da, fiilin çatısı ile ilgili müte'addî, lâzım, mutâva'at ve müşâreket gibi terimler Türkçe'de olduğu gibi bir sınıflamaya tabi tutulmamıştır. Bu durum Türkçe dilbilgisi terimlerini bilen ve Arapça öğrenen öğrencinin anlayabilceği bir tasnifi

gerekli kılmaktadır. Bu açıdan, birinci bölümde ele aldığımız kavram karşılaştırmasının ve kavramların Türkçe dilbilgisi perspektifinden sınıflandırılmasının önemli olduğunu düşünüyoruz.

Birinci bölümde “*Arapça’ya fiil kök ve gövdesi kazandıran unsurlar*”, “*kendisinden fiil türetilen unsurlar*” ve “*fiil kalıplarının anlamları*” başlığı altında ele aldığımız kavramların fiil kalıplarının anlam ve fonksiyonlarının ortaya konulması açısından oldukça uygun bir perspektif ortaya koyduğunu değerlendirmekteyiz. Öte yandan fiil kalıplarının temelde “*fonksiyonları*” ve “*anlamları*” olmak üzere iki farklı görevi icra ettiği kanaatini taşıyoruz. Bizce kalıpların “*fonksiyonları*” naht, ta‘rīb, ilhak için kullanılmaları, isimden harften cümleden sestten fiil türetme görevleridir. “*Anlamları*” ise ilk bölümde karşılaştırdığımız çatı terimleriyle kalıpların fiillere kattığı Arapça’ya özgü anlamlardır. Fiil kalıplarının, sunduğumuz bu perspektiften anlaşılmasının ve dil öğretiminde bu perspektifin kullanılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu yaklaşımın klasik kaynaklarda parçalı verildiğini, günümüzde Arap dilinde iştikâk konusunu genel anlamda ele alan kaynaklarda bu sistematik yaklaşımın sergilendiğini görüyoruz. Fiil iştikâkı bağlamında konunun sunulmasının özellikle kavram karşılaştırmasının bütünüyle tezimize ait olduğunu belirtmemiz gerekir.

Arapça’da fiilden fiil türetme olgusu oldukça yaygın olmakla birlikte isimden fiil türetme olgusunun da az kullanılmadığı görülüyor. Klasik kaynaklarda isimden fiil türetme olgusuna çok değinilmemekte günümüzdeki çalışmalar bu konuya yer vermektedir.

Dil, hayattaki değişimi izler ve ona paralel dönüşür. Fiil kalıplarının vezninde değişimin olmamasına karşın kalıpların anlamlarının kullanılma oranlarında ve kullanılma biçimlerinde büyük ölçekte ve hızlı bir değişimden söz edilemese de değişim gözlenir. Kalıpların bazı anlamlarında sönme bazılarında canlanma ayrıca yeni anlamların ihdas edildiği görülür.

Arapça’da fiil kalıplarının değişime kapalı, statik oluşu dilin morfolojik yapısını değişime karşı korurken kalıpların anlam hususiyetlerinin değişime açık, esnek oluşu, yeni anlam ve kavramları ifade edecek bir kabiliyete sahip oluşları, hayattaki değişim ve dönüşümle birlikte kullanılan yeni eylemlerin dile yansımaları sağlar. Dolayısıyla kalıpların anlamları dilin dinamik tarafını oluşturur. Bu durum, yeni kavramların

karşılanabilmesi için fiil kalıplarının anlamlarında bir ictihad alanının olmasını, mevcut anlamlara yeni anlamların yüklenebilmesini gerekli kılıyor. Mısır Dil Kurumu'nun kararları bu imkanın varlığını ortaya koyuyor. Kurumun konuyla ilgili kararlarına bakıldığında kavramların tercümesinde, kalıplarda mevcut olan anlam hususiyetlerinin esas alındığı ve mevcut anlamlara açılımlar getirildiği, onlara yeni anlamlar yüklendiği ve üretildiği görülüyor. Örneğin kurum, istif'âl kalıbının talep anlamının, mecâzen canlı ve irâde sahibi olmayan varlıklar için de kullanılabileceğini, eylemin zamanının gelmesinin bir nevi talep olduğunu karara bağlayarak bu kalıbın bu anlam için kullanılabileceğine hükmetmiştir.

Çalışmamız fiil kalıplarının anlam boyutunun Arapça öğretiminde veriliş yöntemiyle ilgili veriler de sunmaktadır. Bize göre dil öğretiminde oldukça elzem olan fiil kalıplarının anlam ve fonksiyon bilgisinin verilişinde aşağıdaki önerilerin değerlendirilmesi faydalı olacaktır:

1- Dil öğretiminde karşılaşılan zorluklardan biri anadilin biçimsel yapısı ile hedef dilin biçimsel yapısının farklılık göstermesidir. Bu bağlamda sarf öğretiminde, öğrencilere, morfolojik açıdan dil çeşitleri ve kelime türetme biçimleri üzerinde durularak morfolojik açıdan Arapça ve Türkçe'nin kelime yapısı karşılaştırmalı olarak izah edilebilir.

2- Arapçanın morfolojik yapısının formülasyonu diyebileceğimiz "*mîzanî sarfî*" kavramı anlatılabilir.

3- Arapça'yı yabancı dil olarak öğrenen birey kendi dilinin kavramsal perspektifinden konuyu anlamaya çalışır. Bu noktada anadili Türkçe olanlar için konunun öğretiminde Türkçe kavramramların kullanılması faydalı olacaktır. Fiil kalıplarının öğretiminde, öğrencilerin Türkçe dilbilgisi seviyelerini ve dilbilgisi birikimlerini dikkate alan, Türkçe dilbilgisi kavramları üzerinden bir anlatım takip etmek daha verimli olabilir. Bu bağlamda Türkçe'deki yapım ekleri, fiil türetimi, fiilde çatı konuları gibi muhtelif dilbilgisi konularını öğrenmiş olan öğrenci kitlesine babların Türkçe'de neye tekabül ettiği izah edilebilir.

4- Kalıpların anlamları sık kullanılanlar ve az kullanılanlar olmak üzere iki kısma ayrılarak önce sık kullanılanlar verilmelidir. Sık kullanılan anlamları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

-İf'âl: Ta'diye, Sayrûret, Duhûl fi's-Şey / İsimden ve fiilden fiil türetir.

-Tef'îl: Ta'diye, Teksîr / Fiilden ve isimden fiil türetir. Ta'rîb ve naht için kullanılır.

-Müfâ'ale: Müşâreket, Müvâlât / İsim ve fiilden fiil türetir.

-İnfi'âl: Mutâva'at / Dönüşlülük, kendiliğinden olma anlamı taşır.

-İfti'âl: Mübâlağa, Talep, İttihâz, İctihât, İzhâr/ İsimden ve fiilden fiil türetir.

-Tefâ'ul: Tekellüf, Tedrîc, Mutâva'at / Daha çok fiilden fiil türetir.

-Tefa'ül: Müşâreket, Tedrîc, Tezâhür / Daha çok fiilden fiil türetir.

-İstif'âl: Talep, İctihâd, Sayrûret, İtikât /İsim ve fiilden fiil türetir. Naht için kullanılır.

-Fa'lele: İsimden fiilden fiil türetir, sesleri fiilleştirir. Naht, Ta'rîb, ilhâk için kullanılır.

-TeFa'lele: Mutâva'at/ İlhâk için kullanılır.

-Mutâva'at ve geçişlilik ilişkisi gibi anlam ilişkisi güçlü olan kalıplar alıştırılmalarda ve metinlerde birlikte verilebilir. Böylece kalıplar arasındaki anlam ilişkileri kavratılabilir.

Arap dilini geliştiren önemli amillerden biri olan ıstikak olgusu, bir kökten birçok fiil ve her bir fiilden onlarca isim türetme imkanı vermektedir. Bunlara, türetilen fiil ve isimlerin mecaz, istiare v.b. yollarla kazandıkları diğer anlamlar da dahil edildiğinde bazı köklerin kelime sayısı yüzlere ulaşır. Bir bireyin, bu kadar kelimeyi, aralarındaki anlam ilişkilerini bilmeden tek tek öğrenebilmesi son derece zordur. Kelimelerin aralarındaki anlam ilişkilerini kavrayan kişi, çok kere sözlüğe ihtiyaç duymadan, kalıbın anlam özelliklerini kullanarak kelimelerin anlamlarını büyük ölçüde çıkarabilir. Bu tıpkı İngilizcedeki fiil ve isimlere gelen *ön ek* ve *son eklerin* fonksiyonunu öğrenmeğe benzer. İngilizcede eklerle ilgili malumatı olan öğrencinin kelime öğrenme hızı katlanmaktadır.

Bize göre fiil kalıplarının anlam boyutunun ve işlevlerinin dil öğretiminde dikkate alınması faydalı olacaktır. Tezimizin verilerinin ders kitaplarının hazırlanmasında ve

Arapça dil öğretiminde dikkate alınmasının konunun öğretimine katkı sunacağı kanaatini taşıyoruz.

KAYNAKÇA

- Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfî*, Dâru'l-Me'ârif bi Mısır , Kahire Tsz.
- Abduh er-Râcihî, *et-Tatbîku's-Sarfî*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, Tsz.
- Abdulgaffâr Hamîd Hilâl, *Aslu'l- 'Arab ve Lügatühüm beyne'l-Hakâik ve'l-Ebâdil*, Dâru'l-Fikri'l- 'Arab, Kahire 1996.
- Abdulgucîd b. Muhammed b. Alî el-Gaylî, *el-Elfâzü'd-Dahîl ve İşkâliyyetü Tercemeti'l-Lügaviyye ve'l-Hadâriyye*, Ezher Üni. Edeb. Fak., (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), Kahire 2008.
- Abdurrezzak Turâbi, *et-Te'addüd ve't-Tekrâr fî Ebniyeti Ef'âli'l- 'Arabiyye*, *Mecelletü Ebhâsin Lisaniyye*, XII, (2001).
- Abdussabûr Şâhîn, *el-Menhecû's-Savtî li'l-Bünyeti'l- 'Arab*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Ali Mahmud Kurd, “Ef'âlun li'l-İsti'mâl”, *Mecelletü Mecme'i'l-Lügati'l- 'Arabiyye bi'l-Kâhire*, III, 277-289 (1936).
- Alî, Nâsır Hüseyin, *es-Sıyağu's-Sülâsiyye Mücerredeten ve Mezîdeten*, el-Matba'atü't-Te'âvuniyye, Dimaşk 1989.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Bilgegil, M. Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1984.
- Cemâl Abdulazîz Ahmed, *Kavâ'idü's-Sarf*, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dînîyye, 4. Baskı, Ummân, 2012.
- el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *e's-Sihâh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, (Nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Beyrut 1979.
- Corci Zeydân, *el-Elfâzü'l- 'Arabiyye ve'l-Felsefetü'l-Lügaviyye*, Matba'atü'l-Kıddîs, Beyrut 1886.
- Ebû Evs İbrâhîm Şemsân, *Ebniyetü'l-Fi'l Delâlatühâ ve 'Alâkâtühâ*, 1.Baskı, Dâru'l-Medenî 1987.

-, *Kadâya't-Te'addî ve'l-Luzûm fi'd-Dersi'n-Nahv*, Mektebetü'l-Hâncı, Medîne 1987.
- Ebû Hayyân el-Endelûsi, *İrtişâfü'd-Darb min Lisâni'l-'Arab*, Matba'atü'l-Medenî, Kâhire 1998.
- Ebû Mansûr el-Cevâlikî, Mevhub b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hadir, *el-Mu'arreb min Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfî'l-Mu'cem*, Matba'atü Dâri'l-Kütüb, (Nşr. Ahmet Muhammed Şâkir), II. Baskı, Kâhire 1969.
- el-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Saîd, *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyin ve'l-Kûfiyyin*, Dâru'l-Fikr, Tsz., (Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd).
- el-Ensârî, Zekerîyyâ b. Muhammed el-Mısrî, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî 'İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-Hatt*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, (Nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Beyrut 1971.
- el-Esterâbâdî, Radiyyü'd-Dîn Muhammed, *Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, (Nşr. Muhammed Nûr el-Hasan, Muhammed ez-Zekrâf, Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd), Beyrut 1982.
- Eyyüb Cırcıs el-Atiyye, *Ef'âlu'l-Mutâva'a ve İsti'mâlâtühâ fî'l-Kur'ân*.
http://vb.tafsir.net/tafsir24536/#.VzrMj_mLTIU Erişim Tarihi:17.05.2016.
- el-Farâbi, İshâk b. İbrâhîm, *Dîvânü'l-Edeb*, Mecme'ü'l-Lügati'l-'Arabiyye, (Nşr. İbrâhîm Enîs, Ahmed Muhtâr Ömer), Kahire 2003,
- el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Münîr*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1987.
- el-Hemlâvî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Şeza'l-'Urf*, (Nşr. Muhammed Abdulmu'tî), Dâru'l-Kiyân, Tsz.
- Fahrüddîn el-Cârberdî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Yusuf, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî 'İlmeyi't-Tasrîfi ve'l-Hatt*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, (Nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Beyrut 1971,
- Fîruzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005.

Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 2005, I. Baskı.

Hâdi Şendûh Hamîd, “*Sîğatü İnfe ‘ale fi ‘t-Ta ‘bîri ‘l-Kur ‘âniyy Dirâse fi ‘l-Mebnâ ve ‘l-Ma ‘nâ*”, *Mecelletü Âdâb Zî Kâr*, Sy. 1, (2010).

Hadîce el- Hadîsî, *Ebniyetü ‘s-Sarf fi Kitâbi Sîbeveyh*, Mektebetü ‘n-Nahde, Bağdat 1965.

el-Hafacî, Ahmet b. Muhammed. b. Ömer, *Şifau ‘l-Ğalîl fîmâ fî Kelâmi ‘l- ‘Arabi mine ‘d-Dahîl*, Dâru ‘l-Kütübi ‘l-‘İlmiyye, 1. Baskı, (Nşr. Muhammed Keşşâş), Beyrut 1998.

Hâkim Mâlik Ziyâdî, *et-Terâdüf fi ‘l-lüga*, el-Mektebe, 2010.

Half ‘Âyid el-Cerâdât, “*et-Terâdüf ‘d-Delâlî Beyne Sîgatey İfte ‘ale ve Tefe ‘ale*”, *el-Mecelletü ‘l-Ürdûniyye fi ‘l-Lügati ‘l- ‘Arabiyye ve Âdâbihâ*, IX, sy.4, 2013.

....., *Tevhîdü ‘d-Delaleti ‘s-Sarfiyye li ‘s-Sîğati ‘l-Fi ‘liyyeti Ef ‘ale*, Câmi ‘atü Cerş, <http://www.majma.org.jo/ojs/index.php/JJaa/article/view/597/30>, Erişim Tarihi: 17.05.2016.

Hâlid Osmân Yusuf ve Zekerîyyâ Ömer, “*Morfîmâtü ‘l-Lügati ‘l-Arabiyye: Tertîbuhâ ve Tanzîmuhâ fi ‘d-Dersi ‘l-Lügaviyyi ‘l- ‘Arabî*”, *Mecelletü ‘d-Dirâsâti ‘l-Lügaviyye ve ‘l-Edebiyye*, 2011 Ekim Özel Sayısı.

Hâlid b. Abdu ‘l-Kerîm Besendî, *es-Sarf ve ‘t-Tasrîf ve Tedâhulü ‘l-Mustalâhât*, Melik Suûd Üni. Edeb. Fak. Arap Dili Bölümü, Y. Lisans Tezi, 2008.

Hannân İsmail ‘Amâyire, “*Meâni ‘z-Ziyâde fi ‘l-Fi ‘li ‘s-Sülâsi fi ‘l-Lügati ‘l- ‘Arabiyye*”, *Mecelletü Câmi ‘âti ‘l-İslâmîyye li ‘l-Bühûsi ‘l-İslâmîyye*, XX, sy: 2, Eylül 2012, 295-326.

Hasan Hendâvî, *Menâhicü ‘s-Sarfiyyîn ve Mezhâbihim fi ‘l-Karneyni ‘s-Sâlis ve ‘r-Râbi ‘*, Dâru ‘l-Kalem, Beyrut , 1989.

Hasan Gâzî Sadî, Muhammed Nûri el-Mûsevî, *Ziyâdetü ‘l-Fi ‘li ‘l-Mezîde bi ‘t-Ted ‘îf fi ‘l-Kur ‘an-i ‘l-Kerîm*, http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/service_showarticle.aspx?fid=19&pubid=979, Erişim Tarihi: 01.05.2016

Hâşim Tâha Şelâş, *Evvânü 'l-Ef'âl ve Me'ânihâ*, Matba'atü'l-Âdâb, Necef 1971.

Hepçilingirler, Feyza, *Türkçe Dilbilgisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2013.

Işık, Cemal, *Kelime ve Cümle Yapıları Bakımından Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üni. Erzurum 2014.

İbn 'Akîl, Bahâü'd-dîn Abdullah, *Şerhu İbn 'Akîl*, Dâru't-Türâs, (Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd). XX. Baskı Kâhire 1980,

İbn Cemâ'a, İzzüddîn Muhammed b. Cemâ'a el-Mısırî eş-Şafi'î, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî İlme'it-Tasrîfi ve'l-Hatt*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Beyrut 1971,

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân, *el-Hasâis*, I-III, (Nşr. Muhammed Ali en-Neccar), el-Mektebetü'l-İlmiyye, Tsz.

....., *el-Muhteseb fî Tebyîni Şevâzzi'l-Kırâ'ât ve'l-İzâh 'anhâ*, I-II, Vizâretü'l-Evkâf, Kahire 1994.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmet, *es-Sâhibî fî Fıkhü'l-Lügati'l-'Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-'Arab fî Kelamihâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Nşr. Ahmet Hasan Besc), I-VI, Beyrut 1997, 1. Baskı.

İbn Hişâm, Cemâlü'd-Dîn b. Yûsuf. b. Ahmed b. Abdullah, *Şerhu Şüzûri'z-Zeheb fî M'arifeti Kelâmi'l-'Arab*, Dâru'd-Dalâi', (Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Kahire 2004,

İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'ârib*, I-VII, (Nşr. Abdullatîf Muhammed el-Hatîp), Kuveyt 2000.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Edebü'l-Kâtib*, Müessesetü'r-Risâle, (Nşr. Muhammed ed-Dâli), Beyrut, Tsz.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mekrem, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Dâru Sadır, Beyrut, Tsz.

İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl en-Nahvî el-Lügavî, *el-Muhassas*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-XVII, Beyrut, Tsz.

İbn Usfûr el-İşbîlî, *el-Mümti'ü fî's-Sarf*, Dâru'l-M'arife, I-II, (Nşr. Fahrüddin Kabâve), Beyrut 1987.

- İbn Yaîş, el Mevsilî, *Şerhu'l-Mufasssal*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VI, (Nşr. İmîl Bedî Y'akûb), Beyrut 2001.
-, *Şerhu'l-Mülûkî fi't-Tasrîf*, el-Mektebetü'l-'Arabiyye, (Nşr. Fahrettin Kâbave), Halep 1973.
- İmâd Yûnus Lâfî, “Vakfe inde Me'âni Evzânî'l-Ef'âli'l-Mezîde”, *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye li'l-Benât*, XXI, sy.2 (2010).
- İbrâhîm Enîs, *Min Esrari'l-Lüga*, Mektebetü'l-Enceli'l-Mısriyye, 6. Baskı, Kahire 1978.
- İbrâhîm Hüseyin Dayfullâh el-Fîfî, el-*Hulâsetü'l-Mustahlasa min Mutavvelâti'n-Nuhât*, Mekke 1458.
- Kaya, Mustafa, *Dilbilim ve Anlama Etkisi Açısından Arap Dili ve Başlıca Özellikleri*, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi), Erzurum 2000.
- Kemâl Ahmet Ğanîm, *Âliyyetü't-Ta'rîb ve Sinâ'etü'l-Mustalâhâtî'l-Cedîde*, Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyyeti'l-Filistînî, Gazze 2014.
- Kılıç, Hulûsi, “Sarf Maddesi”, *DİA*, XXXVI, 136-137.
- Küçükkalay, Hüseyin, Kur'an Dili Arapça, Deniz Kuşları Matbaası, Konya 1969.
- Lütfî Azîze el-Emîn, *el-Morfîm l'il-Ef'âli's-Sülâsiyyeti'l-Mücerrede ve'l-Mezîde fi Mecmû'a Kısasiyye “E'z-Zevcetü'l-Ezrâ” li Kumâşe el-Ulyân*, Mevlânâ Mâlik İbrahâm Devlet Üniversitesi, Malanc 2010, Y. Lisans Tezi.
- Mahmut Fehmî Hicâzî, *Medhal ilâ 'İlmi'l-Lüga*, Dâru Kubâ, Kâhire, Tsz.
- Mark Aronoff ve Kirsten Fudeman, *What is Morphology*, Blackwell Puplishing, <http://www.ucd.ie/artspgs/introling/Aronoffmorphology.pdf> Erişim Tarihi: 02.07.2016
- Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyye, *el-M'ucemü'l-Vasît*, Mektebetü's-Şurûki'd-Devlî, Kâhire 2004.
- Melhân el-Karnî Mehdî b. Ali Âl, *Ebniyyetü'l-İlhâk fi's-Sihâh*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyâd 2001.
- Mesûd Bûbû, *Eserü'd-Dahîl ala'l-'Arabiyyeti'l-Fushâ fi 'Asri'l-İhticâc*, Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dimaşk 1982.

- el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed, *Nüzhetü't-Tarf fî 'İlmi's-Sarf*, Matba'atü'l-Cevânib, İstanbul 1299.
- Muhammed Abdulhâlık 'Uzayme, *el-Muğnî fî Tasrîfi'l-Ef'âl*, Dâru'l-Hadîs, 2. Baskı, Kahire 1999.
- Muhammed Muhammed Dâvut, *el- 'Arabiyye ve 'İlmü-Lugati'l-Hadîs*, Dâru Garîb, Kahire 2001.
- Muhammed el-Kûfî, *Şerhu'l-Binâ*, Mektebetü Mekke, Mekke 1301.
- Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Dürûs fî't-Tasrîf*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995.
- Muhammed Sâlih Saîd Rabî' el-Ğâmidî, “Mefhûmu'l-İlhâk fî's-Sarfi'l-'Arabî”, *Mecelletü Külliyyeti Lügatül-'Arabiyye bi Câmi'ati'l-Ezher*, <http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?t=2809> Erişim Tarihi: 05.17.2016.
- Muhammed Şevkî Emîn, *Mecmûatü'l-Karârâtü'l-'İlmiyye fî Hamsîne 'Âmen*, el-Heyetü'l-'Âmme li Şuûni'l-Metâbi', Kahire 1984.
- Muhammed Ukmedân, *Tetavvuru'l-Ebniyeti's-Sarfiyye ve Devruhâ fî'l-Lügati'l-'Arabiyye*, <https://samiabdulghaffar.wordpress.com/2015/10/20/>. Erişim Tarihi: 01.05.2016.
- Mustafâ Cevâd, *el-Mebâhisü'l-Lügaviyye fî'l- 'Irâk*, Matba'atü Lecneti'l-Beyânî'l-Arabî, 1955.
- Mustafa el-Ğelayînî, *Câmi'ü'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, Menşûrat'l-Mektebeti'l-'Asriyye, Beyrut 1914.
- Mustafa Sa'îd Lokman, “et-Tevcîhü'l-Ma'nevî li'l-Bünyeti's-Sarfiyye fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm”, *Mecelletü't-Terbiye ve'l-'İlm*, XVII, sy.2, 2010.
- el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *el-Muktadab*, I-IV, (Nşr. Muhammed Abdu'l-Hâlık Azîme), Vizaretü'l-Evkâf, Kâhire 1994,
- Mümin b. Sabrî Ğanâm, *Menhecü'l-Kufiyyîn fî's-Sarf*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2005.
- Necât Abdulazîm el-Kûfî, *Ebniyetü'l-Ef'âl Dirâse Lügaviyye Kur'âniyye*, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1989.

- Nukre Kâr, Cemâlüddîn Andullah b. Ahmed el-Hüseynî en-Nîsâbü'rî, *Mecmû'atü's-Şâfiye fî 'İlmeyi't-Tasrîfi ve 'l-Hatt*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, (Nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Beyrut 1971.
- Özmen, Mehmet, "Türkçe'de İşteşlik",
http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/mehmet_ozmen_turkcede_isteslik.pdf, Erişim Tarihi: 22.06.2017.
- Râdiye Hacbâr, *el-Elfâzü'l-Hadâriyye ve Hasâisu Tevlîdihâ fî'l-M'ucemi'l-'Arabiyyi'l-Esâsî*, Câmi'atü Mevlûd M'amerî, 2014 Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Mektebetü Nezâr Mustafâ el-Bânî, Tsz.
- Rahmâni İshâk, *el-Murfîm Beyne'l-'Arabiyye ve'l-Fârisiyye*,
http://www.alarabiahconference.org/uploads/conference_research-619467816-1409223880-683.pdf.
- Refâil Nahle el-Yesûî, *Ğarâibü'l-Lügati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Meşrik, 4. Baskı, Beyrut 1986.
- Reym Yusuf Benî Selmân, *el-İştikâk fî İsmi'z-Zât Dirâse fil-Mu'cemi'l-Vasît*, Yermük Üni. Edeb. Fak. Arap Dili Bölümü, Y. Lisans Tezi, 2012.
- Sadîk Leylâ, "Tarâiku Kudemâi'l-Lügaviyyîne'l-'Arab fi't-Ta'ribi'l-Lafzî", *el-Akâdemiyye li'd-Dirâsâti'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye*, http://www.univ-chlef.dz/ratsh/Article_Revue_Academique_N_05_2011/article_13.pdf, Erişim Tarihi: 01.05.2016.
- Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "*el-Mutâva'a Ma'nâhâ ve evzânüha*", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Suûd*, XI, s. 513-531, Riyad 1994.
-, "Zâhîretü'l-İlhâk fi's-Sarfi'l-Arabî", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Suûd*, II, s.479-501, Riyâd 1990.
- es-Se'âlibî, Ebu Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâîl, *Fıkhu'l-Lüga ve Esrârü'l-'Arabiyye*, (Nşr. Yâsîn el-Eyyûbî), el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2000.

- Sefâ Sâbir Mucîd el-Beyâtî, *el-Mu ‘arrab ve ‘d-Dehîl fî Kitâbi Tehzîbi ‘l-Lüga li ‘l-Ezherî*, Musul Üni. Edeb. Fak. 2010, Y.Lisans Tezi.
- es- Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fî ‘n-Nahv*, Müessesetü’r-Risâle, (Nşr. Abdu’l-Hüseyn el-Fetâ), Beyrut 1986
- Sibeveyh, *el-Kitâb*, Mektebetü’l-Hâcî, I-IV, (Nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1982, II. Baskı
- Soyupek, Hasan, *İkinci Meşrutiyetten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2004,
- es-Suyûtî, Abdurrahman Celâlû’d-Dîn, *Hem ‘u ‘l-Hevâmi ‘ fî Şerhi Cem ‘î ‘l-Cevâmi ‘, Dâru’l-Buhûsi ‘l-‘İlmîyye*, (Nşr. Abdu’l-Âl Sâlim Mekrem), Beyrut 1986.
-, *el-Müzhir fî ‘Ulûmi ‘l-Lüga ve Env ‘âihâ*, Menşûrâtü Mektebeti’l-Mısıryye, (Nşr. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Muhammed Ahmed Cade’l-Mevlâ Bek), Beyrut 1986,
- eş-Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ, *el-Mekâsidü ‘ş-Şâfiye fî şerhi Hulâsâti ‘l-Kâfiye*, Câmî‘atü Ümmi’l-Kurâ, (Nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ), Mekke 1428.
- İbn Mâlik, Cemâlû’d-Dîn Muhammed b. Abdullah et-Tâi el-Ceyyânî el-Endelûsî, *Şerhu ‘t-Teshîl*, Matba‘atu Hacer, (Nşr. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevî el- Mahtûn), Cîze 1990.
- et-Taftazânî, Mes‘ûd b. ‘Ömer Sa‘dü’ddin, *Muhtasaru ‘t-Tasrîfü ‘l- ‘İzzî fî Fenni ‘s-Sarf*, *el-Mektebetü ‘l-Ezheriyye li ‘t-Türâs*, (Nşr. Abdu’l-Âl Sâlim Mekrem), Kahire 1997.
- Tâşîdâ Tuşyûkî, “en-Naht fî ‘l-Lügati ‘l-‘Arabiyye Beyne ‘l-Hadâse ve ‘l-Asâle”, *Mecelletü Dirâsâti ‘l- ‘Âlemi ‘l-İslâmî*, Mart 2011, s.10-21.
- ‘Ûde Halîl Ebû ‘Ûde, *et-Tetavvuru ‘d-Delâli Beyne Lügati ‘ş-Şi ‘ri ‘l-Câhilî ve Lügati ‘l-Kur ‘ân*, Mektebetü’l-Menâr, Ürdün 2009.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk, *Fe ‘altü ve Ef ‘altü*, e ‘ş-Şeriketü’l-Müttehide li ‘t-Tevzî‘, Dimaşk 2010.
- Wright. W, *A Grammar of The Arabic Language*, Cambridge at the University Press, 4. Baskı, 1896.

Yılmaz, Engin, “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler”, *TDAY BELLETEN*, 2001.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî, *Tâcu'l- 'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, I-XL, (Nşr. İbrahim et-Terzî), Kuveyt 2000.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmût b.Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Mektebetü'l Ubeykân, I-VI, (Nşr. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavvad), Riyâd 1998.

<http://www.meb.gov.tr/2016-2017-egitim-ogretim-yilinda-okutulacak-ilk-ve-orta-ogretim-ders-kitaplari/duyuru/11971/tr> Erişim Tarihi: 19.01.2017.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Murat ÇİFTLİ
Doğum Yeri ve Tarihi	Tortum/ 1976
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	...
İş Deneyimi	
Stajlar	...
Projeler	...
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Atatürk Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	murat.ciftli@atauni.edu.tr
Tarih	07.09.2017